YAHUDİLİK

TARİH . İNANÇ . İBADET . KÜLTÜR

FUAT AYDIN

MAHYA

MAHYAYAYINCILIK 67

YAHUDİLİK
Tarih. İnanç. İbadet. Kültür.
Prof. Dr. Fuat Aydın

Yayına Hazırlayan
Aydın Ünlü

Kapak Tasarımı/Sayfa Düzeni
stepajans@stepajans.com

Baskı/Cilt
Step Ajans Rek. Matbaacılık Tan. ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. Bosna Cad. No:11 Bağcılar/İstanbul
Sertifika No: 45522 T: (0212) 446 88 46

1. ve 2. Baskı, İstanbul, 2004 İnsan Yayınları
3. Baskı, İstanbul, Mayıs 2018
4. Baskı, İstanbul, Mart 2021
ISBN 978-605-5222-60-4

© Mahya Yayıncılık, 2018
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz.

Mahya Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri San. Tic. A. Ş.
Karagümrük Mah. Adnan Menderes Blv. No: 76/29 Fatih/İstanbul
Sertifika No: 40658 T: (0212) 531 25 25
info@mahyayayincilik.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 9

Birinci Bölüm
YAHUDİLERİ İFADE ETMEK İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR 13
1.1. İbrani 13
1.2. İsrail 14
1.3. Yahudi 15

İkinci Bölüm
YAHUDİLİĞİ YAHUDİLİK YAPAN UNSURLAR 21
2.1. Seçilmişlik/Seçilmiş Halk, Kutsal Toprak ve Mabet 4
2.3. Mesih Anlayışı 25
2.4. Tek Tanrı Anlayışı 29

Üçüncü Bölüm
YAHUDİLERİN/YAHUDİLİĞİN TARİHİ 31
3.1. Yahudilerin tarihi 31
3.1.1. İbrahim'den Musa'ya Kadar Olan Dönem (Atalar Dönemi) 31
3.1.2. Musa'dan I. Mabet'in Yıkılışına Kadar Olan Dönem 34
3.1.3. Sürgünden Dönüş ve II. Mabet Dönemi 40
3.2. Yahudi Dini Tarihinin Safhaları 43
3.2.1. Atalar Dini/İbranilerin Dini 43
3.2.2. İsrail Dini/Musa'nın Dini 44
3.2.3. Yahudilik 45
3.2.4. Rabbani Yahudilik 5

Dördüncü Bölüm
YAHUDİLİK İÇİNDEKİ DİNSEL AYRILIKLAR
YA DA YAHUDİ MEZHEPLERİ 47
4.1. Hıristiyanlık Öncesi Yahudi Mezhepleri 47
4.1.1. Samirîler 48
4.1.2. Sadukîler 51
4.1.3. Ferisîler 52
4.1.4. Essenîler (İssiyim) 53
4.1.5. Kanaîler/Zelotlar 55
4.1.6. Falaşalar 55
4.2. Ortaçağ Yahudi Mezhepleri 59
4.2.1. Rabbani Yahudilik 60
4.2.1.1. Sefarad Yahudiliği 60
4.2.1.2. Aşkenaz Yahudiliği 63
4.2.1.3. Mizrahi/Mizrahîler 68
4.2.1.4 Karailer/Karayim 70
4.3. Modern Yahudi Mezhepleri 72
4.3.1. Reformist Yahudilik 74
4.3.2. Ortodoks Yahudilik 77
4.3.2.1. Ultra-Ortodokslar/Haredim/Haredîler 79
4.3.2.2. Hasidîm/Hasidîler 80
4.3.2.3. Mitnagedim 81
4.3.2.4. Sefardik ya da Doğu Kökenli Mizrahîler 82
4.3.2.5. Yeni-Ortodokslar 82
4.3.2.6. Naturay Karta 82
4.3.3. Muhafazakar Yahudilik 84
4.3.4. Yeniden İnşacı Yahudilik 85

Beşinci Bölüm
YAHUDİLİĞİN İNANÇ ESASLARI 87
5.1. Tanrı Anlayışı 89
5.2. Peygamberlik ve Peygamber Anlayışı 93
5.3. Melek Anlayışı 95
5.4. Kutsal Kitap Anlayışı 97
5.4.1. Yazılı Vahiy (Tevrat/Tora) 102
5.4.1.1. Yaratılış 102
5.4.1.2. Mısır'dan Çıkış 103
5.4.1.3. Levililer 103
5.4.1.4 Çölde Sayım 103
5.4.1.5. Yasanın Tekrarı 103

5.4.2. Tevrat'ın Musa'ya Aidiyeti 104
5.4.3. Şifahi Vahiy 109

Altıncı Bölüm
YAHUDİ İBADETLERİ 113
6.1. Atalar Dönemi 113
6.2. Mabet Dönemi 113
6.3. Mabet Sonrası Dönem 114
6.3.1. Sinagog 117
6.3.2. Din Adamları 120
6.3.3. Oruçlar 122
6.3.4. Hac 124
6.4. Yahudi Bayramları 124

Yedinci Bölüm
YAHUDİLİK'TE AHİRET ANLAYIŞI 131

Sekizinci Bölüm
YAHUDİLİKTE AİLE VE GÜNDELİK HAYAT 137
8.1. Yahudi Ailesi 137
8.2. Yahudi Ailesinde Gündelik Hayat 137
8.2.1. Çocuk ve Doğum 137
8.2.2. Sünnet (Brit-Mila) 138
8.2.3. Eğitim 139
8.2.4. Ergenlik Çağı (Bar Mitsva-Bat Mitsva) 140
8.2.5. Evlilik 141
8.2.6. Ölüm ve Ölüm Sonrasıyla İlgili Törenler 143

Dokuzuncu Bölüm
GİYECEK ve YİYECEKLE İLGİLİ
EMİRLER VE YASAKLAR 145
9.1. Giyecekle İlgili Yasaklar 145
9.2. Yiyeceklerle İlgili Yasaklar 146

Onuncu Bölüm
YAHUDİ DÜŞMANLIĞI (ANTİ-SEMİTİZİM) VE
SİYONİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI;
YAHUDİLERİN SİYONİZME BAKIŞLARI 149

Onbirinci Bölüm
YAHUDİLİĞİN/YAHUDİLERİN
DİĞER DİNLERE BAKIŞI 157

KİTABİYÂT 165

YAHUDİLİĞİN/YAHUDİLERİN TARİHSEL
KRONOLOJİSİ 171

LÜGATÇE 177

DİZİN 197

ÖNSÖZ

Bugün bilinen adıyla Yahudilik, Mısır'daki Akhnaton'un kısa süreli (MÖ. 1375-1350) ve kalıcı olmayan Güneş kültünü merkeze alan tek ilahlı din anlayışı oluşturma çabasını dikkate almaz isek, tarihin bilinen en eski tevhidi (monoteistik) dinidir; aynı zamanda kendisinin de içinde bulunduğu Semitik dinler diye isimlendirilen dini grubun da ilk halkasıdır. Bu yüzden, bir din olarak Yahudiliğin bilinmesi, adı geçen grubun diğer iki halkası olan Hıristiyanlık ve İslam'ın anlaşılması için de önemlidir. Çünkü her ikisi de kendisini, aynı geleneğin bir devamı olarak kabul eder ve ona atıflarla meşrulaştırır.

Müslümanlar açısından bakıldığında, Kur'an'ın içerdiği olayların büyük bir kısmı, Yahudi tarihi ve bu tarihin önemli bir parçasını oluşturan Yahudi peygamberleriyle ilgilidir. Bu yüzden onları öğrenmek aynı zamanda kendilerinin bir parçasını ve Kur'an'ın oturduğu bağlamı daha iyi bilme anlamına gelmektedir. Bu, Müslümanların Yahudiliği öğrenmelerinin saf dinsel gerekçesidir. Müslümanlar açısından Yahudiliğin öğrenilmesinin dinsel olduğu kadar tarihsel ve toplumsal gerekçeleri de önemlidir. Hz. Peygamber, tebliğinin ilk anından itibaren Yahudilerle muhatap olduğu gibi, Müslümanlar da o zamandan günümüze kadar Yahudilerle bir arada -komşu, arkadaş, meslektaş olarak- yaşamışlardır.

Bu birliktelikler sonucunda Yahudiler hakkında birtakım olumsuz (cimri ve paraya düşkün olmaları gibi) imajların oluşmasının yanı sıra onların erdemlerinden de söz edilmektedir: Kimliklerini muhafaza etmek için değerlerini korumaya çalışmaları ve yüzyıllar süren bir idealin peşinden neyi yaşarlarsa yaşasınlar ayrılmamak ve onu gerçekleştirmeye çalışmak gibi. Yukarıdaki gerekçelerden tamamen farklı bir gerekçe ise, hem yetiştirdiği modern entelektüeller (Spinoza, Durkheim, Freud, Marks, Einstein, Derrida,) hem de modern Batı medeniyetinin üzerine yükseldiği üç temelinden (düşünsel temel Yunan, ahlaki ve hukuksal temel Roma ve dinsel temel Yahudi-Hıristiyanlık) birinin önemli bir parçasını oluşturması sebebiyle modern batı medeniyetinin oluşmasında önemli bir rol oynamış olmasıdır. Bu *medeniyet*in ürünleri gizli ya da aşikâre, Yahudi tarihinin kahramanlarını ve dini düşüncesinin güncellenmiş hallerini kendinde barındırmaktadır. Batının ürettiği düşünsel ve görsel sanatlarda kullanılan kavramların/imgelerin neye işaret ettiğini ve ne demek istediğini anlamak, ancak Yahudilik/Yahudi tarihi hakkında genel de olsa bir bilgiyle mümkündür. Bu da Yahudiliğin bilinmesini önemli kılan unsurlardan biri olarak zikredilebilir. Buna, sınırların kalkması, nihayetinde her ırktan ve dinden insanın çeşitli gerekçelerle yüz yüze gelmeleri sebebiyle farklı kültürlerin ve dinlerin, bu kitap konusu açısından Yahudiliğin bilinmesinin söz konusu ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için kaçınılmaz olduğunu da ilave etmek mümkündür.

Bu bağlamda elinizdeki kitap, bir din olarak Yahudiliği; kendi kaynaklarından ya da kendi kaynakları dikkate alınarak dinler tarihi disiplini geleneği içinde ortaya konulan çalışmalardan hareketle -akademik alanda burada ele alınan konularla alakalı yaşanan tartışmalara yer vermeksizin- ihtisas sahibi olmayan okuyucuyu bilgilendirmeye yönelik, ancak ihtisas sahiplerinin de yararlanabileceği bir çalışma olmayı hedeflemektedir. Çalışmanın kaleme alınmasında akademik kaygılardan daha

çok okuyucuyu bilgilendirme/bilgi aktarma hedeflendiği için, hem genel olarak kullanılan hem de yer yer metin alıntılarının -özet ya da aynen- yapıldığı kitaplar dipnotlarda gösterilmemiş; bunlara toplu olarak *Kitâbiyat* kısmında yer verilmekle yetinilmiştir.

Yaklaşık iki bin yıllık bir tarihe sahip olan ve hem Yahudiler hem de Yahudi olmayanlar tarafından hakkında milyonlarla ifade edilen eserin kaleme alındığı bir dinin bütün konularının, küçük boyutlu olması düşünülen bir metinde hakkını vererek ele almak -bir kişi tarafından yapılması mümkün de olmadığı için- hedeflenmemiştir. Bu yüzden de, kısa da olsa bir din olarak Yahudilik diye isimlendirilen dini oluşturan temel konular; okuyanın zihninde Yahudilik hakkında belli bir fikrin oluşmasını sağlayacak şekilde ele alınmış ve şu tür konulara yer verilmiştir: Yahudileri ifade etmek için kullanılan kavramlar, Yahudiliği Yahudilik yapan temel unsurlar; Yahudi tarihi; Tanrı, vahiy, peygamber, Kutsal Kitap, ahiret inancı; Yahudi mezhepleri -kadim ve modern-; Yahudi gelenekleri, sünnet, bayramlar; yiyecekle ilgili yaklaşımları; yahudilerin diğer dinlere bakışları... Ayrıca, doğrudan bir din olarak Yahudilikle ilişkili görünmese de (gerçekte, bir kısım doğrudan dini, diğer bir kısmı ise dini-siyasi olan) semitizm, anti-semitizm (Yahudi karşıtlığı) ve İsrail devletinin kuruluşu gibi konuları da Yahudi dini tarihinin bir parçası olarak görüldüğünden yer verilmiştir.

Okuyucunun büyük kısmının Müslüman olduğu göz önünde bulundurularak, çok olmamakla birlikte yeri geldiğinde Yahudilerle ilgili Kur'ani ve İslami kullanımlara da atıfta bulunulmuştur. Bununla yalnızca karşılaştırma yapılması hedeflenmiştir; yoksa Yahudiliğin doğruluğunu-yanlışlığını ortaya koyma anlamında bir ölçüt olması için değil.

Birinci baskısı 2004, ikincisi 2010 yılında *İnsan Yayınları* tarafından yapılan bu kitapçığın bu yeni baskısında eski metin gözden geçirilmiştir. Ayrıca mevcut bazı konulara ilave açıklamalar yapıldığı gibi daha önce

bulunmayan yeni konular ilave edilmiş, var olan bazıları da birleştirilmiştir. Metin içine ilaveler yapılırken, kitabın yayımlandığı 2010 yılından sonra dinler tarihi alanında yapılan ve Yahudilik bilgimize ilave katkılarda bulunan yeni çalışmalar da gözden geçirilmiş; ilgili yerlerde bu bilgiler kullanılmış ve söz konusu çalışmalara da *Kitâbiyat* kısmında yer verilmiştir.

Bu yüzden bu haliyle nispeten biraz hacim kazanan kitabın son halini okuyarak önemli katkılarda bulunan değerli meslektaşlarım Muhammed Ali Bağır ve Ravza Aydın'a; uzun bir aradan sonra okuyucusuyla tekrar buluşmasına vesile olan Mahya Yayıncılık çalışanlarına ve özellikle de kadim dostum Cemaleddin Demirok'a en kalbi şükranlarımı sunarım.

Sakarya-2018
Fuat AYDIN

Birinci Bölüm

YAHUDİLERİ İFADE ETMEK İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR

Yahudileri ifade etmek için geçmişte kullanılan ve günümüzde de kullanılmaya devam eden üç kavram vardır. Bunların her birinin tarihsel bir arka planı olduğu gibi kullanımlarında da birtakım nüanslar bulunmaktadır. Aşağıda bu kavramların tarihsel arka planları ve ifade ettikleri ele alınırken kullanıldıkları anlamlar ve kullanımlarındaki farklılıklar da ortaya konmuş olacaktır.

1.1. İbrani

Tevrat'ta ilk kez Yaratılış 14/13'te yer alan kelime, Yahudileri ifade etmek için kullanılan en eski kavramlardan biri olarak kabul edilir. Yahudi ulemasına göre kelimenin kökeni, İbrahim'in atalarından Eber'e kadar geri gitmektedir. İbrahim'in Eber'in neslinden geldiğini ifade etmek maksadıyla kendisine İbrani dendiği gibi, konuştukları dile de İbranice (*ivrit*) adı verilmiştir. İsme yönelik bu açıklamaları, tarihsel kaynaklarla desteklemeye yönelik çabalar neticesinde, Mari'de[1] (MÖ. XVIII. yy) ve Amarna'da[2] (MÖ. XIV. yy) bulunan metinlerde yer alan *Abi-*

[1] Mari (Tell Hariri) Arp. MÖ. 5.000 yılında kurulduğu kabul edilen, bugün Suriye'de Ebû Kemâl kasabasının 11 km. Kuzey-Batısında, Fırat Nehri'nin batısında bulunan *Sümer* ve *Amori* kentlerindendir.

[2] Mısır'ın Minya kentinin güney tarafında 58 km. Uzaklıkta, Nil Nehri'nin doğu yakasında yer alan arkeolojik kazı alanıdır.

ru ve *Habiru* kelimeleri ile aranan kaynağın bulunduğu düşünülmüştür. Ancak bu din dışı kaynaklarda yer alan *Abiru* ya da *Habiru* kelimelerinin, İbrani kelimesinin en eski kullanımları olduğu ileri sürülmüş ise de, bunların bir ırkı ifade etmekten çok, MÖ. II. bin yıl boyunca kadim Yakın Doğu'nun her yerinde bulunan sosyal bir grup anlamında kullanıldığı, bu yüzden de söz konusu kavramlarla ifade edilenlerin Kutsal Kitap'ta zikredilen İbranilerle özdeşleştirilemeyeceği anlaşılmıştır. İbraniler *Abiru/Habiru*larla özdeş değil, fakat Kenan diyarında bulanan mezkûr sosyal grubun bir parçasını oluşturmaktadırlar. İbrani kelimesi, atalar döneminden (İbrahim, İshak ve Yakup) vaat edilen toprakların fethine kadar olan dönemdeki halkı ifade etmek için kullanılır.

1.2. İsrail

İsrail kelimesi, Kutsal Kitap'ta, Yakup'a sonradan verilen bir isimdir. Yakup, uzun müddet ayrı kaldığı Edom topraklarında yaşayan ağabeyi Esav'ın yanına giderken, yanındaki her şeyi karşı tarafına geçirdiği Yabbuk nehrinin beri yakasında yalnız kalınca bir adam onunla sabaha kadar güreşir ve sabahleyin Yakup'u kutsar ve ona, "Tanrı ile güreşen/uğraşan/mücadele eden" anlamında İsrail adını verir:

> *"...onları geçirdikten sonra sahip olduğu her şeyi de karşıya geçirdi. Böylece Yakup arkada yalnız kaldı. Bir adam gün ağarıncaya kadar onunla güreşti. Yakup'u yenemeyeceğini anlayınca, onun uyluk kemiğinin başına çarptı. Öyle ki, güreşirken Yakup'un uyluk kemiği çıktı. Adam 'bırak beni, gün ağarıyor' dedi. Yakup, 'beni kutsamadıkça seni bırakmam' diye yanıtladı. Adam, 'adın ne?' diye sordu. 'Yakup', dedi. Adam, 'artık sana Yakup değil, İsrail denecek', dedi. 'Çünkü Tanrı'yla, insanlarla güreşip/mücadele edip yendin'" (Yaratılış 29/32)*

Firavun Hanedanı tarafından yeni başkent olarak inşa edilen kalıntıları içermektedir.

O zamana kadar İbrani olarak anılan bu topluluk bundan sonra atalarının yaşadığı bu olayın hatırasına İsrail ve Yakup'un on iki oğlu da İsrailoğulları olarak adlandırılmıştır.

Yahudileri ifade etmek maksadıyla bu isim, din dışı kaynaklarda ilk kez, II. Ramses'in oğlu Merenptah tarafından yaklaşık olarak MÖ. 1232-1224 yıllarında dikilen, '*İsrail Taşı*' olarak bilinen ve onun askeri zaferlerini anlatan arkeolojik bulguda yer almaktadır. Burada İsrail olarak yazılan kelime ile bir topluluk kastedilmektedir.

İsrail, İbraniler'in İbranice yazılmış olan metinlerinde, çoğunlukla kendilerine gönderme yaptıkları isimlerden biridir. Yahudi kelimesinin, bir ırkı çağrıştırmasından dolayı XIV. yüzyıl boyunca, Avrupalı ve Kuzey Afrikalı Yahudiler, Yahudi sözcüğünün yerine İsrail'i kullanmak için çok büyük gayretler sarf ettikleri gibi, Viyana, Münih, Karlshre, Nürnberg, Würzburg ve Leipzig gibi kentlerde yaşayan Yahudiler de kendilerini ifade etmek için İsrail sıfatını kullanmışlardır.

1.3. Yahudi

Yahudi ismi, Babil sürgünü sırasında kullanılmaya başlanmıştır. Babilliler, MÖ. 586/587'de Yehuda krallığına son vererek buranın ahalisini Babil'e götürmüşlerdi. Burada Yehuda Devletinin, Yehuda, Binyamin ve Levi kabilelerinden oluşan mensupları olduklarını ifade etmek maksadıyla kendilerini Yahudi diye isimlendirmişler ve diğer milletler tarafından da öyle bilinmeye başlamışlardır. Bu yüzden Yahudi, tabiri genel olarak kadim İsrail'in soyundan olanları ifade etmez. Ancak diğer kabilelerin kayboldukları farz edildiğinden ve Yahudiler kendilerini bir bütün olarak İsrail'in tarihsel kimliğinin bir devamı olarak gördüklerinden, Yahudi terimi "İsrail" terimi ile birbirinin yerine kullanılır hale gelmiştir.

Yahudiler tarafından da kabul gören bu isimlendirme daha sonraki tarihlerde kullanılmış ancak, İsrail ve İsrailoğulları kullanımı da varlığını devam ettirmiştir.

İsrail kelimesi de, 1948'de Filistin'de kurulan devlete ad olmuştur. Bugün İsrail Devlet'inde, bu devletin vatandaşlarını ifade etmek için kullanılan İsrailli kelimesi, nötr bir kullanımdır ve söz konusu devletin vatandaşı olma anlamında, Yahudi kelimesine nispetle daha geniş bir anlamda kullanılır. Yahudi kelimesi ise daha dar bir kullanıma sahiptir ve "ırk ve din" bakımından Yahudi olmayı ifade eder.

Kur'an Musa'nın ümmetinden söz ederken üç farklı isim kullanır: Benî İsrail (İsrailoğulları), ehl-i kitap ve Yehûd ya da Hûd. Görüldüğü üzere, Kur'an'ın kullandığı kavramlardan İsrail yukarıda da zikredildiği gibi bir kavmin ismidir ve bir adı da İsrail olan Yakup'un soyundan olanlar anlamına gelmektedir. Ehl-i kitap ise daha genel bir kavram olup, (sonraki gelişimini de dikkate alırsak) ister Kur'an'da zikredilsin isterse zikredilmesin, ilahi kökenli bir kitaba sahip olma anlamına gelir. Bu anlamda Kur'an'ın onunla atıfta bulunduğu iki dinden biri Yahudilik diğeri ise Hıristiyanlıktır. Tek tek bu dinlerden her birini ifade etmek için "Ey ehl-i kitap"[3] kullanımının Yahudileri ve Hıristiyanları kastettiği hususunda ise Müslüman müfessirler arasında genel bir uzlaşı vardır.

Yehûd ve Hûd kelimesi ise, etnik köken ifade eden İsrailoğulları teriminin aksine, bu kökeni esas almaksızın Musa'yı kabul edenleri ve onun dinine inananları ifade ettiği ileri sürülür.[4]

Yukarıda zikredildiği gibi, farklı tarihsel kökenlere sahip olsalar da burada yer verilen isimler, bugün Yahudileri ifade etmek için yaygın bir şekilde kullanılan isimlerdir. Peki, bu isimlerle ifade edilen Yahudi kimdir? Yahudi bir ırka mensup olan kişi midir? Yoksa bu dine mensup olan kişiye verilen bir isim midir?

Bir kişi, eğer Yahudi bir anneden doğmuşsa, nasıl yetiştirildiğine bakılmaksızın Yahudi olarak kabul edilir. Din olarak Yahudiliğe girmek mümkün olsa da,

[3] Bkz. Maide 5/68; Nisa 4/153, 171.

[4] Bkz. Âl-i İmran 3/7; Bakara 2/135, 141.

Yahudilik bir iman meselesi değildir. Biyolojik soy, Yahudi olmak için dini inançtan daha önemli bir ölçüttür. Yahudilik nesiller boyunca anneden çocuğa nakledilir; bu yüzden de birçok istisnası olsa da, Yahudi olunmaz; Yahudi doğulur. Bu, Yahudi bir baba ve Yahudi olmayan bir anneye sahip olan kimsenin bir Yahudi olarak kabul edilmediği anlamına gelir. O kişinin Şabat ve Yahudi bayramlarını yerine getirmesi durumu değiştirmez. Öte yandan bir çocuğun babası değil de annesi Yahudi ise, o çocuğun daha sonraki hayatında Hıristiyan ya da Müslüman olması, Yahudilik hakkında hiçbir şey bilmiyor olması ve Tevrat yasalarından herhangi birini uygulamıyor olması durumu onun Yahudi olmasına engel değildir. Geçmişte nispeten kolay olan Yahudi tanımı bugün oldukça karmaşık bir hal almıştır. Özellikle de kimin Yahudi olup olmadığının tanımı, felsefi olmaktan ziyade 1948'de İsrail Devleti kurulduktan sonra, İsrail vatandaşı olup olamayacağı, oraya göç ve orada evlilik, boşanma ve devletin para yardımı yapmasına yönelik siyasi ve hukuki sonuçlar doğuracak önemi haiz bir mesele haline gelmiştir.

Ortodoks Yahudiler, babaları Yahudi, anneleri Yahudi olmayan kimseleri Yahudi olarak kabul etmezler. Bu yüzden de Yahudilerle diğer dinlere mensup insanlar arasındaki evlilikler arttıkça, bunların Yahudilikle ilişkileri gittikçe ciddi bir problem halini almıştır. Reformcu ve Muhafazakâr Yahudiler, Yahudi olmayan çiftin din değiştirmesiyle bu problemi çözmeye çalışmışlardır. İlerlemeci Yahudi cemaatleri, eşlerden birinin din değiştirmesi durumunda, onu üye olarak kabul etmekteydiler. Ancak bu tür bir din değiştirme, Ortodoks Yahudiler tarafından kabul edilmemektedir. Bunun sebebi, Ortodoksların din değiştirme usulünün Reformistlerinkinden farklı olmasıdır. Onlara göre bir kimsenin din değiştirmiş olarak kabul edilebilmesi için bu değiştirmenin şunları içermesi gerekir; Din değiştirmenin Ortodoks bir rabbinin gözetimi altında yapılmış olması, adayın Yahudilik çalışmaları yapması, erkekler için *brit-mila*

(sünnet), hem erkek hem de kadınlar için *mikve* ve Tevrat'ın hükümlerini yerine getireceğine dair bir taahhütte bulunması. Muhafazakâr Yahudiler aynı şeyleri gerekli görürken, Reformistler ve diğer akımlar bunları gerekli görmezler. İhtida usulündeki bu farklılıklar sebebiyle Ortodokslar, annenin din değiştirmesi durumunda çocukları, *gentile* (Yahudi ırkından olmayan kimse) olarak kabul ediyorlardı. Reform hareketi, 1938'de karışık evliliklerdeki çocukların Yahudi statüsünde varsayıldığını ileri sürdü. İsterse annesi din değiştirmesin çocuk, Yahudi bir ailede doğmak ve Yahudi olarak yetiştirilmek şartıyla Yahudi olarak kabul ediliyordu. Ortodokslar, bu tür Yahudi oluşu kabul etmeseler de, Reformistlerde bu genel bir kabul gördü. Ancak yine de, kendilerini Yahudi olarak gören, sinagogların üyesi olan birçok kişi, dindaşlarının çoğu tarafından Yahudi toplumunun bir üyesi olarak kabul edilmemekteydi.

İsrail'deki Dönüş Yasası(Aliya)'ya (1950) göre, bütün Yahudiler İsrail vatandaşlığını elde etmek ve buraya yerleşmek hakkına sahiptir. Bu hakka, Ortodoksların istediği anlamda din değiştirmeyen kişiler de sahiptiler. 1970'de Geri Dönüş Yasa'sında bir değişiklik yapıldı ve Yahudi bir anneden doğan ya da Yahudiliğe ihtida eden kimselerin bu yasanın gereği olarak İsrail'e göç edebileceği açıklaması ilave edildi. Yasadaki değişikliğin hangi tür ihtidanın bu hakkı sağlayacağı meselesi, farklı yorumlara yol açacak şekilde belirsiz bırakılmıştı. Knesset'teki dini partiler bu belirsizliği Ortodoks mühtediler lehine ortadan kaldırmaya çalıştılar. Bu durum, kendilerini gayrimeşru hale getirmeye yönelik bir hareket olarak gördüklerinden Reformist ve Muhafazakâr Yahudileri rahatsız etti. Mahkemeler dışarıda ihtida etmiş olanların vatandaşlık başvurusunu kabul edince (1980'deki Shoshanna Miller Davası) orta bir yol olarak, hem devlet hem de Rabbilik ancak Ortodakslar ihtida usulüne uygun icra edilen ihtidaları kabul etti. 1980lerde Rusya'dan gelen 800 bin göçmenden 200-300 bini Halaha'ya göre Yahudi değildi. Bu durum ihtida meselesinin yeniden

tartışılmasına yol açtı. Neeman Komitesi olarak bilinen ve bu meseleyi çözmeye yönelik kurulan komitenin, ihtidaya hazırlamak maksadıyla, bütün Yahudi gruplarının kurslar vereceği hususi bir enstitünün kurulması teklifi, Knesset'ten geçmiş olmasına rağmen Baş Hahamlık/Rabbilik tarafından kabul edilmediği için uygulanma imkanı bulamadı. Kasım 1998'de Kudüs Bölge Mahkemesi hâkimi Vardi Zeiler, hangi dini grup tarafından onaylandığına bakılmaksızın her türlü mühtedî'nin İçişleri Bakanlığınca Yahudi olarak kaydının yapılmasına izin verdi. Ancak bunun arkasından kaydın yalnızca Ortodoksların onayladığı mühtedilere has kılınmasına yönelik yasama teklifi verildi. Dolayısıyla da ihtida tartışmaları ve onun yol açtığı kimin vatandaşlık hakkı elde edeceği tamamlanmamış olarak kaldı.

Etiyopya kökenli Yahudiler (Falaşalar) ve Samiriler, ileride görüleceği üzere, kökenleri hakkındaki tartışmalardan dolayı tam anlamıyla Yahudi olarak kabul edilmemektedir. Ortodokslar için Tevrat kadar bağlayıcı olan Şifahi Tora/Talmud'dan kaynaklanan herhangi bir ayini ya da yasayı icra etmediklerinden, Hahamlık Falaşa'lara evlenmeden önce sembolik bir ihtida teklif etmiş, ancak onlar bu teklifi, kendilerini meşru Yahudiler olmadıklarını kabul anlamına geldiği için reddetmişlerdir. Falaşa'larınkinden farklı bir gerekçeyle de olsa evlilik/boşanmayla alakalı benzer sıkıntılar Reformist ve Muhafazakâr Yahudiler için geçerliliğini bugün de muhafaza etmektedir. Ortodokslar onaylamadıkları Reformist ve Muhafazakâr evliliklerini, İsrail dışında yapılmışsa kabul etmekte ancak boşanmaların İsrail'de yapılanlarını meşru görmektedir. Dolayısıyla bir şekilde azınlık kabul edilen Yahudilerin (evlenme, boşanma ve dolayısıyla da mirasla ilgili) problemleri, bugün bile yasal ve kalıcı olarak değil, ancak geçici bir çözüme kavuşturulmuş görünmektedir.

Ortodoks Yahudilerin kendi Yahudi olma kriterleri ve bunu diğer Yahudi gruplarına dayatmaya yönelik yaklaşımlarının aksine, Yahudiliğin irsi bir şey olmaktan

ziyade kültürel bir olgu olduğunu söyleyen modern Hümanist Yahudiler de vardır.

İkinci Bölüm

YAHUDİLİĞİ YAHUDİLİK YAPAN UNSURLAR

Dini en basit şekliyle -indirgemeci bir tanım olduğu eleştirisini de bilerek- *kutsalın tecrübesi* olarak tarif edersek bütün dinleri bu ortak payda etrafında toplamak mümkün görünmektedir. Ancak bu ortak payda etrafında toplamak onların hepsinin aynı şey olduğu anlamına gelmemektedir/gelmemelidir. Zira her bir dini, kendisi kılan ve onu diğerlerinden ayıran bir *hard core*u (katı çekirdek) vardır ve mezkûr dinlerin dünya görüşlerini bu *hard core* belirler. Bu *hard core*, aynı gelenek içinde yer alan, aynı dinsel şemayı kullanan dinlerde bile ayırt edici bir rol oynar. Mesela, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam Semitik/İbrahimi gelenek içinde şekillenmiş dinler olmalarına ve şematik olarak birçok ortak noktalarının (Tanrı anlayışı, vahiy, peygamber, kutsal metin, ahiret, cennet-cehennem, ceza-mükâfat gibi) bulunmasına rağmen, *hard core*'larının farklı olmasından dolayı farklı birer dünya görüşü üretmişlerdir. Herhangi bir dinin etrafında döndüğü bu *hard core* anlaşılmaksızın o dinin anlaşılmasının mümkün olmayacağını söylemek çok aşırı bir iddia olsa da, söz konusu niteliğin bilinmesi, o dinin serimlediği pratiği anlamayı daha kolay bir hale getirdiği de bir gerçektir. Bu bağlamda bir din olarak Yahudiliği diğerlerinden ayıran en temel unsurlar (*hard core*) olarak şunlar zikredilebilir: Seçilmişlik/seçilmiş

halk düşüncesi, vaat edilmiş toprak-mabet, Mesih ve Tek Tanrı anlayışı. Yahudiliğin anlaşılması bir anlamda bu temel unsurların bilinmesini gerektirir.

2.1. Seçilmişlik/Seçilmiş Halk

Yahudiler, kendilerinin Tanrı'nın seçilmiş halkı olduğuna inanırlar ve bu inanç, onların imanının temel bir unsurunu teşkil eder. Seçilmiş halk anlayışı, Tanrı ve İsrail arasındaki bu hususi ilişki, Tanrı'nın İbrahim, İshak, Yakup ve Musa ile yaptığı ahitten kaynaklanmaktadır.

Avram doksan dokuz yaşındayken RAB ona görünerek, "'*Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım', dedi. 'Benim yolumda yürü, kusursuz ol. Seninle yaptığım antlaşmayı sürdürecek, soyunu olabildiğine çoğaltacağım'. Avram yüzüstü yere kapandı. Tanrı 'Seninle yaptığım antlaşma şudur', dedi. 'Birçok ulusun babası olacaksın. Artık adın Avram değil, Avraham/İbrahim olacak. Çünkü seni birçok ulusun babası yapacağım. Seni çok verimli kılacağım. Soyundan uluslar doğacak, krallar çıkacak. Antlaşmamı seninle ve soyunla kuşaklar boyu, sonsuza dek sürdüreceğim. Senin, senden sonra da soyunun Tanrısı olacağım. Bir yabancı olarak yaşadığın toprakları, bütün Kenan ülkesini sonsuza dek mülkünüz olmak üzere sana ve soyuna vereceğim*'" (Yaratılış 17/1-8), demiştir.

Tanrı onları seçmiş ve o zamana kadar gizli olan ismini (Yahve) Musa vasıtasıyla onlara bildirmiştir. Tanrı ile İsrail arasındaki hususi ilişkiyi ifade eden ve bütün Yahudi tarihi boyunca merkezi bir öneme sahip olan seçilmişlik düşüncesi hem Yahudi dininin hem de Yahudi kimliğinin tarihi süreç içinde erimeden devam etmesinde en temel etken haline gelmiştir.

Özellikle bu anlayış sebebiyledir ki, tarih boyunca yaşadıkları baskı ve zulümler karşısında dayanma gücü bulmuşlardır. Onlara bu tür dayanma gücü vermesinin yanı sıra seçilmişlik, Yahudilerin diğer milletlerden farklı olduklarının bir ifadesi olarak da görülmüştür. Bu yüzden kendilerini merkeze, diğer milletleri (*gentile*) ise periferiye yerleştirmişlerdir.

Onların seçilmesi, güç ve kuvvet olarak diğer milletlerden daha üstün olduklarından ya da sayıca daha fazla olmalarından değil, Tanrı'nın onları sevmesinden kaynaklandığı (Tesniye 7/7-8) ifade edilir. Rabbani gelenek bu seçilişin gerekçesini, Sina Dağ'ında Tevrat'ı isteyerek kabul etmeleri olarak zikreder. Çünkü Tevrat başka milletlere de arz edilmiş ama onların kabul etmediği bu yükü Yahudiler kabul etmişlerdir. Ancak bunun gönüllü bir kabul olmayıp, Tanrı'nın Yasa'yı kabul etmeleri hususunda onları tehdit ettiğini ileri süren kaynaklar da vardır. Fakat Yahudi kaynaklarında genel olarak, Yahudilerin bu işi gönüllü olarak kabul ettikleri ifade edilir. Keza, seçilmiş olmanın İbrahim'in sahip olduğu birtakım özel niteliklerden (sadakat, itaat gibi) kaynaklandığı da ileri sürülür. Zohar bu seçilişin gerekçesi olarak takvayı ileri sürerken Yehuda Halevi, bunun İsraillilerin yapılarında bulunan, ilk olarak Adem'e verilen ve belli Yahudi temsilcileri vasıtasıyla bütün İsraillilere miras bırakılan dindarlık özelliğinden kaynaklandığını söyler.

Bu seçilişin kendine has birtakım sorumlulukları da vardır. Bu yüzden de dindar Yahudiler, söz konusu seçilmişliği bir imtiyaz olarak değil bir yük olarak görürler. Seçilmişliğin karşılığı olarak onlar, Tanrı'nın emirlerine bağlı kalacaklardır. Bu yüzden de, Tanrı'nın seçilmiş halkı olmakla Yasayı yerine getirme arasında açık bir bağ vardır ve bu ilişki, liturjide[5] de ifade edilir. Ayrıca seçilmiş olmanın bir karşılığı olarak onlar tek tanrı düşüncesini diğer milletlere götürecekler ve diğer milletlerin kurtulmasında merkezi bir rol oynayacaklardır.

Tanrı İbrahim'den sonra İsrail halkıyla ikinci ahdi Musa ile Sina Dağı'nda yapmıştır: "*Çünkü İsrailliler benim kullarım, Mısır'dan çıkardığım kendi kullarımdır. Tanrınız RAB benim*" (Levililer 25/54; bu ahdin iki tarafının, İsrail halkı ve Tanrının karışlıklı görevleri hakkında bkz. 26/1-45). İbrahim'le yapılan ahdin aksine,

[5] Dini bir cemaat tarafından icra edilen toplu ibadet. Ancak, genel olarak ibadeti ifade etmek için de kullanılmaktadır.

Tanrı'nın Musa ile Sina'da yaptığı ahit tam bir karşılıklı haklar ve görevler üzerine oturtulmuştur. İsrail halkı Tanrı'ya olan bağlılıklarına rağmen, kendilerinin sürgüne gönderilmeleri ve tarih boyunca yaşadıkları baskı ve zulümlerden dolayı, Yahve'ye isyan etmiş ve O'nu görevlerini yerine getirmemekle suçlamıştır. Buna rağmen Yahudiler Tevrat'ın emirlerini yerine getirmemeleri hatta Yahve'nin[6] varlığını kabul etmemeleri durumunda bile ahdin bozulacağını düşünmezler. Ancak, bu seçilmişlik düşüncesi, her zaman Yahudiler için merkezi bir unsur olmaya devam etmeyi sürdürmüş olsa da ortaya çıktığı andan günümüze kadar değişmeden aynı şekilde kalmamış; İsrailoğullarının geçirmiş olduğu tarihsel tecrübeler ışığında farklı şekillerde yorumlanarak ve anlaşılarak günümüze kadar gelmiştir.

Hıristiyanlık kendisinin "Hakiki İsrail" ve "Tanrının seçilmiş halkı", olduğunu, Yahudilerin İsa'yı, Mesihleri olarak kabul etmedikleri için bu hususi konumlarını kaybettiklerini ileri sürmüşlerdir. Bu yüzden Hıristiyanlar Yahudilerin seçilmiş halk oldukları iddiasını, dinsel olmaktan ziyade gizli bir ırkçılık olarak görürler.

Kutsal Toprak ve Mabet

Yahudilik içinde yer aldığı semitik gelenek ve diğer dinlerden farklı bir yapı arz ederek, hem muayyen bir toprak hem de muayyen bir halkla özdeşleşmiş olma gibi bir özelliğe sahiptir. Yahudiler, Tanrı'nın kendileriyle yaptığı ahdin bir sonucu olarak Tevrat'ın bütün emirlerini hakkıyla yerine getirmek zorundadırlar. Ancak Tevrat'ın emirlerinin büyük bir kısmı, sonsuza kadar kendilerinin olacağı[7] vadedilen topraklarla[8]

[6] İleride söylenileceği üzere, Yahudiler Tanrı'nın adını zikretmezler. Onun yerine Adonay, ha-Şem'i kullanırlar. Biz Yahudi tanrısının ismi için yaygın olarak Yahve kelimesini kullanmayı tercih ettik.

[7] Kenan ülkesinin onların sonsuza kadar mülkleri olacağı vaadi için bkz. Yaratılış 17/8.

[8] "O gün RAB Avram'la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: *Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları -Ken,*

ilişkilendirilmiştir. Tevrat emirlerinin söz konusu özelliğinden dolayı Filistin dışında Tevrat'ın bu emirlerini hakkıyla yerine getirmek mümkün değildir. Bu yüzden de, zorunlu haller dışında Tevrat'ı dikkate alan Yahudilerin burada yaşamaları gerekir.

Vaadedilen toprakların Yahudi inancı ve dini pratikleri açısından önemli oluşunun bir diğer gerekçesi de, yerini Tanrı'nın belirlediği ve Süleyman tarafından inşa edilen mabettir. Yahudilerce *bet ha-mikdaş* (beytü'l-makdis) denilen ve Süleyman Mabedi olarak da bilinen yapı, Tanrı'nın kendisinde hazır bulunduğu *aron ha-kodeş*in (Kutsal Sandık/Ahit Sandığı'nın) yer aldığı mekânı içinde barındırır. Mezkûr özelliğinden dolayı o, Yahudiler için sıradan bir mabet değildir. Birtakım ibadetler, mesela kanlı kurban, yalnızca burada sunulabilir. Bu yüzden mabedin MÖ. 586'da birinci ve MS. 70'te ikinci kez yıkılmasıyla kanlı kurban ibadeti tamamen ortadan kalkmıştır. Mabedin yeniden inşa edilmesi, Yahudilerin sürgünden kurtulmaları ve eski ihtişamlı dönemlerine yeniden dönmeleri anlamına gelmektedir.

Ancak, mabedin yeniden inşası doğrudan Mesih'in gelişine bağlıdır. Mesih gelecek ve mabedi inşa edecek; Davud ve Süleyman dönemindeki ihtişamıyla İsrail devletini yeniden kuracak ve böylece sürgünde yaşayan ve kaybolduğu kabul edilen kabileler de dahil bütün Yahudiler kutsal topraklara geri döneceklerdir.

2.3. Mesih Anlayışı

İnsanların içinde bulundukları ve kolay üstesinden gelinemeyecek görünen sıkıntıları ortadan kaldıracak ve gelecekte bu tür sıkıntıların bulunmadığı bir mutluluk/barış dönemi inşa edecek bir insan, genel olarak isimlendirildiği şekliyle bir Mesih beklentisi; dünyanın farklı yerlerinde birbirlerinden uzak ve etkilenmeleri mümkün

---

Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını- senin soyuna vereceğim", Yaratılış 15/18-21. Kenan ülkesinin onların sonsuza kadar mülkleri olacağı vaadi için bkz. Yaratılış 17/8.

olan ve olmayan yerlerdeki kültürlerde/dinlerde bulunan bir olgudur. Antik Mısır'da (Ipuwer), Sümerlerde (Dungi), Akkadlarda (Hammurabi) Hind'in kutsal kitaplarından *Bhagavad-gita*'da (Kalki), Budizm'de (Maitreya) Zerdüştlükte (Saoşyant) ve uzak doğuda Çin'de Taoculuk vb. inançlarda geleceği beklenen bir Mesih düşüncesi vardır.

Ancak yukarıdakilerden farklı olarak Mesihçiliğin Yahudiliğin sabitelerinden biri olduğu genel olarak konuyla ilgili herkes tarafından ortak kabul edilen bir vakıadır.

Özellikle MÖ. 722'te kuzeyde yer alan İsrail devletinin Asurlular tarafından yıkılması; MÖ. 586'da Babillerin Yehuda devletini ele geçirerek Yehuda halkını Babil'e esir olarak götürmeleri ve Yahudi dininin merkezini oluşturan mabedi yerle bir etmeleri ile başlayan kopuntu ve MS. 70'te Romalıların Kudüs'ü ele geçirerek, MÖ. VI. yüzyılda (516) bir kez daha inşa edilmiş olan mabedi yıkmaları sonrasında devam eden sürgünden (*galut*), Yahudiler ne Kudüs'e bir daha geri dönebilmiş ne de mabedi inşa etme fırsatı bulabilmişlerdir. MS. 70'ten itibaren sürekli olarak başkalarının hâkimiyeti altında yaşamışlar, yaşadıkları bu sıkıntılı hayat onlarda, ileride Davud soyundan gelecek ve kendilerini sürgünden kurtaracak; Kudüs'te İsrail devletini Davud ve Süleyman dönemindeki eski ihtişamına denk bir şekilde yeniden kuracak; sürgün hayatı yaşayan İsraillilerin geri dönmesinin alt yapısını hazırlayacak bir Mesih'in ortaya çıkmasına yönelik inancın doğmasına yol açmıştır.

Kendisine yönelik atıflar peygamberlere ait olduğu kabul edilen kitaplarda bulunsa da, MS. I. yüzyıldan önce bir mesihin geleceği beklentisi, Yahudiler arasında yaygın bir düşünce değildi. Ancak II. Mabet Dönemi'nin (MÖ. VI. - MS. I. yüzyıl) sonlarından başlayarak zamanla -özellikle de ana damar- Yahudiliğin vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu yüzden, mesih anlayışı/beklentisi zamanla varlıkları ortadan kalkanlar da dahil bütün Yahudi dini gruplarında, az çok bir yer bulmuştur.

Hala varlığını devam ettiren en kadim Yahudi dini gruplarından biri olan Samiriler de mesih beklentisi içindedir. Tanrı Âdem'den Musa'ya kadar lütfunu İsrailoğullarından esirgememiştir. Bu mesihî dönem, *Rahuta* (mutluluk dönemi) olarak adlandırılır. Ancak Musa sonrasında, Eli'nin Şekem'den ayrılarak Şilo'da yeni bir çadır mabet inşa etmesiyle Yahudi gruplar arasında yaşanan ayrılık ve nihai olarak da Çadır mabed'in ortadan kalkmasının bir sonucu olarak Tanrı lütfunu Yahudiler üzerinden kaldırmıştır. O zamandan bu yana, İsrailliler tanrısal hoşnutsuzluğun bir sonucu olarak acı çekmektedir. Onları mesih beklentisi içine sokan bu durumdur. *Taheb* olarak adlandırılan mesih geldiğinde bu acı dönemi *Fatuna,* sona erecektir. Tanrı'nın lütfunu tekrar İsrail'e dönmesini sağlayacaktır. İsrailoğullarının eski ihtişamlarına döndürme işlevine uygun olarak, "*geri dönen, eski duruma geri döndüren*" anlamlarını taşıyan Samiri Mesihi, Musa tarzında bir mesih olup, Yusuf'un soyundan ve onun bütün kraliyet niteliklerine sahip Taheb, yani hem peygamber hem kral olacaktır. Tanrı onu çağıracak, ona yasalarını öğretecek, ona bir kutsal kitap verecek, onu kehanet yeteneğiyle donatacaktır. Onun döneminde çadır mabet bütün süsleriyle ve ayrıca Ahit Sandığı ortaya çıkartılacak, kadim ayinler eski halinde yeniden ihya edilecek; İsrail güven içinde, eski ihtişamına sahip olarak yaşayacaktır. Taheb, Gerizim dağında ilan ettiği ve kıyamete kadar devam eden bir krallığa sahip olacaktır. Bu krallık evrensel bir krallık olmayıp, yalnızca Yahudilerle sınırlı olacaktır. Taheb'in hâkimiyeti yüz on yıl sürecek ve öldüğünde Yusuf'un yanına gömülecektir. Müslüman idaresi altındayken Samiriler, bir araya gelmelerine yol açan düğün, bayram ve özel günlerde Taheb'in gelişi için dua ederlerdi. Günahlardan tövbe ederek onun gelişine hazır olmak gerektiğine inanırlardı.

Aşağıda haklarında ayrıntılı bilgi vereceğimiz Yahudi mezheplerinden Sadukilerin büyük bir kısmı değilse de içlerinden haham bir mesihin geleceğini kabul edenler de vardır.

Varlıkları Flavius Josephus (ö. yk. MS. 100) zamanından bilinse de modern dönemde, Kumran Yazıtlarının ortaya çıkmasıyla, haklarında oldukça önemli bir veriye sahip olduğumuz, dünyanın sonunun yaklaştığına inanan/Apokaliptik bir oluşum olan Esseniler/Kumran Cemaati gelmesi beklenen mesih düşüncesinin yoğun olarak bulunduğu bir topluluktur. Onlar, gelecekte kurulması beklenen Yahudi devletindeki üç işleve uygun olarak üç tür mesihin geleceğine inanırlar. Bunlardan birincisi siyasi bir rol oynayacak olup, Davud'un soyundan olacaktır. İkincisi entelektüel bilincin canlanmasıyla ortaya çıkacak olan Harunî mesihtir. Bu ikinci mesih, yeni kurulacak olan Yahudi devletindeki işlevine uygun bir şekilde "Doğruluk Öğretmeni, Yasanın Yorumcusu" adlandırılır. Yeni dönemin, Yeni Yasa'sını ilan edecektir. Üçüncüsü ise, "Son günlerin peygamberi" olarak isimlendirilen mesihtir.

Ana damar Yahudilikte ise iki mesih beklentisi var olmuştur. Birincisi yukarıda zikredilen tarihsel arka planın bir sonucu olarak gelişen, Davud soyundan olan ve İsrail'in dağılmış kabilelerini, kurduğu Davud'un dönemindeki ihtişamına denk bir krallıkta bir araya getirecek olan karizmatik bir mesihtir. İkincisi ise muhtemelen Hıristiyanlığın mesih beklentisinin bir karşılığı olarak ortaya çıkan Yusuf soyundan/kabilesinden gelecek olan mesihtir. Bu Davud oğlu olan mesihden önce gelecek ve İsrail'in düşmanlarıyla yaptığı savaşta ölecektir. Bu ikinci mesih, Meşiah ben Yosef/Yusuf oğlu Mesih on iki kabilenin sembolik bir birleşimi olarak da kabul edilir.

Özellikle milattan önce Ferisiler, onların orta çağdaki takipçileri olan Rabbaniler ve Rabbanilerin modern dönemdeki temsilcileri olan Ortodoks Yahudiler arasında yaygın olan bu inanç canlılığını hiçbir zaman kaybetmemiş ve tarih içinde birçok kişinin beklenen Mesih olduğu iddiasıyla ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yahudilik tarihinde bu iddiayla ortaya çıkanların sonuncusu ve muhtemelen de etkisi bakımından en çok bilineni, XVII. yüzyılda İzmir'de yaşayan Sabatay Sevi (1626-1676) adlı

kişidir. Sevi'nin Mesihlik iddiası, Yahudiler arasında, dinsel anlamda birçok beklentiye yol açmış; Sevi'nin 1666'da Müslüman olarak Aziz Mehmet Efendi adını alması, kendisinden çok şey bekleyen Yahudi dünyasında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Ancak onun bu hareketi, tabilerinin en azından bir kısmının (iki yüz aile) onu terk etmesine yol açmadı. Çünkü onlar Sabatay Sevi'nin zahiren Müslüman olsa da özel hayatında Yahudiliğini devam ettirdiğini düşünüyorlardı. Onlar da, dıştan Müslüman içten Yahudi olarak ona bağlılıklarını devam ettirdiler. Bu yaklaşım bugün ülkemizde "dönmeler/avdetiler/sabetaycılar" olarak bilinen dini bir grubun ortaya çıkmasına yol açtmıştır.

2.4. Tek Tanrı Anlayışı

Yahudilerin temel inanç esasını, Tanrı'nın birliği oluşturur. Bu inanç, kutsal metnin en eski kısımlarından biri olan ve *On Emir* olarak bilinen parçanın ikinci maddesinde yer alır: "*Benden başka Tanrın olmayacak*".[9]

[9] Yahudilerin Tanrı anlayışı "İnanç Esasları" kısmında ayrıntılı ele alınacağı için burada bu kadarla yetinilmiştir.

Üçüncü Bölüm

YAHUDİLERİN/YAHUDİLİĞİN TARİHİ

3.1. Yahudilerin tarihi

Yahudilerin tarihinin safhaları, aynı zamanda bu tarihi safhalara denk gelen din anlayışlarının da safhalarıdır. Bu başlık altında önce Yahudilik tarihi birkaç safhaya ayrılarak ele alınacak, sonra da bu safhaların denk geldiği Yahudilerin din anlayış ve uygulamaları hakkında bilgi verilecektir.

3.1.1. İbrahim'den Musa'ya Kadar Olan Dönem (Atalar Dönemi)

Yahudi tarihi ile ilgili tek tarihsel kayıt, Kutsal Kitap'tır. Kutsal Kitap dışındaki kaynaklarda İsrailoğullarının Mısır'a girişine kadar onlarla ilgili hemen hemen hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Yusuf'un Mısır'a girişinden sonra, bir Hiksos kralının unvanları arasında Hz. Yakub'un zikredilmesi, Mari ve Amarna metinlerinde Abiru/Habiru kelimelerinin kullanılması ve Merenptah tarafından dikilen ve yaklaşık MÖ. 1207 tarihli olup Merenptah Stela/İsrail Taşı olarak bilinen taşta: "*İsrail tahrip edildi, onun evlatları artık yok*" biçiminde zikredilen İsrail kelimesi dışında onun tarihi ile ilgili başka bir kayıt yoktur.[10] Yakup isminin Hiksos krallarından birinin

[10] Burada zikredilen İsrail'in ne olduğu hakkındaki tartışmalar için

unvanı olarak yer aldığı metnin otantikliği ve tarihselliği genel olarak kabul edilir. Ancak Mari ve Amarna metinlerinde bulunan ve İbrani isminin kullanıldığı en eski kayıtlardan biri olduğu düşünülen Abiru/Habiru'nun ise bugün, salt anlamda İbranileri değil de, onların da içinde yer aldığı sosyal bir grubu ifade ettiği daha önce söylenmişti. Abiru/Habiru yalnızca İsraillileri ifade eden bir isim olmasa da yine de bu metinlerin kaleme alındığı yerlerde (Mari ve Amarna'da) İbranilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kutsal kitabın dışında ilk dönem İbrani-İsrail-Yahudi tarihi hakkındaki en detaylı bilgi Kur'an'da yer almaktadır. Genel çerçeve bakımından Kutsal Kitap'la birçok ortak noktaya sahip olan Kur'an-ı Kerim'in, yer yer ondan ayrılan bölümleri vardır.

Yukarıda söylenenler ışığında, İsrail ulusunun tarihini anlatırken esas olarak Kutsal Kitap verileri kullanılacak, ancak olayların tarihlerinin geçtiği yerlerde Kutsal Kitap'ın dışındaki kaynaklardan (arkeolojik verilerden) hareketle yapılan tespitler zikredilecektir. Yahudi/Yahudiler ve İsrailoğulları kullanımları arasında yukarıda ifade edildiği gibi, birtakım nüanslar bulunsa da, bunlar dikkate alınmaksızın her ikisi de birbirinin yerine kullanılacaktır.

Yahudiler kendi soylarının İbrahim'den geldiğine inanırlar. Tevrat'a göre köken olarak Mezopotamya'daki Ur şehrinden olan Avram, babası Terah ile Harran'a göç etmiş ve bir müddet Harran'da yaşamıştır. Tanrı'nın isteği (Yaratılış 12/1-3) üzerine; karısı Saray ve kardeşinin oğlu Lut'la birlikte, Harran'dan ayrılır ve bir zamanlar atalarının yaşadığı yere, Kenan'a gelir; Şekem'e yerleşir. Burada kuraklığın baş göstermesi üzerine sürülerini Filistin ve Mısır arasında bir yere götürür (Yaratılış 13/1-3). Mısır'da bir müddet kaldıktan sonra, Firavun'un verdiği hediyelerle zengin olarak eşi Saray, onun cariyesi Hacer ile birlikte yeniden Kenan'a dönerler. Çünkü,

bkz. Michael G. Hasel, "Israel in the Merenptah Stela", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no 296 (Nov. 1994), s. 45-61.

yerleşik bir uygulamaya uygun olarak İsrail kabileleri kurak mevsimlerde güneye, Nil deltasına iniyor ve Kenan toprağı nemlendiğinde yeniden ülkelerine dönüyorlardı.

Dönüş sırasında, çobanları arasındaki bir tartışmadan dolayı, Avram ve Lut ayrılırlar. Lut doğuya gider. Avram ise, Kenan ülkesinde kalır. Bölgede hâkimiyetini kabul ettiren Avram, gittiği yerde esir edilen Lut'u kurtarır ve yanına alır.

İlerlemiş yaşına rağmen Avram'ın, karısı Saray'dan çocuğu olmamıştı. Saray, kocasına cariyeleri olan Hacer ile evlenmesini ister. Hacer'in bir oğlu olur ve Avram onun adını İsmail koyar. İsmail doğduğunda Avram seksen altı yaşındaydı. Hacer'in bir erkek çocuk dünyaya getirmesi, Saray'ı kıskandırmış, bunun üzerine de Tanrı Avram'a görünmüş; onunla bir ahit yapmış ve soyunu çoğaltacağını söyleyerek adını artık Avram değil, çoğunluğun babası anlamında Avraham/İbrahim olarak değiştirmiş ve karısı Saray'ın da erkek bir çocuk doğuracağı ve adını İshak koymasını söyler. Karısının adını da değiştirir ve ona da bundan sonra Sâre (prenses) denilmesini ister. İbrahim Tanrı'nın kendisiyle yaptığı bu ahdin bir sembolü olarak, kendisi doksan dokuz ve İsmail on üç yaşındayken sünnet olurlar.

Sâre çocuğunun olmasından sonra, İbrahim'in soyunun, ilk çocuğu olan İsmail'den devam edeceğini düşündüğü için Hacer'i daha çok kıskanmaya başlar. Hacer'i ve oğlu İsmail'i, yanlarından uzaklaştırmasını talep eder. Tanrı da İbrahim'e görünerek bu isteği yerine getirmesini ister. İsmail'in neslinden bir ulus yaratacağını ancak, İbrahim'in soyunun İshak'la devam edeceğini bildirir. Tanrı'nın bu bildirisi üzerine İbrahim, oğlu İsmail ve annesi Hacer'i çöle (Paran'a) bırakır. Vaade uygun olarak da, İsmail'in neslinden Araplar olarak bilinen bir ulus meydana gelmiştir.

Tanrı İbrahim'i denemek için biricik oğlu İshak'ı (Kur'an'da İsmail'i)[11] kurban etmesini ister. İbrahim

[11] Saffat (37/102-105). Kur'an'da kurban hadisesinin anlatıldığı bu

bu isteği yerine getirmek için hazırlandığında, Tanrı İshak'ın yerine kurban edilmek üzere bir koç gönderir. Bu kararlılığından dolayı, Tanrı ona neslinin çoğalacağını, düşmanlarına hâkim olacaklarını ve neslinden gelen bütün milletlerin mübarek kılınacağını bildirir.

İbrahim'in vefatından sonra kabile yönetimi İshak'a geçti. İshak'ın iki oğlu oldu: Yakup ve Esav. Bunlardan Yakup, İsrail adını aldı. Yakup'un on iki oğlu oldu ve Yahudilerin soyu onun bu on iki oğluyla sürdü. Bu yüzden de, Yahudiler İsrailoğulları diye isimlendirildiler. Bu tarihten itibaren İsrailoğulları artık bir ulus haline geldiler. Kutsal Kitap'a göre Yakup'un oğlu Yusuf peygamber döneminde bütün İsrailoğullarının Mısır'a gittikleri anlaşılıyor ise de, Mısır hatırasını muhafaza etmeyen kabilelerin bulunması, bütün İsrailoğullarının tamamının oraya gitmedikleri şeklinde yorumlanmıştır. Hiksoslar döneminin nihayete ermesinden sonra bir müddet daha rahat bir hayat yaşamaya devam ederler; ancak daha sonra başa geçen Firavunlar İsrail oğullarını köleleştirmişler, Pitom ve Ramses kentinin inşasında onları işçi olarak kullanılmışlardır.

3.1.2. Musa'dan I. Mabet'in Yıkılışına Kadar Olan Dönem

İsrailoğullarının Mısır'da köle olarak kullanıldıkları bu dönemde, Mısır devletinin başında bulunan Firavun (II. Ramses MÖ. 1279-1212) bir rüya görür ve kâhinler bu rüyayı, doğacak bir erkek çocuğun tahtını ele geçireceği şeklinde yorumlar. Bunun üzerine Firavun mezkûr dönemde doğacak olan bütün erkek çocukların öldürülmesini ister. Musa da bu dönemde dünyaya gelir. Bir müddet sakladıktan sonra öldürülmesinden korkan annesi onu bir sepetin içine koyar ve Nil nehrine bırakır. Firavun'un kızı Nehir'de Musa'yı bulur ve saraya götürür. Firavun tarafından evlat edinilen Musa sarayda büyür.

ayetlerde isim açıkça zikredilmese de bağlamdan hareketle İslamî literatürde, kurban edilmek istenenin Hz. İsmail olduğu kabul edilir.

Bir prens olarak yetiştirilen Musa, bir gün şehirde dolaşırken İsrail kabilesinden bir adamın bir Mısırlıyla dövüştüğünü görünce İsrailliye yardım etmek için müdahale eder; ancak bu müdahalesi Mısırlının ölümüne yol açar. Ertesi gün, aynı kişinin İsrailli biriyle kavga ettiğini görünce yine müdahale etmek ister, fakat onun, "*dün Mısırlıyı öldürdüğün gibi, beni de mi öldürmek istiyorsun*" demesi üzerine, olayın duyulduğunu anlayan Musa, Firavun (II. Ramses) tarafından cezalandırılma korkusuyla Mısır'dan kaçarak Medyen'e gider. Burada Medyen kâhini Yitro'nun (Kur'an'da Şuayb) yanında kalır ve onun kızıyla evlenir.

Yitro'nun koyunlarını otlattığı Horeb dağında Tanrı yanan çalılar içinden Musa'ya seslenir ve ona İsrail oğullarını Mısır'daki esaretten kurtarma görevini verir. Musa'nın isteği üzerine kardeşi Harun'u kendisine yardımcı olarak tayin eder. Bu olay, Musa'nın peygamberliğinin başlangıcını teşkil eder (MÖ. XIII. yüzyılın ortaları).

Daha sonra Mısır'a giden Musa, Firavun'dan (bazılarına göre II. Ramses; bazılarına göre ise Merenptah) İsrailoğullarını, kendisiyle beraber çöle gitmeleri için serbest bırakmasını (Kur'an'a göre onu Allah'a inanmaya çağırır) ister. Firavun, sahip olduğu ucuz iş gücünün elinden gitmesinden ve Mısır dışındaki güçlerle kendi aleyhine işbirliği yapmalarından korktuğu için gitmelerine izin vermez. Firavun, Musa'nın elinden meydana gelen birçok felaket yaşadıktan sonra gitmelerine izin verir. Ancak, İsrailoğulları (430 yıldan sonra) Mısır'dan ayrılmalarının arkasından, Firavun verdiği karardan vazgeçer ve Sina'ya doğru ilerleyen İsrailoğullarını yakalamak maksadıyla peşlerinden gider. İsrailoğullarının kıyısına geldikleri deniz (Kızıldeniz?) Musa tarafından mucizevî bir şekilde ortadan ikiye yarılır; İsrailoğulları denizi geçerler; ancak onların peşlerinden gelen Firavun ve askerleri ise, ortadan ikiye yarılan denizin eski haline gelmesiyle boğulup ölürler. Denizi geçen Musa ve beraberindekiler, üç ay sonra Sina'ya varırlar. Sina Dağı'nda Musa'ya Tanrı tarafından iki levhaya yazılmış On Emir verilir:

1. Seni Mısır diyarından, esaret elinden çıkaran benim. Benden başka Tanrın olmayacak.
2. Kendin için yontma put yapmayacaksın. Hiçbir şeyin resmini yapıp tapmayacaksın.
3. YHVH'nin adını nedensiz olarak ağzına almayacaksın.
4. Şabat gününü hatırlayacaksın.
5. Babana ve annene hürmet edeceksin.
6. Öldürmeyeceksin.
7. Zina yapmayacaksın.
8. Çalmayacaksın.
9. Komşuna karşı yalancı şahitlik yapmayacaksın.
10. Komşunun evine tamah etmeyeceksin; komşunun eşine, kölesine, cariyesine, öküzüne, eşeğine, hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin.[12]

Sina vahyinden sonra, İsrailoğulları Musa'ya karşı olan serkeşlikleri yüzünden kırk yıl çölde dolaştırıldılar. Musa, 120 yaşındayken Moav ülkesinde öldü ve Beytpeor karşısındaki vadide gömüldü. İsrailoğulları Musa'nın arkasından otuz gün yas tuttular.[13]

Musa'nın vefatından sonra yerine Yuşa b. Nun geçti. İsrailoğullarını Kenan'a götürdü. Yahudilerin Kenan'ı yeniden ele geçirmelerine dair rivayetler birbirinden farklı olduğu gibi, fethin kesin tarihi de belli değildir (ancak XIII. yüzyıl olması muhtemeldir). Yuşa da, Musa gibi, İsrailoğullarına hem peygamberlik hem de liderlik yaptı. Yeşu'dan sonra İsrailoğulları bir müddet lidersiz kaldılar. İsrail kabileleri, Şoftim olarak isimlendirilen Hâkimler tarafından idare edildiler. Bu dönemde, gönderilmiş olan herhangi bir peygamberden söz edilmez.

Bu ara dönemden (MÖ. XII. XIII. yüzyıla kadar) sonra Samuel, peygamber olarak gönderildi. Etraflarında gördükleri milletlerin etkisiyle olsa gerek, İsrailoğulları

[12] Çıkış 20/1-17; Tesniye 5/1-16

[13] İsrailoğullarının Mısır'da değil de Arap yarımadasında bulundukları ve buradan Musa önderliğinde çıktıklarına dair farklı bir yaklaşım için bkz. Kamal Salibi, *Bible Come From Arabia*, English translation, Cape, London 1985.

Samuel'den kendilerine bir kral tayin etmesini istediler. Bunun üzerine Samuel, Saul'u (Kur'an'a göre Talut, Bakara 2/247) kral olarak atadı. Filistilerle yapılan savaşta Davud büyük bir başarı gösterdi. Saul'un ölümünden sonra monarşiyi kabul etmemiş olan Yehuda aşireti Davud'u (MÖ.1013-973) kral ilan etti. Davud Kudüs'ü alarak (MÖ. 1000) (güney krallığı ve kuzeydeki kabilelerin birleşmesinden oluşan) birleşik krallığın başkenti haline getirdi. Onun zamanında, Tanrı tarafından Yakup'a yapılan vaat ve vadedilen toprakların fethi tamamlanmıştır.

Yahudiler tarafından yalnızca bir kral olarak kabul edilen Davud (Kur'an onu, Zebur adında ilahi bir kitabın da verildiği peygamber-kral olarak takdim eder: Nisâ 4/163) Yahudi tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biridir.

Davud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Süleyman (MÖ. 970-928), hikmet sahibi bir hükümdar (Kur'an'da peygamber-kral) olarak bilinir. Süleyman, Kudüs'teki Moria tepesinde büyük bir mabet inşa ettirdi. Yahudiler arasında *Bet ha-Mikdaş/beytü'l-makdis* diye isimlendirilen bu mabet, İsrail'in bağımsızlığının ve tek tanrıcılığın simgesi olarak kabul edildi. Mabedin inşası (MÖ. 953), aynı zamanda Yahudi tarihinde yeni bir dönemi, Birinci Mabet Dönemini de başlatmıştır.

Süleyman'ın ölümünden sonra, babasının yerine geçen Rehoboam, babasının yönetimini sürdüremedi. Rehoboam'ın krallığı Yehuda tarafından kabul edilmesine rağmen, İsrail kabileleri, Yeroboam'ı kendi kralları ilan ettiler (MÖ. 931). Ülkede iki kralın ortaya çıkması, iki devletin meydana gelmesine yol açtı. Bunlardan güneyde yer alan ve nispeten küçük olan bölge, Kudüs başkent olmak üzere Yehuda Krallığı olarak Davud hanedanının elinde kaldı. Bu krallıkta, Yehuda ve Binyamin kabileleri bulunmaktaydı. Başkenti önce Şekem daha sonra Tirzah olan kuzeydeki krallık ise, geri kalan on kabilenin oluşturduğu bir birlik haline geldi ve yönetimi, farklı hanedanlar tarafından deruhte edildi. Yeroboam, Yehuda ile olan ilişkileri kesmek ve Kudüs'teki mabede

alternatif olmak üzere, Dan ve Beyt El'de iki tapınak inşa ettirdi ve büyük mabede gidişleri engellemek için bayram tarihlerini de değiştirdi.

Bu iki krallıktan kuzeydeki İsrail, MÖ. 722'de Asur kralı II. Sargon tarafından ortadan kaldırıldı. II. Sargon İsrail'in on kabilesinden oluşan bu krallığın halkının büyük bir kısmını (27.000 kişi) Asur'a esir olarak götürdü. Yahudi tarih anlatısına göre İsrail'deki hâkimiyetini devam ettirmek maksadıyla bu bölgeye Asur'dan insanlar getirip yerleştirdi. Sonradan buraya gelen Asurlular Yahudi inançlarını kabul ettiler. Ancak Yahudiler onları hiçbir zaman hakiki Yahudi olarak kabul etmediler. Bunlardan, bugün Samiriler olarak bilinen ve sayıları oldukça az olan grup günümüzde de varlıklarını devam ettirmektedirler.[14] Asurlular tarafından götürülen bu on kabileye daha sonra ne olduğu hususunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak onlara ne olduğu hususunda, "gittikleri ülkenin halklarıyla yapılan evlilikler sonunda kimliklerini kaybettikleri ve bu yüzden de zamanla ortadan kalktıkları" şeklindeki teoriler çok da ikna edici olarak görülmemiştir. On kabile, İbrahim'e yapılan ve yerine getirilecek olan vaadin yapıldığı topluluğun büyük kısmını oluşturduğu için, birçok Yahudi onların Mesih zamanında vadedilen topraklara döneceklerine inanırlar.

İsrail krallığının yıkılmasının ardından Yehuda MÖ. 586'ya kadar varlığını devam ettirdi. Ancak o da, Babil Kralı Nebukadnezar tarafından bu tarihte işgal edildi. Kudüs'ün kaleleri yıkılarak şehrin tamamı ele geçirildi. Süleyman tarafından inşa edilen, İsrail ulusunun tek tanrı inancının ve bağımsızlığının sembolü olan Süleyman Mabedi olarak bilinen Bet ha-Mikdaş yıkıldı. Hemen hemen bütün Yehuda halkı Babil'e sürgüne götürüldü. Yehuda'ya, Filistiler, Edomlular ve Arap kabileleri yerleştirildi. Yehuda bir Babil şehri oldu ve yönetim Babillilere geçti. Süleyman Mabedi'nin yıkılması, Yahudi

[14] Anadamar Yahudiliğin Samirilere, Samirilerin ise kendilerine dair bakışları hakkında bkz. bu kitap 5. 7. ve 46-50 sf.

tarihinde Süleyman tarafından mabedin inşası ile başlayan, 1948'de İsrail devletinin kurulmasına kadar süren sürgün (*Galut*) döneminin de başlangıcı oldu.

Aynı zamanda, Kudüs'teki Bet ha-Mikdaş'ın yıkılması, İsrail tarihinde bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu tarih, devlet çerçevesi içinde bağımsız olma döneminin sonudur. Bu tarihten sonra zaman zaman İsrailliler bağımsızlıklarını (Haşmoni yönetimi MÖ.164-63) kazanmışlar ancak, örgütlü devlet düzenini gerçekleştirememişlerdir. Bu yüzden, 1948 yılına kadar, atalarına vadedilen topraklara dönmenin ve devletlerini yeniden kurmanın hayaliyle yaşamışlardır.

Siyasi ve tarihsel anlamda bir dönüm noktası olan mabedin yıkılması ve sürgün hayatının başlaması, İsrailoğullarının din anlayışında da temel birtakım değişikliklere yol açmıştır. Bu değişikliklerden dolayıdır ki, bugün bu halkın dini için yaygın olarak kullanılan Yahudilik ismi, sürgün sonrası Babil'de şekillenen İsrail dinini ifade eder. Böylece aşağıda kısmen de olsa göreceğimiz gibi, mabet merkezli bir din anlayışından, inanç, kutsal metin ve Tanrı'nın İsrailoğullarına olan vaadinin kendisiyle gerçekleşeceği mesih inancının merkezde olduğu bir din anlayışı ortaya çıkmıştır.

Siyasi yapısını kaybeden Yahudi toplumu, Tanrı'nın onlarla ilgili vaadini gerçekleştireceği inancının bir araya getirdiği dini bir cemaat haline geldiler. Yıkılan mabedin yerine Tanrı başka bir mabet vermiştir ve bu mabet, daha sonraki Rabbiler tarafından anlaşıldığı şekliyle, Sinagog'tur. Babil sürgününde, insanlar dua ve kutsal metnin yorumu için bir araya gelmekteydiler. Kudüs, kurbanın takdim edileceği tek yer olduğu için artık kanlı kurban takdimi de yapılmamaktaydı. Bu yüzden ibadetlerde hahamlara ve Levililere gerek yoktu. Okumuş laikler kutsal kitapları okur ve ibadetleri yönetirlerdi. Sinagoglar, bir çalışma evi, tartışma mekânı, cemaat merkezi ve dinsel bir dayanak haline geldi. Sinagogların ne zaman tam bir müessese haline geldiği hususunda tartışma olsa da İsrail halkının yaşadığı trajedilere rağmen

varlığını devam ettirmesini sinagogların mümkün kıldığı noktasında hiçbir tartışma yoktur.

3.1.3. Sürgünden Dönüş ve II. Mabet Dönemi

Süleyman Mabedi'nin MÖ. 586'da Nabukadnezar tarafından yıkılmasıyla başlayan sürgün (*galut*), İranlıların Babil'i fethetmeleriyle sona erdi. İranlılar ele geçirdikleri toprakların halklarına karşı farklı bir tutum sergiliyorlardı. Bu tutumun bir sonucu olarak Yahudilerin MÖ. 539'de Kenan'a dönmelerine izin verildi. Ancak, Yahudilerden yalnızca küçük bir grup (elli bir kişi) geri döndü. İranlılar Yehuda'ya yönetici olarak Şeşbazar'ı atadılar. Şeşbazar, mabedi yeniden inşa etmeye başladı. Onun başladığı işi Yoşua ve Zerubavel devam ettirdi. Mabedin inşası Zerubavel döneminde yirmi yılda tamamlandı ve MÖ. 516 yılında ibadete açıldı. Böylece, II. Mabet Dönemi başlamış oldu.

II. Mabet Dönemi'nin iki önemli şahsiyeti vardır. Bunlardan Nehemya, MÖ. 445'te Yehuda'ya yönetici olarak atandı. Babil'den dönen Nehemya, Yahudi halkının eski kuzey krallığının kurulduğu yerde bulunan Samirilerle kurdukları ilişkileri kesin bir dille yasakladı. Diğer önemli şahsiyet ise, Ezra'dır. Ezra, Kudüs'e Nehemya'dan on üç yıl önce gelmişti. Ezra, "din adamı, kâtip ve Rabbin emirlerini iyi bilen biri" olarak tarif edilir. Halkı toplamış ve onlara Tevrat'ı okumuştur. Ancak, halk İbraniceyi anlamadığı için, Tevrat İran İmparatorluğu'nun resmi dili olan Aramîceye tercüme edilmek zorunda kalınmıştır. Ezra, İsrail topraklarında yaşayan Yahudiler arasında, sözlü yorumu bile unutulan Tevrat'ı yeniden oluşturmuştur. Bu yüzden de, Yahudi tarihinde Ezra'ya çok büyük bir yer verilir. O bir peygamber değildir, ancak peygamberden ötede bir konuma sahiptir. Rabbilere göre, o da Musa gibi Tevrat'ı almaya layık biridir; eğer Musa olmasaydı, Tevrat'ın Ezra'ya verileceğini ileri sürmüşlerdir.

Ezra ve Nehemya'nın verdiği mücadeleler sayesinde Yahudilik kurum ve kurallara hâkim kılınmaya başlamış

ve Yahudi kimliği yeniden tesis edildiği gibi, siyasi bilinç de diriltilmiştir. Ancak bunlara rağmen, krallık müessesi yeniden tesis edilememiş, Yehuda teokratik, özerk bir yönetim altında olmasına rağmen İran İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak kalmıştır.

Yahudiler, İran yönetimi altında güvenli bir hayat sürerken, Büyük İskender tarafından MÖ. 334 yılında başlayan, doğu ve batı kültürünün birbiriyle karşılaşması ve kaynaşması sonucunda farklı düşüncelerin ortaya çıktığı Helenizm dönemini doğuran fetih hareketinden Yahudiler de hem kültürel hem de siyasi olarak etkilenmişlerdir. MÖ. 332'de İskender'in Yehuda'ya girmesiyle Helenizmin etkisi Yehuda üzerinde açık bir şekilde görülmeye başlandı. İsrail'de bu kültürün temelini oluşturduğu kentler inşa edildi. Büyük İskender'in ölümünden sonra, Helen imparatorluğu komutanlar arasında paylaştırıldı. İsrail birkaç kez el değiştirdikten sonra MS. 301 yılında Mısır-Helen devletinin yöneticileri olan Ptolemilerin hâkimiyetine girdi. Ptolemilerin İsrail üzerindeki hâkimiyetleri MÖ. 200'e kadar sürdü. Selevkiler, Ptolemileri yenerek ülkeye hâkim oldular. Böylece İsrail, Suriye-Helen krallığının bir parçası haline geldi. Ülkeyi ele geçiren Selevki kralı III. Antiyohus, Yehuda'nın Ptolemiler dönemindeki özerk yapısını onayladı. Yerel halka birtakım imtiyazlar tanıdı ve Yehuda halkı üç yıl süreyle vergiden muaf tutuldu. Mabedin yöneticileri, din adamları ve Sanhedrin üyeleri hayatları boyunca vergiden muaf kabul edildiler. Aynı uygulama, III. Antiyohus'un MÖ. 188'de Roma'ya yenilmesine kadar devam etti. Ödenmesi gereken ağır savaş tazminatını temin etmek için her türlü kaynağı kullanmaya başladılar. Hatta mabedin içindeki değerli eşyalara bile el konuldu. Bu tür davranışlar ilişkileri bozmaya başladı. IV. Antiyohus Epifanes'in tahta geçmesi Yahudi tarihi için önemli olaylardan biridir. Bu dönemde şehirde bir jimnazyum[15]

[15] "Antik dönemde gymnasiumlar: beden eğitimine, felsefe derslerinin verilmesine ve spordan sonra yapılan vücut bakımına hizmet

yaptırıldı ve her bakımdan Büyük Mabet bu jimnazyumun gölgesinde kaldı. IV. Antiyohus Epifanes, Mısır'la yaptığı savaş sırasında mabedi yağma ettirdi. Savaşta öldü söylentisinin çıkması üzerine, yönetici Jasen kenti ele geçirdi. Ancak savaşta ölmeyen IV. Antiyohus Epifanes dönüşünde, Kudüs'e girdi ve halkı cezalandırdı. Dini emirlerin yerine getirilmesine engel olmaya başladı, Şabat'ı uygulayanların, çocuklarını sünnet ettirenlerin cezalandırılacaklarını ilan etti. Çok tanrılı dinlere geçmeleri için Yahudiler baskıya maruz kaldılar. Mabedin adı Zeus tapınağı olarak değiştirildi.

Yehuda, Haşmoniler idaresinde tekrar bağımsızlığını kazanmışsa da MÖ. 40'de Romalıların işgaliyle bu dönem de sona erdi. Daha sonra göreceğimiz, klasik dönem Yahudi mezhepleri olan Ferisîlik, Sadukîlik ve Essenîlik bu dönemde ortaya çıkmışlardır.

Romalılarla birlikte Kudüs'ü kuşatan aslen Roma kökenli bir Yahudinin (Antipater) soyundan gelen Herod, Yehuda valisi oldu. MÖ. 4'te ölünceye kadar Romalılara bağlı kaldı.

MS. 70'te Titus tarafından mabedin yıkılması, II. Mabet Dönemi'nin sonudur. Birincisinde olduğu gibi, bu da İsrail tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Bu, iki bin yıllık bir sürgün ve kovulmanın başlangıcıdır. 70'ten itibaren Yahudiler bir daha devlet halinde bağımsız bir yapı oluşturamadılar. Zaman zaman bağımsızlığa yönelik Mesihi isyanlar olsa da bu durum değişmedi. Büyük kısmı Romalılarla yapılan savaşta ölmüş, geri kalanlar ise sürülmüşlerdir. Bu olay, Yahudilerin bütün dünyaya yayılmalarına yol açtı. Bu dağınıklık ve sürgün dönemi, daha sonra da ifade edileceği gibi, 14 Mayıs 1948'de İsrail devletinin kurulmasıyla bir anlamda sona erdi.

---

etmektedir. Hellenistik dönemde gymnasium, kent içerisinde bir kamu binasıyken, özellikle Roma imparatorluk döneminde hem kamu binası olarak hem de Romalı zengin yurttaşların süslü villalarında bir bölüm olarak karşımıza çıkar. Toplumu pek çok konuda bir araya getiren, etrafında tapınak, hamam, meclis, çeşme vb. yapıların bulunduğu mekân, kentin gymnasiumuydu". Bkz. Bingöl, *a.g.e.*, s. ii.

3.2. Yahudi Dini Tarihinin Safhaları

Yahudi tarihini özetlemeye başlamadan önce, bu tarihin aynı zamanda Yahudi toplumunun dini tarihi olduğunu da söylemiştik. Bu yüzden tarihsel süreci kısaca zikretmenin arkasından bu tarihsel süreci ve bu süreçte yaşanan değişikliklerin hangi tür dini anlayışa karşılık geldiği ve bu din anlayışlarının muhtevası hakkında bir şeyler söylemek gerekmektedir. Yukarıda alt bölümlere ayrılan tarihsel sürecin, Atalar dini/İbranilerin dini, İsrail dini/Musevî dini, Yahudilik ve Rabbani Yahudilik gibi başlıklara karşılık geldiği söylenebilir.

3.2.1. Atalar Dini/İbranilerin Dini

Atalar dönemi, Musa'ya kadar olan dönemi kapsar. Bu dönemde dinin temel özelliğinin ne olduğu hususunda birbirine taban tabana zıt görüşler ileri sürülmüştür. Bu zıtlık, konuyu ele alanın hareket noktasından kaynaklanmaktadır. Mesela, din hakkındaki evrimci şemayı Yahudi tarihine uygulayanlar için bu dönem, (kutsal ağaçlara, taşlara ibadetin bulunduğu [ağaçlar için bkz. Yaratılış 12/6; 13/18; taşlar için bkz. Yaratılış 28/18, 22]) ilkel bir animizm dönemidir. Tanrı için farklı isimlerin (El Bethel, El Olam, El Roy) kullanılması ise, farklı tanrılara dolayısıyla bir tanrılar panteonunun varlığına işaret ettiği kabul edilir.

Ancak konuyla alakalı çalışmalardan birine göre El Bethel ve El Olam gibi terimler, farklı yerel tanrılara değil de, El diye isimlendirilen bir tanrının farklı tezahürlerine işaret eder. Bu El, Filistin ve Suriye'nin eski sakinleri tarafından kabul edilen panteonun en yüce tanrısıydı. Kutsal Metin'de "babalarının/atalarının tanrısı" diye isimlendirilen bu tanrı ile Kenan'ın El'i arasında birtakım benzerlikler vardı. Bu yüzden İsraillilerin Kenan'a yerleşmeleri sonrasında, senkretik bir tanrı anlayışının ortaya çıkması mümkün hale geldi. Kenan tanrısının, panteonun en yücesi, yaratıcı ve insanlığın babası olması, ataların tanrısı anlayışında, tanrının evrenin Rabbi ve bütün insanlığın babası düşüncesinin zımni olarak

var olduğu anlamına gelir. Ancak, atalar dönemi tanrı anlayışının açık bir şekilde monoteizm olduğu ileri sürülemediği gibi, bu anlayışta aşırı derecede bir panteonun olduğu da söylenemez. Atalar dönemi dininin saf bir monoteizm olmadığının bir işareti de, putperestliğe yönelik mücadelenin bulunmayışıdır. Çünkü monoteizm kendisini putperestliğe karşı konuşlandırır ve onunla açıktan açığa (Akhnaton, Musa ve Muhammed döneminde olduğu gibi) mücadele eder. Ayrıca atalar döneminin tanrısı, insanlarla yakından ilgilenir ve onun insanlarla ilgilenme tarzı, Kenan panteonunun yüce tanrısının ilgilenmesinden farklıdır.

Bu dönemin ibadetle ilgili uygulamaları, göçebe hayat tarzının gerektirdiği kadar olup, oldukça basittir. Hayvan kurbanları ailenin reisi tarafından idare edilmekte ve onun tarafından yönetilmekteydi. İnsanlar kişisel olarak tanrıya dualarını yöneltmekteydiler. Erken dönem İbraniler, idarecileri Avraham gibi, Tanrıyla olan ahitlerine ve kendileri için yapılmış olan ilahi vaatlere inanmaktaydılar.

3.2.2. İsrail Dini/Musa'nın Dini

Atalar döneminde zımni olarak bulunduğu söylense de, bilinen anlamıyla Yahudi monoteizmi, Musa ile ortaya çıkmıştır; bu anlamda Musa, monoteizmi tebliğ eden ve putperest inançlara savaş açan ilk peygamberdir. Musa ile bilinir hale gelen Yahve, İsrailoğullarıyla bir ahit yaptı ve onları kendi özel halkı olarak seçti. Yahve İsrailoğullarının tanrısıdır ve İsrailoğulları da onun seçkin halkıdır. Bu tanrı, kendisinden başka bir tanrıya tapınılmasına izin vermeyen, Musa'nın ve onun atalarının tanrısıdır. On Emir'de ifade edildiği gibi o, resim ve heykeli yapılamayan bir tanrıdır. Bu dönem aynı zamanda daha sonraki İsrail dininin merkezini oluşturan Tevrat'ın Musa'ya Sina Dağı'nda verildiği dönemdir. Musa Tevrat'ı ahit sandığına koymuştur. Bu sandığın bulunduğu mekân (Miskan/Çadır/Mabet/Toplanma Çadırı) dinin merkezi haline gelmiştir. Süleyman tarafından

inşa edilen, mabedin Kudsü'l-Akdes denilen kısmına konulmuştur. Süleyman Mabedi olarak da bilinen bu mabet, dinin her şeyinin kendisine göre düzenlendiği bir yer olmuştur. Bu yüzden, Musa'dan I. Mabet'in yıkılışına (MÖ. 586) kadar olan dinin, bir mabet dini olduğunu söylemek mümkündür.

3.2.3. Yahudilik

Mabedin MÖ. 587'de Babilliler tarafından yıkılması, İsrailoğullarının yalnızca dini merkezlerini kaybetmeleri anlamına gelmiyordu. Onlar aynı zamanda kendilerini bir arada tutan bağı da kaybetmişlerdi. Mabedin yıkılması bir kısım ibadetlerin askıya alınmasını gerektirmiş ve mabedin yerine getirdiği fonksiyonu icra edecek başka şeylerin ikame edilmesine yol açmıştır. İçlerinde sürgün olarak yaşadıkları toplumdan kendilerini ayıracak niteliklerini vurgulamaya başladılar: Şabat Tanrı'nın Musa ile yaptığı ahde bağlılığın delili, sünnet Yahve halkının üyeliğinin en yüce sembolü olarak kabul edildi. Bütün ilişkiler, Tevrat'a uygun olarak düzenlenmeye başlandı. Tevrat dinin merkezi haline geldi. Mabet merkezli olan din, yerini kutsal metin merkezli bir dine bıraktı. Sürgünde başlayan bu süreç, sürgünden dönüşte de devam etti. Tevrat dinin merkezi haline geldi. Bilim adamları onun yorumuyla, kâtipler yazımıyla ve metinlerinin tespit edilmesiyle uğraşıyorlardı. Mabet döneminin etkili din adamları olan Sadukîler önemini kaybetti ve kutsal metinle uğraşan Ferisiler, bir anlamda onların devamı sayılabilecek olan Rabbiler ön plana çıkmaya başladı.

3.2.4. Rabbani Yahudilik

Teşekkül devri MS. 70-640 olan Rabbani Yahudilik, mabedin ortadan kalkmasından sonra Yahudiliğin bir din olarak varlığını devam ettirebilmesi için, esasen hukuki geleneği geliştirmekle uğraşan Rabbiler tarafından ortaya konulan dünya görüşü ve hayat tarzıdır. Bu din anlayışına, söz konusu dönemin ortaya koyduğu kutsal metin külliyatından dolayı (*Mişna, Gemara/Talmud*)

Talmudik; uzun süre Yahudi dünyasında hâkim din anlayışı olmasından dolayı *Klasik* ya da *Normatif Yahudilik* de denir. Rabbani Yahudiliğin teşekkül devri olan MS. 70-640 yılları arasında, kutsal metin külliyatı tespit edilmiş; günlük düzenli dualar tertip edilmiş, mabet ibadetlerinin birçoğu sinagoga nakledilmiştir. Bu Yahudiliğin üç temel özelliği vardır: *Kutsal iman, kutsal insan ve kutsal hayat tarzı.* Birincisi, Musa'ya Sina'da vahyedilen çifte vahye (yazılı Tevrat, şifahi Tevrat) imandır. İkincisi, bilgelerin/Rabbilerin liderliğine inanç. Üçüncüsü, bilgelerin gözetimi altında Tevrat çalışarak Tanrı'nın iradesini yerine getirme ve Rabbiler tarafından yorumlandığı şekliyle Tevrat'ta var olan kutsal hayat tarzını yaşamaktır. Mesih'in gelerek yeryüzüne dağılmış olan Yahudileri Siyon'da toplamasına yönelik inanç da, bu dönem Yahudiliğinin temel unsurlarından biri olmuştur[16].

[16] Ortaçağ Rabbani Yahudiliğini oluşturan Yahudi dini grupları ve temel özellikleri ve birbirlerinden farklılıkları için bkz. Ortaçağ Yahudi Mezhepleri kısmı, 59-72 sf.

Dördüncü Bölüm

YAHUDİLİK İÇİNDEKİ DİNSEL AYRILIKLAR YA DA YAHUDİ MEZHEPLERİ

Yahudilik içinde ortaya çıkan, farklı din anlayışlarını temsil eden Yahudi mezhepleri, tarihsel sıraya uygun olarak üç döneme ayrılarak ele alınacaktır: Hıristiyanlık öncesi, Orta çağ ve Modern dönem.

4.1. Hıristiyanlık Öncesi Yahudi Mezhepleri

Bu dönemde var olan Yahudi mezhepleri olarak Ferisîlik (İbr. Peruşim), Sadukîler (İbr. Tsedukim), Samiriler (İbr. Şomronim) ve Essenîler (İbr. İssim) zikredilebilir. Bu gruplara Zelotları (Kannaîm) ve on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan, tarihsel olarak bu dönemlere yakın bir kökene sahip olup Filistin Yahudileri içinde ortaya çıkmış dini bir grup olmasa da, kendine özgü bir takım uygulama ve inançlarıyla diğerlerinden ayrılan Falaşaları da eklemek mümkündür. Bunlardan Ferisîlik ve Sadukîlik, sürgün sonrası dönemin dini hayatını elinde tutan Kohenler[17] ve yazıcıların Makkabi isyanından önce başlayan ayrılıklarının isyan sonrasında, mezheplere dönüşmüş halleridir. Kohenler Sadukîleri, yazıcılar da Ferisîleri teşkil ettiler.

---

[17] Yahudilikte, din adamlığı kurumu olmamasına rağmen, Harun ve oğullarının soyundan gelenler bu kategori içine dahil edilirler ve bunlara *Kohen* denir. Bunlar dini açıdan öncelikli ve görevli olduklarından, ayinlerin ayrıcalıklı kişilerini oluştururlar.

Ferisîler ve Essenîler'de din daha ağırlıklı bir yer tutarken Sadukîler ve özellikle de Zelotlar'da siyaset baskın bir yere sahiptir.

Bu dini gruplar hakkında tarihsel verilere gelince, birtakım dini grupların Haşmoniler devrinde Yehuda'daki Yahudiler arasında ortaya çıktığını MS. I. yüzyıl Yahudi tarihçisi Josephus'un ifadelerinde görmekteyiz. Yine Essenîler adındaki bir grubun varlığına ilişkin en ciddi bilgileri, onlara ait olduğu kabul edilen ve 1947'de keşfedilen bir kısmı İbranîce, bir kısmı da Aramîce olan Ölü Deniz yazmalarında bulmaktayız. Haklarında verdiği bilgiler tartışmalı olsa da, Yeni Ahit metinlerinde de Ferisîler ve Sadukîler ismen zikredilirler. Hatta bu metinlerde, zaman zaman Zelotlara yapılan atıflara rastlamak da mümkündür. Ancak Yahudiler tarafından Yahudilik içinde kabul edilmemekle birlikte, kendilerini Yahudi kabul eden ve yukarıda yer yer zikredilen Samirîleri de, Yahudi mezhepler içinde mütalaa etmek gerekmektedir. Bunlar, tarihsel olarak zikredilen gruplardan daha kadim bir tarihe sahiptirler. Yahudi dini grupları ve onların tarihsel kökenleri hakkındaki bu kısa girişten sonra, mezkûr gruplar hakkında, tarihsel sıraya uygun olarak kısaca bilgi verilecektir.

4.1.1. Samirîler

Yahudilere göre Samirîler (Şomronim), aslında etnik olarak kadim herhangi bir Yahudi kabilesinin soyundan değillerdir. Bunlar Asur Kralı II. Sargon tarafından, fethedilen İsrail Kralığının başkenti Samaria'ya, buradan sürgün edilen Yahudilerin yerine farklı şehirlerden getirilerek yerleştirilmiş putperest Asurluların soyundan gelmektedirler (Krallar II 17/29). Bu şehirlerden adı zikredilenlerden biri, Kutah'dır ve Kutim ya da Kutîler, Kitab-ı Mukaddes sonrası literatürde Samirileri göstermek için kullanılmıştır. Orijinal İbranice haliyle Şomronim Kitab-ı Mukaddes'te yalnızca bir kez kullanılmış ve bu kullanım genel olarak Samaria'ya yerleşmiş yabancılare gönderme yapıyor olarak yorumlanmıştır. Asur

Kralının gönderdiği bir rahibin eğitimi sonucu olarak bunlar eski inançlarını terk etmeksizin İsrail kültünü kabul etmişlerdir. Kitab-ı Mukaddes'in anlatısına göre: "*Onlar Rabb'den korktular ve kendi tanrılarına hizmet/ibadet ettiler*" (Krallar II 17/33). Bu metinden Yahudiler, Asur kökenli bu putperestlerin sonradan, İsrail dininin birtakım özelliklerini aldıkları ve nev-i şahıslarına münhasır senkretik, Yahudilik için kabul edilemez bir din meydana getirmiş oldukları sonucunu çıkardılar.

Ancak, Samirî kaynaklara göre ise Samirîler, on kabilenin büyük bir kısmının ayrılmasından sonra burada kalanların soyundan gelmektedirler. Bu yüzden de Şamerim, kelimesinin kentle alakası yoktur. Onlar Samiri şehrine ait kimseler anlamında kullanılan Şomranim yerine, "muhafaza edenler/koruyanlar ya da gözetenler" anlamına gelen standart İbranicedeki Şomerim'in bir başka şekli olan *Şamerim* kelimesini kullanırlar ve bununla da kendilerinin Yasa'nın muhafızları ya da Yasa'nın hakiki koruyucuları olduklarını kastederler. Böylece kendilerini isimlendirmek için, etnik ya da coğrafi bir terim yerine dini bir terim kullanırlar. Kutiler ya da herhangi yabancı bir milletle ilişkileri olduğunu reddederler. Kendilerinin Efraim ya da Menasa adlı İsrail kabilesinin soyundan geldiklerini; yani kadim İsrail Krallığının kaybolmuş kabilelerinden bazılarının kalıntıları olduklarını söylerler. Kendileriyle diğer İsrailliler arasındaki ayrılığın İsrail ve Yehuda Krallıklarının ayrılmasından önceki bir dönemde vuku bulduğunu; bunun da siyasi bir sebepten ziyade haham ailesindeki bir ayrılıktan kaynaklandığını ileri sürerler.[18] Bu da, Gerizim

[18] Yasin Meral, Kur'an'da, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışları sonrasında çölde yaşanan "buzağı tapımında", buzağının yapıcısı olarak zikredilen Sâmirî ile; Samirler arasında bir ilişkinin olup olmadığı meselesini ele alır. Sonuç olarak, Samirilerin söylediği gibi kendilerinin Efrayim'in ve Manesseh'in soyundan geldikleri ve Kur'an'ın Çölde Yaşanan Buzağı tapımının müsebbibi olarak zikredilen Samirî'nin de, oryantalistlerin düşündüğü gibi, ikisini karıştırmadan kaynaklanan bir adlandırma olmayıp doğru bir adlandırma olduğu ve onların Sâmirî olarak isimlendirilmelerinin, Yusuf oğlu olan Efrayime mensup

Dağındaki Mabedi terk eden haham Eli'nin, daha sonra Kudüs'deki Mabedin yerini alacak olan Şilo'da bir mabet inşa etmiş olmasıdır.

Samirîlerin müstakil bir mezhep olarak ortaya çıkışları MÖ. 432-322 yılları arasında meydana gelmiştir. Bu tarih Yahudi kutsal kitabının birinci bölümü olan Tevrat'ın yazılı olarak tamamlandığı döneme denk gelmektedir. Bu yüzden söz konusu grup, kutsal kitap olarak yalnızca Tevrat'ı kabul ederler; Neviim ve Ketuvim bölümlerini ve şifahi kaynakların derlenmesi olan Mişna ve onun üzerine yapılmış olan yorumlarından oluşan Gemara/Talmud'u kabul etmezler. Samirîlerin kullandıkları Tevrat, bugün Yahudilerin ellerinde bulunan ve Masoretik metne[19] dayanan metinden birçok noktada ayrılmakta; fakat MÖ. IV. yüzyılda yapılan Yunanca tercüme olan Septuaginte ile uyuşmaktadır.

Yegâne peygamber olarak Musa'yı, diğer bütün Yahudilerden farklı olarak dünyadaki tek kutsal yerin mabetlerinin bulunduğu Gerizim Dağı olduğunu kabul ederler. Bugün sayıları bin kadar olan Samiriler Filistin yönetimi altındaki Batı Şeria'daki Nablus'da ve 1965'den itibaren İsrail Holon'da yaşamaktadırlar. İki şehirdeki Samiriler tarafından dini reis ve lider olarak kabul edilen haham Nablus'daki Gerizim Dağının eteğinde yaşamaktadır.

---

anlamında, Yusufî ve Efrayimî anlamında olduğu sonucuna ulaşır. Bundan da, Mısırlı kökenlerinden dolayı, Yahudilik saflığını nispeten kaybetmiş olduklarından kendilerinden saymadıkları için, Asur pagan kökenine bağlamaya çalışarak onları yaşadıkları şehre nispetle *Şomronim* olarak adlandıran Yahudi geleneğinin değil, kendilerini Tevrat'ın koruyucuları anlamında *Şomerim/Şamerim* adlandırmasının köken açısından daha doğru bir adlandırma olduğu ortaya çıkar. Bkz Meral, "*Nedir senin derdin ey Sâmirî* (20/Ta-Ha: 95)".

[19] Masoretik metin, ismini İbranice Kutsal Kitap metnin okunması ile ilgili geleneklerin korunması ve zamanlarındaki sessiz harflerden oluşan İbranice metnin okunmasını kolaylaştıran sesli işaretleri ortaya koymadan sorumlu Yahudi bilginlerdir. Bu bilim adamlarının çalışmaları sonunda ortaya çıkan (MS. IX.-X. y.y.) metin Masoretik metin olarak bilinir ve bugün kullanılan İbranice Kutsal kitabın temelini oluşturur.

Holon'da yaşayan Yahudiler, diğer Yahudi gruplardan ayrı bir bölgede otururlar ve kendi hayat tarzlarını sürdürmeye yönelik bir yapılanmaya sahiptirler. Diğer Yahudi gruplardan ayrı bir şekilde yaşayan Samiriler, her Yahudinin İsrail'e göç etme hakkının olması, askerlik görevini yerine getirmesi ve İsrail okullarına gitme gibi hususlarda Yahudilerle aynı haklara sahip, yani Yahudi olarak kabul edilirler. Ancak evlilik ve boşanma ile ilgili meselelerde Samiriler ciddi sıkıntılar yaşamaktadırlar. Evlilik ve boşanma bugünkü İsrail'de ayrı dini cemaatlerin mahkemelerinin yetki alanında kabul edilmektedir. Ancak Rabbani yasanın kabul edilmiş yorumuna göre, Samiriler Yahudi ya da İsrailli değildirler. Bu yüzden Rabbani mahkemeler onların evliliklerini ya da boşanmalarını, ya da bir Yahudi ile bunları yapmasına izin veremezler. Yahudi ve ayrı bir Yahudi grubu olarak kabul edilmedikleri için de bu tür işleri düzenleyecek dini mahkemeleri yoktur. Ancak Baş Haham evliliklere ve boşanmalara hükmeder devlet de fiili olarak bunları onaylar.

4.1.2. Sadukîler

Sadukîler kendilerine özgü metinler bırakmamışlardır. Bu yüzden de onlar hakkında bildiklerimiz, başkalarının bu grupla ilgili olarak naklettiklerine dayanmaktadır. Sadukî isminin, kral Davud'un büyük rahibi Zadok'tan mülhem olması muhtemeldir. Bunlar, mabetteki ibadeti yönetme hakkına sahip, irsi olarak geçen rahipliği elinde bulunduran küçük bir gruptur. Aralarında birçok çekişmenin yaşandığı Ferisîlere nispetle, dini anlamda muhafazakâr bir yapıya sahiptirler. Yenilikleri kabul etmezler; mesela Yasa'nın (Tevrat) şifahi yorumunu kabul etmediklerinden, ruhun ölümsüzlüğüne ve ölülerin dirilişine inanmazlar. İnanç ve ibadetleri için tek kaynak yazılı Yasa'dır. Bu yüzden Sadukîlerin dini, mabetteki ibadet döngüsünü teşkil eden günlük kurbanlar ve yıllık bayramlar üzerine odaklanmıştır.

Yahudi halkının ırsî aristokratları olmalarından dolayı, yönetimle ilişkilerini sürekli iyi tutmuşlar ve bu

yüzden de mesela, ülkeyi ele geçiren yeni efendilerle her zaman iyi ilişkiler içinde olmuşlardır.

II. Mabet'in Romalılar tarafından yıkılmasından (MS. 70) sonra, halk üzerindeki etkilerini iyice yitirdikleri için zamanla ortadan kalkmışlardır. Ancak, inanç esasları MS. IX. yüzyılda Anan ben David tarafından kurulan Karaizm'de yeniden hayat bulduğu kabul edilir.

4.1.3. Ferisîler

Köken olarak yazıcılara (Soferim) kadar geri giden ya da yazıcıların mezhepleşmiş hali olan Ferisîlik (Peruşim), Yahudi tarihinin en etkili ve ismen olmasa da, ortaya koydukları inançların, ardılları olan Rabbiler tarafından sürdürülmesi bakımından en uzun ömürlü mezhebidir. Aristokrat bir yapıya ve dolayısıyla seçkinci bir karaktere sahip olan Sadukîlerin aksine, orta sınıfa mensup insanlardan oluşan ve Yahudilerin çoğunun desteğini alan bir mezheptir. Din adamları grubuna mensup olmama anlamında laik olan bu grubun liderleri, bilgeler ve yazıcılar (Soferim) olarak bilinir. -Klasik anlamda, modern anlamda değil- Hasidizm geleneği içinde yer alan Ferisîler, kutsal metinlerin yorumuyla ilgilenmişler ve kendilerini şifahi geleneğin çalışılmasına adamışlardır. Tanrı tarafından verildiklerini düşündükleri için mabedin ve rahipliğin ortadan kalkmasına gönülleri razı değildir. Ancak kendilerini Musa'nın halefleri, halkın ahlaki liderleri olarak görürler. Baş hahamı ve onun görevlerinin her şeyden önce törenlerle ilgili olduğunu, onların hikmetin ya da ahlaki öğretinin kaynağı olmadıklarını kabul ederler.

Halkı bir arada tutan ve din adamlarının mekânı olan mabedin yıkılmasından sonra, halkı yönlendirecek tek manevi güç olan Ferisîlerin mekânı, sinagoglar olmuştur. MÖ. I. yüzyılda, Yehuda'nın her kasabasında birer sinagog vardı ve halk buralara Tevrat'ı ve Ferisî yorumlarını dinlemek için gelirdi.

Ferisiler, yazılı Tevrat'ın yanı sıra şifahi Tevrat'ı da inanç esaslarının oluşumunda bir kaynak olarak kabul ederler. Şifahi Tevrat, daha sonra derlenmiş, Mişna ve

Gemara/Talmud'un ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yüzden, onların inanç esasları Sadukîlerinkinden bazı bakımlardan farklılık arz eder. Mesela, yazılı Tevrat'ta açık bir şekilde bulunmadığı için Sadukîler ruhun ölümsüzlüğünü ve ölümden sonra dirilişi kabul etmemelerine rağmen, şifahi Tevrat'ta bulundukları için bunlar Ferisîlerin inanç esaslarından birini teşkil eder. Yine, bu inancın bir devamı niteliğinde olan cennet ve cehennem inancı da onlar için önemlidir.

Dini bir grup olarak ya da ismen, MS. 70'ten sonra görünmezler. Ancak onların, yazılı ve şifahi Tevrat'ı esas alarak oluşturdukları inanç sistemleri ardılları olan Rabbiler tarafından geliştirilen ve onların ismine izafeten Rabbani Yahudilik olarak bilinen Yahudilikte yaşamıştır. Rabbani Yahudiliğe muhalefet olarak ortaya çıkan Karaîlik sayılmazsa modern döneme kadar olan Yahudiliğin, Rabbani Yahudilik'le aynı şey olduğunu söylemek mümkündür.

4.1.4. Essenîler (İssiyim)

Bu kelimenin anlamını kesin olarak tespit etmek mümkün olmasa da, 'şifacılar' anlamına gelen Aramîce *assaya*'dan türemesi muhtemeldir. Essenîlerin varlığı hakkındaki en eski bilgi, Josephus'tan (ö. MS. 100) gelir. Rabbani kaynaklarda, bu gruba yönelik kesin hiçbir bilgi yoktur. Josephus göre bunlar, sayıları 4.000'e ulaşan önemli bir gruptur. Philo'daki (ö. MS. 50) bilgi de, Josephus'un verdiği bu rakamı destekler. Bunlar diğer Yahudi gruplarından ayrı olarak, kapalı bir cemaat oluşturmuşlardır. Üyeleri birbirlerine, dini bir yeminle bağlıdırlar. Gruba dahil olmak isteyenler, bir yıllık deneme süresinden sonra yemin ederek cemaate girerler. Bu mezhebin üyeleri, daima beyaz giyerlerdi. Bekârlığı bir yaşam tarzı olarak seçmişlerdi.

Yiyeceklerini ortak olarak kullanırlar, mabet kurbanını kabul etmezler, evlenmekten sakınırlardı. Ancak, Josephus, evliliği uygulayan alt grupların da bulunduğunu söyler. Köleliğe karşı çıkarlar. Ritüel arınmaya önem

verirler ve ortak yenilen yemeklerden önce, temizlenmek maksadıyla banyo yaparlar. Savaşın her türüne ve ticarete karşı olan Essenîler ellerinin emeği ile geçinirler. Et yemezler. İnanç esasları bakımından Ferisîlere benzerler. Kaderin belirleyici oluşuna; öldükten sonra dirilmeye ve kıyamet gününde yapılacak olan yargıya inanırlar. Melek inancını kabul eden Essenîler, teferruatlı bir melek bilim geliştirmişlerdir: Işıklar Prensi, Karanlık Meleği, Gerçeklik Meleği, Yazıcı Melek, Muhafız Melekler. Gabriel (Cebrail), Mihael (Mikail), Rafael, Suriel ya da Uriel, Muhafız Melekler.

Ayrıca Essenîler, Tanrı'nın kutsal ismi olan YHVH'nin telaffuzunu bildiklerini ve onu söyleyerek mucizeler meydana getirdiklerini de iddia ederler.

Bu grubun temel özelliği, dünyanın sonunun yaklaştığına inanan 'apokaliptik' bir cemaat oluşudur. Dünyanın yakın bir zamanda sona ereceğine dair inançları, Ölü Deniz yazmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Mezkûr yazmaların bulunmasından sonra Essenîler, miladi birinci yüzyıldaki apokaliptik grupların en iyi bilineni haline gelmişlerdir.

MS. 70'te mabedin tahrip edilişine kadar Lut Gölü civarında yaşadıkları bilinen bu grubun, mabedin tahribinden sonraki tarihi ise bilinmemektedir.

Essenîler hakkındaki ilginç yaklaşımlardan biri de, aralarındaki birtakım benzerliklerden dolayı onlarla Hıristiyanlık arasında (öncelik-sonralık anlamında) bir ilişkinin kurulmaya çalışılmasıdır. Kullandıkları birtakım kavramlar ve pratikler sebebiyle, ayrıca her ikisinin de Mesih'i bekleyen apokaliptik hareketler olması bu tür ilişkinin kurulmasına yol açmıştır. Ancak, Essenîlerle Hıristiyanlık arasında var olan ortak noktaların, mezkûr dönemde yaygın olan apokaliptik hareketlerin ortak özellikleri olduğu ve her ikisinin kullandığı ifadelerin, Rabbani ve pseudepigrafik metinlerde bulunduğu ileri sürülerek, onları birbirinin devamı niteliğinde görmek yerine ikisinin de kaynağının mezkûr kaynaklarda olduğunu iddia edenler de vardır.

4.1.5. Kanaîler/Zelotlar

İbranice "çaba gösterenler, gayretli kişiler" anlamına gelen Kannaîm, Celileli Yehuda başkanlığında Romalılara karşı koymak üzere, MS. I. yüzyılda ortaya çıkan bir gruptur. Böyle bir Yahudi grubun bulunduğuna yönelik en eski kayıt, Roma ordusunda general olan Flavius Josephus'un 75-79 yıllarında kaleme almış olduğu *Yahudi Savaşları* adlı kitabında yer alır. Ferisilerin savaşçı bir kolu olan Kanaîler, kendisine tanrı olarak tapınılan Roma imparatoru (Sezar) hâkimiyetini kabul etmenin günah olduğuna inanırlar. "*Tanrı'dan başka Rab/Efendi yoktur*" onların sloganı olmuştur. Bununla, Sezar'a vergi vermenin, Yahudi Yasasını ihlal etmek olduğunu kast ederler. Onlara göre, Tanrıya hizmet etmek, herhangi bir ölümlüye itaati reddetmektir. Bu grubun son kalesi, Ölü Denize bakan Masada Kalesi olmuştur.

4.1.6. Falaşalar[20]

Yukarıda zikredilen ilk üç Yahudi grubunun ortaya çıkış zamanlarına kadar geri giden bir grup olmakla birlikte -en azından bazılarına göre-, genel olarak onlardan biri olarak zikredilmeyen, on beşinci yüzyılda varlıkları fark edilen Falaşaların, modern dönemlerde yeniden gündeme gelmeleri 1862 yılında Sorbonne Üniversitesi Profesörü Joseph Halevi tarafından burada yaptığı araştırmalar sırasında oldu. Falaşalar Etiyopya'da yaşayan hem buranın yerli halkıyla hem de öteki Yahudilerden etnik bakımından farklı özellikler gösteren bir Yahudi grubudur. Falaşa ismi Etiyopya yerlileri tarafından verilmiş bir isim olup, onların yabancı olduklarını çağrıştıran bir anlama sahiptir: Göçebe ve topraksız. Falaşalar ise kendilerini İsrail'in çocukları anlamına gelen *Beta*

[20] Ortaya çıkış tarihleri hakkındaki tartışmalar hala bitmemiş olduğu ve ikinci sürgün öncesi gelenek ve inançları devam ettirdikleri için, burada Hıristiyanlık öncesi mezhepler içinde ele alınmıştır. Ancak kökenlerini açıklamaya yönelik teoriler dikkate alınarak orta çağ Yahudi mezhepleri arasında da yer verilebilirdi. Biz şimdilik burayı tercih ettik.

İsrail olarak adlandırmaktadırlar. Bu onların kendilerini İsrail soyundan geldikleri anlamına gelmiş olsa da, bunun nasıl olduğu hususunda, bilim adamları arasında bir uzlaşı yoktur. Falaşalar soylarının Süleyman ve Sebe kraliçesinin oğlu olup Habeşistan'a elçi olarak gönderilen I. Menalik'e eşlik eden ve orada yerleşenlerin soyundan olduklarını kabul ederler. Bu açıklamayı makul bulmayan modern bilimsel çalışmalar ise onların kökenleri hakkında iki açıklama ileri sürmüştür. Bunlardan birine göre Falaşalar, Mısır'a göç eden ve yukarı Mısır'da yaşayan Yahudi kabilelerden biridir. Perslerin hâkimiyetleri sırasında, Elefantin'de yaşayan Pers kralının hizmetinde bulunmuşlar ve Perslerin hâkimiyetleri sona erince de dördüncü yüzyılın başlarında kendilerine uygun bir yer aramışlar ve Etiyopya'ya gitmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Bir diğer köken arayışı da, onların kökenlerinin Yemen olduğu şeklindedir. Ancak bunların her ikisini de destekleyen veriler bulunduğundan ve bu yüzden de birini diğerine tercih ettirecek ilave bir veri olmadığından, Falaşaların kökeni meselesi çözülmemiş olarak varlığını devam ettirmektedir.

İster Mısır'daki Yahudi kolonisinin bir devamı isterse Yemen kökenli bir grup olsunlar, Falaşalar ana Yahudi gruptan kopuk olmalarına rağmen varlıklarını ve temel inanç ve uygulamaları bakımından Kudüs kökenli Yahudiliğe olan benzerliklerini, farklı tarafları da olmakla birlikte devam ettirmişlerdir.

Onların kutsal kitapları, Eski Ahit'in tamamını (yirmi dört kitabı), ayrıca bazı apokrif ve pseudepigrafik (*İbrahim'in Ahdi*, *İshak'ın Ahdi*, *Musa'nın Konuşması* ve *Musa'nın Ölümü* gibi) kitapları da içeren Kitab-ı Mukaddes/Tanahtır. Bunun içinde Tevrat (Orit) birincil öneme sahiptir. İçinde Kudüs yönüne dönerek, Ge'zce ibadet ettikleri, Kitab-ı Mukaddes okudukları genellikle kulübe özelliği gösteren, kadınların (kuzeyde) ve erkeklerin (güneyde) ayrı ayrı oturdukları, *masgid* olarak isimlendirdikleri sinagogları vardır. Bunlar köylerin en üst kısımlarında inşa edilirler ve üç bölümden oluşurlar:

Tora/Orit ve kutsal eşyaların bulunduğu en kutsal kabul edilen kısım; ibadetlerin yerine getirildiği kısım ve altarın içinde yer aldığı bütün mabedi kuşatan kısım. İbadet esnasında yalnızca hahamları, Qesler başlarını örterler. Dualarını İsrail'in Rabbi olan Tanrıya yöneltirler ve bu Tanrı'nın İsrail'i seçmesi ve onu kurtarması hususuna ana damar Yahudi dualarını andırır bir şekilde atıfta bulunurlar.

Kefaret Günü/Yom Kipur, Pesah/Fısıh Bayramı gibi Yahudi geleneğine karşılık gelen Tatil günleri ve bayramları; ayrıca Mesih'in geleceğine dair inançları da vardır.

Kitab-ı Mukaddes'in yiyecek kurallarına ve mevcut Yahudi uygulamasından daha fazla olmak üzere temizlikle ilgili kurallarına riayet ederler. Cenazeye dokunmanın kişiyi kirleteceği, bu kirlilikten kurtulmak için yedi gün diğer insanlardan uzaklaşma, suç takdimesi sunma ve yakılmış kızıl buzağının küllerini üstüne atılmasının gerekmesi gibi uzun süreli işler gerektiğinden bunlardan kaçınırlar. Bu yüzden komşuları olan Hıristiyanlar cenazenin taşınması ve defninde birincil rol oynarlar. Hatta başka inançtan insanlarla temastan kaynaklanan kirlilik ve ondan acilen temizlenmenin gerekliliği, Falaşaların su kenarlarına yakın yerlerde yerleşmelerine yol açmıştır.

Bunlar Falaşaları Yahudi geleneğinin kabul ettiği anlamda Yahudi yapmasına rağmen, -yukarıda zikredilenlerin yanı sıra- onları ana Yahudi kitleden ayıran başka farklılıkları da vardır. Kutsal kitaplar eski Etiyopya kilisenin dili Ge'ezce olup içinde çok az İbranice, *Adonay*, *Tora*, *El Şaday* vs. gibi kelimeler bulunur. Muhtemelen Şifahi Tora'nın şekillenmesinden önce diğer Yahudilerle olan ilişkileri koptuğundan, Mişna ve Gemara/Talmud'u kabul etmedikleri gibi onlar hakkında herhangi bir bilgileri de yoktur. Diğer Yahudilerle ortak olarak kutladıkları bayramların yanı sıra yerel niteliği olan bayramları ve ilave oruçları vardır. Rabbani Yahudilikte kurbanların gündelik olarak takdim edildiği Kudüs Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra kanlı kurban uygulaması askıya alınmış olmasına rağmen, Falaşalar'da bu

uygulama, 15 Nisan'a denk gelen Fısıh/Pesah Bayramı'da halen devam ettirilmektedir. Hayvanların kesimi hususunda Tevrat'ın kurallarına çok ciddi bir şekilde riayet ederler. Bunun için de keskin bir bıçak kullandıkları gibi, kanın tamamen akması için hayvanı bir ağaca asarlar. Kefaret Günü'nde, aşağıya yukarıya zıplayarak, sesler çıkarıp ıslıklar çalarak dans ederler. Bunları onların günahlarından temizleyeceğini düşündükleri için yaparlar. Şabatı çok katı bir şekilde uygularlar. Ancak ihtiyaç duydukları bazı şeyleri o gün kullanmak için bir takım hile-i şeriyyeler de geliştirmiş oldukları görünmektedir. Yahudilerden farklı olarak Musa'nın Sina'da Tora'yı almasının anısına kutlanan ve adına *Sigdt* (secde) denilen bir bayramları ve bu bağlamda tutulan oruçları vardır. Musa'nın Sina'ya çıkmasını takliden yüksek bir yere çıkarlar; oruçlu olarak Kudüs'e dönmek için dua etme esnasında secde ederler. Köylerine dönüşte kurbanlar kesilerek bir ziyafet verilir.

Sünneti genel uygulamaya uygun olarak çocuğun doğumunun sekizinci gününde, haham tarafından doğum yapan kadına dokunmaksızın, doğumun yapıldığı kulübeden belli bir uzaklıkta yapılır. Tören ise annenin kirlilikten temizlenmek için beklemesi gereken kırk gün tamamlandıktan sonra icra edilir. Oysa İsrail'de sünnet (brit-mila) sinagogda ve tam bir tören havasında icra edilir. İsrail'e gelen Falaşalar, özellikle sünnetin sinagogda yapılmasına sünnet esnasında çocuğun kirli olduğunu kabul ettikleri için karşı çıkmışlar ve bu yüzden iki grup arasında tartışmalar yaşanmıştır.

Din adamlığı, rahiplerle rabbiler karışımı bir nitelik göstermektedir. Kadim Yahudi geleneğinde olduğu gibi, din adamlığı irsi değil atanmayla olur. Görevleri içinde kurbanları boğazlama ve antik İsrail din adamlığının en açık işareti olan ilk doğan hayvanı alma hususi ayrıcalıkları arasında yer alır. Ayrıca onların, karşılığında hayvan ve meyve gibi şeylerin verildiği, kendilerine itiraf edilen günahları bağışlama görevleri de vardır ve bu yerleşik bir uygulamadır. Bunların yanı sıra en temel farklılık,

kendileri dışındaki hiçbir Yahudi toplumunda bulunmayan bir uygulama olarak gündelik hayatı terk eden ve inziva hayatı yaşayan keşişlerinin bulunmuş olmasıdır.

1973'e kadar, Yahudi Göç Yasası'na göre değil de kişisel tercihleri sonucu olarak İsrail'e gelen Falaşalar olmakla birlikte, özellikle 1974 yılında Etiyopya'da, iktidardaki Derg rejimi ile Tigre Halk Kurtuluş Cephesi arasında yoğun çatışmaların başlaması Falaşalar için hayatı zorlaştırmış; bunun üzerine 1981 İsrail devleti tarafından Musa Operasyonu adlı operasyonla 12.000 ve 1991'de Süleyman Operasyonu ile 15.000 olmak üzere İsrail'e getirilmişlerdir. Bu gün İsrail'de toplam 120.000'den fazla Falaşa yaşamaktadır.

Falaşaların İsrail'e getirilmiş olması onların burada hiçbir problemleri olmadığı anlamına gelmemekteydi. Çünkü XIX. yüzyılın sonunda varlıkları ortaya çıkmış olmakla birlikte 1975 yılına kadar Yahudi olarak kabul edilmediler. Yukarıda "Yahudi kimdir?" sorusuna cevap aranırken söylenildiği gibi, Rabbani Yahudiler onların Yahudi olmak için resmi olarak ihtida sürecine tabii tutulmalarının gerektiğini kabul etmekteydiler. 1985'de Falaşalar tarafından, aralarında evlenmek isteyenler için sembolik olarak ihtida etmelerini isteyen Baş Hahama karşı gösteriler yapıldı. Yeniden sünnet olma kaldırılmakla birlikte, din değiştirmelerde uygulanan Mikve'nin icra edilmesi isteği devam ettirilmekteydi. Sıkıntıların yaşandığı uzun bir sürecin sonunda Sefarad Hahambaşısı Ovadia Yosef tarafından, onların kayıp on kabileden biri olan Dan kabilesinin torunları olduğu gerekçesiyle Falaşaların Yahudi oldukları kabul edildi.

4.2. Orta çağ Yahudi Mezhepleri

Yahudilik ikinci mabedin yıkılmasından Orta çağ boyunca iki mezhep olarak varlığını devam ettirmiştir: Rabbani Yahudilik ve Karaî Yahudilik.

4.2.1. Rabbani Yahudilik

Birinci yüzyıldan itibaren ortaya çıkıp yedinci

yüzyılda hemen hemen şekillenmiş olan Rabbani Yahudilik dini inançlar bakımından modern döneme kadar yekpare bir yapı oluşunu muhafaza etmiştir. Ancak bu, inançsal anlamdaki söz konusu yekpareliğe rağmen zamanla, yaşadıkları coğrafya, içinde yaşadıkları yönetimin kendilerine/onların bu yönetime karşı olan tavrı ve kuşatılmış oldukları toplumsal şartların bir sonucu olarak kendilerini diğerlerinden ayrı görmelerine yol açacak (ibadetlerde kullanılan dil, dua kitapları, hayata bakışları vs.) farklılıklara sahip gruplar teşekkül etmiştir: Bu gruplar Sefarad, Aşkenaz ve Mizrahi Yahudi gruplarıdır.

Rabbani Yahudiliğin modern sürümü olan Ortodoks Yahudilik, Rabbani Yahudiliğin inanç esaslarını devam ettirdiğinden, ilgili yerde bu inançlarından söz edilecektir. Burada ise yalnızca mezkur üç grubun Rabbani Yahudiliğin ayrı bir alt grupları olmalarına yol açan ortam ve bundan kaynaklanan farklılıklar ve bu farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olan tarihsel süreçten kısaca söz edilecektir.

4.2.1.1. Sefarad Yahudiliği

İbranice Sefaradlılar anlamını ifade eden *Sefardim*, Kitab-ı Mukaddes'te İspanya için kullanılan *Sefarad*'dan türetilmiştir. Mekân olarak kullanıldığında ifade ettiği anlamın, İspanya olduğu hususunda tam bir uzlaşı vardır. Ancak kime Sefarad Yahudi'si denileceği tartışma konusu olmakla birlikte, şu hususlarla temayüz eden kişilerin Sefarad olarak tanımlanabileceği söylenebilir: İspanya'daki bir Altın Çağ ve sürgün hatırasını taşıma ve Ladino dilini kullanma.

Sefaradlılar/Sefardim, Kastilya kralı Ferdinand ve Aragon kraliçesi İsabel'in evliliğinin arkasından 1492'de İspanya'dan ve beş yıl sonra da 1497'de Portekiz Kralı Manuel'in Portekiz'den Hıristiyan olmakla ülkeyi terk etmek arasında bırakılan ve bunun üzerine bu ülkelerden ayrılarak Avrupa, Osmanlı coğrafyası ve Afrika'ya göç eden Yahudiler için, burada daha önce var olan

Aşkenaz ve Mizrahi Yahudi gruplarından onları ayırt etmek maksadıyla kullanılır.

İspanya ve Portekiz'de ne zamandan beri yaşadıkları meselesine gelince, Babil sürgününden İsrail'e geri dönen ve burayı yeniden ihya ve inşa eden Yahudilerin neslinden geldikleri kabul edilmektedir. Yahudilerin İspanya'da Süleyman (MÖ. 965-930) döneminden beri yaşadıklarını kabul edenler olsa da bunu destekleyecek veri yoktur. Ancak Roma İmparatorluğu'nun ikinci kez kadim İsrail'i işgali sonrasında hayatta kalanların bir kısmının köle olarak Roma'ya götürüldüğü (miladi birinci yüzyılda Roma'da Yahudilerin bir cemaat olarak varlıklarını, Pavlus'un Romalılara Mektubundan da anlıyoruz) ve imparatorluğun çöküşünden sonra da Yahudilerin Avrupa'ya dağıldıkları ve bunlardan bir kısmının da İspanya ve Portekiz'e gidip yerleşmiş oldukları kabul edilir. İspanya'da varlıklarını gösteren en eski belge ise, Yahudilerle ilgili kararların alınmış olduğu 305 Toledo Konsili'dir. Aryusçü olan Vizigotlar 409'da İspanya'yı fethetmişler ve 587'de Vizigot Kralı Reccared, Katolik olmuştur. 589'da yayınlanan kanun, Yahudi-Hıristiyan evliliğini yasaklamış; 612'de ise, Gundemar Konsili, Yahudilerin vaftizi kabul etmeleri kararını aldığı gibi, 638 yılında Aryüsçü kalan Vizigotlar ise, "yalnızca Katoliklerin İspanya'da yaşayabilecekleri"ni ilan ettiler. Ancak 711 yılında, İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethiyle, Yahudilerin durumu külli bir şekilde değişti. Böylece Yahudiler için "Altın Çağ" diye isimlendirilen bir dönem başlamış oldu. Dört yüzyıl süren bu durum, önce Murabıtların ve arkasından Muvahhidlerin gelmesiyle nispeten bir düşüş göstermiş oldu. On ikinci yüzyıldan itibaren İspanya'yı parça parça Müslümanlardan geri alan (reconquista) Hıristiyanlar, on üçüncü yüzyılda İspanya'nın büyük bir kısmını kontrol etmeye başladılar. *Reconquista*nın ilk yıllarında durumları nispeten iyi olan Yahudiler, din değiştirmeye zorlanmaya başladılar. Bunun sonucu olarak zamanla *Marronalar*, kripto/gizli Yahudiler denen bir grup oluştu. XV. yüzyılda Peder

Thomas de Torquemada'nın Yahudilerin İspanya'da kaldıkları müddetçe, Yahudilikten Hristiyanlığa geçenleri etkilemeye devam edecekleri hususunda, Ferdinand ve İsabella'yı ikna etmesi üzerine, ikisi din değiştirmeyi reddedenlerin İspanya'yı dört ay içinde terk etmeleri emrini yayınladılar (1492). Bunun üzerine bir kısmı Portekiz'e yerleştiler. Ancak Portekiz kralı da, 1497'de Yahudileri ülkesinden çıkarttı. Böylece Yahudiler İspanya ve Portekiz'i terk ederek, Kuzey Afrika'ya, Osmanlı İmparatorluğunda Yunanistan'a yerleştiler. Ayrıca Avrupa'ya da geçerek buralarda Sefarad cemaatler oluşturdular. Başlangıçta her bakımdan Avrupa'da yaşayan Aşkenazim Yahudilerinden üstün olan Sefaradlılar, zamanla diğer grubun hem nüfus hem de entelektüel olarak yükselmesiyle birlikte azınlık durumuna düştüler. Her iki grup da özellikle Avrupa'da yaşadıkları sıkıntıların sonucu olarak -siyonizm kısmında ifade edileceği üzere- İsrail devletinin kurulmasından sonra bir kısmı İsrail'e göç etmişlerdir. Ancak, Sefaradlıların azınlıkta bulunma ve dolayısıyla da hak mahrumiyetleri Yahudilerin yaşadıkları haksızlıkları, ayrımcılıkları ortadan kaldırmak maksadıyla kurulan İsrail Devlet'inde de bugün hala bitmiş gibi görünmemektedir.

İspanya Müslüman yönetimi altında her ne kadar tercihi olarak Yahudi Mahallelerinde (el-Camas) yaşamış olsalar da, devlet tarafından bir dışlanmaya maruz kalmadıkları için tıp ve ticaretteki başarılarının yanı sıra siyasi hayatın içinde de danışman (aynı zamanda halifenin doktoru da olan Hasdai b. Şaprut (915-970), vezirlik (İbn Nagrile ailesi) ve yüksek dereceli memurluklara yükselmiş olan (İbn Ezra ailesi vs.) Yahudiler olduğu gibi, ister dini/la-dini isterse de filozofik türden olsun entelektüel hayata çok ciddi katkılarda bulunanlar (Şlome İbn Gebirol (1022-1070), Avraham İbn Daud (1110-1180), Yudah Halevi (1075-1141), Moşe b. Maymonides/Musa b. Meymûn (1135-1204)) da vardı. Müslüman filozofların Yunan (Aristocu, Eflatuncu ve Yeni-Eflatuncu) felsefesini İslam inancını tanımlama ve savunmada

kullandıkları gibi; Yahudi filozoflar tarafından Yahudi inancı da bu felsefeler bağlamında yeniden tanımlanmaya ya da onlar ışığında savunulmaya başlanmıştır. Bu maksatla İbn Gebirol Yeni-Eflatuncu, Avraham İbn Daud ve Musa b. Meymun Aristo felsefesini Müslümanların yorumları ışığında kullanmışlardır. Ancak bunun yanlış olduğunu söyleyerek vahyi ve dini düşünceyi öne çıkaranlar da vardır (Yudah Halevi gibi). Bu çalışmaların bir sonucu olarak, Felsefe Sefarad Yahudilerin merkezi ilgi alanlarından biri haline gelmiş oldu. Ayrıca bir grup Yahudi filozof Arap felsefi literatürün İbranice'den Latinceye çevrilmesini sağlayarak doğu ve batı arasında aracılık rolünü de yerine getirdi. Aynı kişiler sahip oldukları bu alt yapının da yönlendirdiği dini metinler de kaleme aldılar. Kitab-ı Mukaddes tefsir geleneğine yenileri eklendiği gibi, Yahudi hukukuna dair yeni düzenlemeler de ortaya çıktı: Yitsak Alfasi'nin Talmud düzenlemesi ve tabii ki bugün bile hala geçerliliğini ve önemini koruyan Musa b. Meymun'un *Mişne Tora* isimli eseri. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin bir kısmı İbranice, bir kısmı Arapça (*Kitâbu'l-hüccce/Sefer ha-Huzari*) bir kısmı da Yahudi-Arapçası denilen İbranice harfler kullanılarak Arapça yazılmıştır (*Delâletü'l-Hâirîn*).

Yukarıda da ifade edildiği gibi, temel inançlar açısından aralarında uzlaşı olmakla birlikte, birazdan ele alacağımız Yahudi gruplarıyla kültürel ve dini pratiklerle ilgili aralarında ciddi farklılıklar da vardır. Aşkenazîler ele alındıktan sonra Sefaradlılarla aralarında olan farklılıklara karşılaştırmalı olarak yer verilecektir. Mizrahîler hakkında bilgi verildikten sonra da, zaman zaman aynı kategoriye dahil edildikleri Sefaradlılarla aralarındaki farklılıklara işaret edilecektir. Sefaradlılarla Aşkenazlar arasındaki farklılıklar esas itibariyle, Mizrahîler arasındaki farklılıklar olduğundan, bu son konu tekrara düşmemek için bir kez daha ele alınmayacaktır.

4.2.1.2. Aşkenaz Yahudiliği

Kitab-ı Mukaddes'te Ermenistan ve Yukarı Fırat

anlamına gelen Aşkenaz kelimesi, -Avraham İbn Ezra'nın (1092/3-1167) metinlerinde görüldüğü üzere- Orta çağ Rabbani yazınında, Almanya bölgesinin adı olarak kullanılmıştır. Bu bölgede yaşayan kişi anlamına gelen Aşkenazi'nin çoğulu olan Aşkenazim ise, Orta çağda Almanya ve Fransa'daki Yahudilerle; Haçlı Seferleri sebebiyle Polonya, Litvanya ve Rusya'ya göç eden Yahudilerle her ikisinin soyundan gelenleri ifade eder. Almanya sinagog ayin usulünü benimseyen ve Yiddişçe konuşan bütün Yahudileri, Sefarad/İspanya ayin geleneğini benimseyenlerden ayırt etmek maksadıyla da kullanılır.

On birinci ve on ikinci yüzyılda Fransa'da ve Almanya'daki Yahudilere, Akdeniz ve Doğu ile ekonomik bağlantıları sebebiyle iyi davranılmaktaydı. Başlangıçta küçük boyutlarda ve homojen; müstakil ve kendi kendini yöneten bir yapı arz eden Aşkenaz cemaatleri (*kahal*), birçok şehir merkezinde bulunmaktaydılar. Esnaf ve zanaatkârdılar; Fransa'da şarap ürettikleri kendi bağları vardı; kendilerini korumak maksatlı silah taşıyabiliyorlardı. Dışarıdan gelecek etkilerden korktukları için, Yahudi kaynakları, düşünceleri ve adetleri üzerinde yoğunlaşarak içe kapanık bir hayat yaşadılar.

XII. ve XIII. yüzyılda sarraflık yapmaya başladılar. Ödedikleri vergiler sebebiyle yöneticiler tarafından korundu ve desteklendiler. Ancak zaman zaman önemli zararlar gördükleri kan iftiraları karşısında, yöneticiler tarafından pek korunmadılar. 1182'de Fransa'dan; 1200 ve 1300'lerde karşılaştıkları saldırılar ve toplu ölümler sebebiyle Almanya'dan ayrıldılar. Bir kısmı İspanya'ya geri kalan kısmı ise, Aşkenazî gruplar oluşturdukları Polonya'ya göç ettiler. Böylece XVI. yüzyılın başlarında, Batı Avrupa'da Polonya, Litvanya, Bohemya vs. Aşkenazi merkezi haline gelmiş oldu. Daha önce Polonya'da bulunan Yahudiler, buraya gelen Aşkenazîlerin gelenek göreneklerini, dua kitaplarını (*mahzor*) benimseyerek Aşkenazîleştiler. 1500-1600 arasında diasporadaki en büyük Yahudi cemaati haline gelen Aşkenazîler,

seçkinlerin, tüccarların, vergi toplayıcı vb.lerinin mali temsilcileri haline geldiler. Almanya'da, toplumun geri kalanından uzakta 100-200 sakinden oluşan gettolarda yaşamaya zorlanırken, Polonya'da gentilelerle birlikte yaşadıkları *shtetl*elarda bütün ihtiyaçlarını karşılayacak bir yapılanmaya sahiptiler.

1600-1700'lerde burada da, kan iftiralarından kaynaklanan sıkıntılara maruz kaldılar.1648'deki Kmielnitzki katliamından sonra ise, Polonya Aşkenazîlerinin önemli bir kısmı Amsterdam'a gitti; bir kısmı da Atlantik'i geçtiler. 1750'de Amerika'daki Yahudilerin büyük bir kısmı Aşkenazdı. Rusya'da yaşanan takibat sonucunda Doğu Avrupa'dan diğer Avrupa, Güney Afrika, Amerika ve İsrail'e yaşanan yoğun göçler sonunda, Aşkenazîlerin Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Asya dışındaki yerlerde nüfusları diğer gruplara göre arttı. İkinci dünya savaşından sonra dünya Yahudi nüfusunun yüzde 90'ını bunlar oluşturmaktaydı. İkinci dünya savaşı sırasında Avrupa'daki Aşkenazîlerin sayısı azaldı; bunun bir sonucu olarak Amerika, Aşkenazîlerin en yoğun olduğu ülke konumuna geldi.

Filistin geleneğini devam ettiren Aşkenazîler, İspanya'dakinden farklı olarak ticaretle uğraşmalarına izin verilirken, bu tür ilişkiler dışında Hıristiyan ve dolayısıyla da devlet kademelerinde yer almaları onlara kapalıydı. On üçüncü yüzyıldan itibaren bir takım mistik şahsiyetler, septisizme, dinde özgür düşünceye, geleneksel dini edebiyata yönelik saygısızlığa yola açtığı gerekçesiyle felsefeyi mahkûm eden bir tavır sergilediler. Hıristiyan dünyanın söz konusu zamandaki durumu ve Aşkenazîlerin Hıristiyanlara yönelik aşağılayıcı bakışları, İspanya'da yaşayan Yahudilerin İslam'ın meydan okumaları karşısında felsefeyi de kullanarak yeni yorum ve anlayışlara yol açacak cevap arayışlarına itmedi. Dolayısıyla da hem dışarıdan gelecek olan etkilere karşı kendilerini koruma çabası hem de felsefeye yönelik karşı oluş, değerlerini kendisinden çıkarmalarını sağlayacak şekilde Aşkenazîlerin İbranice, Tevrat, Talmud ve Midraşlar üzerine

yoğunlaşmalarına yol açtı. İsrail'in seçilmişliği ve mesiyanik kurtuluş inançları, beslendikleri şiirlerin temel konularını oluşturmaktaydı. Kitab-ı Mukaddes ve Talmud hem dini hem de kamusal alandaki meseleler üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Yaşadıkları güncel problemleri (iki eşlilik, keyfi boşanma, faize yönelik Talmud yasakları), geleneksel metinlerden aldıkları örneklerle çözmeye çalıştılar. Fransa Troyes doğumlu, Orta çağın önde gelen Kitab-ı Mukaddes ve Talmud yorumcusu Rabbi Şlome b. Yitsak/Raşi'nin (1040-1105) Kutsal Kitap yorumu ve Talmud üzerine yazdığı kısa şerhi, halkın eğitimindeki en temel metinleri haline geldi. İkinci Haçlı seferi sonrasında, Alman mistisizminin etkisi, Aşkenazîler arasında asketizm, şehitlik ve tövbenin faziletlerine ileri derecede değer verilmesiyle sonuçlandı. On üçüncü yüzyılda Kabala, Talmud akademilerine girmeye başladı. Kısa süre içinde, kuzeydoğu İspanya'ya kadar yayıldı. Kabala bağlıları Kitab-ı Mukaddes ve Rabbani yasanın kullandığı ezoterik kelime hazinesini kendileri için birer araç olarak benimsediler. Bunu, Tanrı'ya ulaşmanın ancak erginlenmiş olanlara ayrılmış bir hak olarak gördüler. Kabala çevresinin en tanınmış eseri *Zohar* (İhtişamın Kitabı), her yerde Yahudi mistisizminin kutsal kitabı haline geldi. Mistiklerin tanrı anlayışları, geleneksel anlayıştan bazen sapma göstermiş olarak görülse de, Kitab-ı Mukaddes'in vahiy ürünü olduğuna yönelik vurguları, Yahudi Aristocu ve İbn Rüşdçülere karşı kendilerini savunmalarında görmezden gelinemez bir işlev gördüğü için zamanla önemli bir statü kazandı.

Yaşadıkları farklı coğrafya ve toplumsal bağlam Sefaradlılarla Aşkenazların gittikçe birbirlerinden farklılaşmalarına yol açtı.

Kitabın ileriki bölümlerinde aralarındaki farklılıklara zaman zaman yer verileceğinden burada yalnızca bir kısmına işaret etmekle yetinilecektir. En temel farklılıkları konuştukları dilleriydi: Sefaradlılar

İspanyolca-İbranice-Aramîce karışımı Ladino (Yahudi İspanyolcası)[21] ve Aşkenazîler Almanca-İbranice karışımı Yiddişçe (Yahudi-Almancası) konuşuyor, yazıda farklı bir tarz kullanıyor ve eğitimlerini bu dillerde yapıyorlardı. Farklı İbranice telaffuzlarına (Sefaradlılar *Şabat*; Aşkenazlar *Şabos*) ve farklı dua kitaplarına sahiptiler. Dua ve Tevrat okuyuşlarında kullandıkları ezgileri farklıydı. Aşkenazlar Tevrat'ı *yatay* olarak, Sefaradlılar *dikey* olacak şekilde muhafaza ederler. Gündelik hayatlarını belirleyen Yahudi hukuk kodu olarak her ikisi de Sefaradlı Yosef Karo'nun (1488-1575) *Şulhan Aruh*'unu kullanırlar. Ancak her ikisinin de aynı hukuk kodunu kullanmaları, onları birleştirmediği gibi ayrılıklarının da kalıcı olmasına yol açmıştır. *Şulhan Aruh*'da görüşlerine yer verilen Rabbilerden Sefaradlılar kendi kökenlerinden olan Rabbilerin kararlarını; Aşkenazlarda kendi kökenlerinden gelen Rabbilerin kararlarını kabul ederler. Bu yüzden hukuki uygulamalar bakımından aralarında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Kutsal günlerde icra edilen şeyler bakımından da birbirlerinden ayrılırlar: Pesah'da Sefaradlılar bakliyat ve pirinç yerken, Aşkenazlar kesinlikle bunları yemekten kaçınırlar. Aşkenazlar kaşarut kurallarını ekonomik sebeplerle esnetirken, Sefaradlılar böyle bir şeye ihtiyaç duymadıklarından katı bir şekilde bu kurallara riayet ederler.

Aralarındaki dil ve dinsel uygulamadan kaynaklanan farklılıkların yanı sıra, kökleri çok eskilere kadar giden toplumsal anlaşmazlıklar da vardır. Sefaradlıların Orta çağda sahip oldukları maddi ve entelektüel birikimin yüksekliği, Moşe b. Meymun'a atfedilen sözde[22] oldu-

[21] İspanya'dan ayrıldıktan sonra gidilen yerlerdeki (Türkçe, Arapça, Yunanca ve Fransızca gibi) dillerin alınan kelimelerle birlikte Ladino kendi içinde (Türkiye ve Rodos'da kullanılan) doğu ve (Yunanistan, Makedonya, Bosna, Sırbistan ve Romanya'da kullanılan) batı Ladinosu şeklinde farklılaşmıştır.

[22] Maimonides'in vasiyetnamesinde oğluna şöyle yazdığı söylenir: "*Sadece sirke ve sarımsak ile terbiye edilmiş sığır eti yediklerinde yüce Tanrıyı hatırlayan Aşkenaz hahamların yazdığı kitaplardan uzak*

ğu gibi Aşkenazlara yönelik aşağılayıcı bakış açısına yol açmıştı. 1492 sürgünü sonrası bu üstünlüklerini Avrupa'da da devam ettiren Sefaradlılar, Aşkenazlara yönelik dışlayıcı bir tutum sergilemişlerdi. Amsterdam ve Londra'daki Sefaradlılar, sinagoglarında ibadet etmek isteyen Sefaradlı olmayan Yahudileri ana cemaatten ayı bir yere oturarak ibadetlerini yapmaya zorlamışlardı.

Ancak durum zamanla Sefaradlıların aleyhine olmak üzere; Avrupa'da yaşanan Aydınlanmanın bir sonucu olarak değişmiş; Batı hayatında Aşkenazlar entellektüeller, zenginler ve etkili siyaset yapıcıları haline gelmişlerdi. Avrupa'daki Yahudi karşıtı gösterilere ve *pogrom*lara daha ziyade Aşkenazîlar maruz kaldıklarından Siyonizm hareketine en büyük desteği verenlerde onlar oldu. Devletin kurulmasından sonra da İsrail'in siyasi, dini ve toplumsal yapısına hâkim grup Aşkenaz kökenliler oldular. Bu yüzden orta çağ kökenli olan anlaşmazlıklar Sefaradlıların İsrail'e gelişinin arkasından da devam etti. İsrail'e geldiklerinde yaşama şartlarının çok kötü olduğu kamplarda iskân edildiler. Zamanla aralarındaki farklılıkları ortadan kaldırmaya, durumlarını iyileştirmeye yönelik çabalar olsa da, hem gizli hem de aşikâr biçimde bunun hala devam ettiğini görmek mümkündür.

4.2.1.3. Mizrahi/Mizrahîler

İbranice'de *mizrahi/mizrahim/mizrahîler* "doğulu ve doğulular" anlamına gelmektedir. Babil sürgününden sonra geri dönenler (MÖ. 538) olsa da bir kısmı bugünkü Irak'ta, İran'da yaşamaya devam ettiler. Geri kalanlardan bazıları buralara komşu olan bölgelere (Suriye, Yemen ve Mısır) göç ederken, diğerleri daha doğuya doğru Afganistan, Hindistan ve Çin'e kadar gittiler. Yukarıda

durarak kendi ruhunu muhafaza et. Onlar sirke buharı ve sarımsak kokusu burun deliklerinden girdiğinde, yüce tanrının kendi yakınlarında olduğunu hissedeceklerine inanırlar. Sen ey oğlum, sadece ve sadece cana yakın Sefarad kardeşlerimizle bir arada bulunmalısın. Çünkü sadece onların beyni var ve zekâları çalışıyor". Bunun için bkz. Shahak-Norton, 2002, Aydın, 2018.

gördüğümüz gibi bunların dışındaki bazı gruplar Romalılar tarafından esir olarak götürülmüş olup, İspanya ve Portekiz'de yaşayanlar Sefaradlıları; Almanya ve Fransa'da yaşayanlar ise Aşkenazları oluşturmuştur. Mizrahîler, bu tarihsel süreç içinde doğudan/Orta Doğu'dan hiç ayrılmayan Yahudi gruplarını ifade etmek için kullanılan bir terim olmuştur. En geniş anlamıyla Orta Doğu'nun birçok yerinde bulunan ve İsrail devletinin kuruluşundan sonra buraya gelen Mizrahîler bugün, İsrail'daki Yahudi nüfusunun yarısını oluşturmaktadır.

Ortadoğu'dan ayrılmayan Yahudiler için kullanılan Mizrahiler adlandırması, kendi içinde bir takım sıkıntıları barındırmaktadır. Çünkü 1492 İspanya'dan ayrılan ve yaklaşık beş yüzyıldır aynı ortamı paylaşıyor olmalarından dolayı; Sefaradlılar-Mizrahîler ayırımı belirsiz bir hale gelmiş görünmektedir. Zira Mizrahîlerin yoğun olduğu yerlerde Sefaradlılar (bu kökene sahip olduklarını çağrıştıracak, -İspanyolca görünen isimler gibi- imaları muhafaza ederek) onların içinde asimile olmuşlardır. Ancak, Sefaradlıların kendi sinagoglarını, okullarını kurdukları bazı yerlerde ise bu ayrılıklar hala devam etmektedir (Fas'ta olduğu gibi). Uzun süreli bu birlikteliği dikkate alarak Sefarad ve Mizrahîlerin her ikisi kastedildiğinde Mizrahim[23] tabirini; yalnızca tek başına Sefaradlılar veya Mizrahiler kastedildiğinde ise Sefaradlılar ismini kullanmak daha makul bir kullanım gibi gözükmektedir.

Bu iki grup arasında en ayırt edici farklılık, kullandıkları dildir. Mizrahîler İbranice ve yerel Arapçanın bir karışımı olan Yahudi Arapçasını kullanırlar. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya göç eden Sefaradlılar zamanla bu dili öğrenmiş olsalar da hala Ladinoyu kullanmayı sürdürürler. Oysa Mizrahîler hiçbir zaman Ladino kullanmazlar.

[23] Sefardim ve Mizrahim için şu adlandırmalar da kullanılmaktadır: Doğulu Yahudiler, Sefaradlılar, Aşkenaz Yahudisi olmayanlar, Arap Yahudileri, Üçüncü Dünya Yahudileri, Doğu Akdenizli Yahudiler, Mağribli ve Maşrikli Yahudiler, Siyahiler, Iraklı Yahudiler, Faslı Yahudiler. Bunun için bkz. Aydın, 2018.

Dini uygulamalarda da farklılıklar vardır. Her ikisinin de kullandığı dua kitabı (siddur) birbirine yakın olmakla birlikte aynı değildir. Dua okuyuş tonları birbirinden oldukça farklıdır. Purim günü Irak Yahudilerinde müzisyenler evden eve dolaşarak aileleri eğlendirirken, Mısır'da aynı günde Yahudi mahallesi, bayram vesilesiyle bütün gün kapatılır. Şabat günü hazırlanması gereken yemekler de mesela Fas ve Yemen Yahudileri arasında farklılıklar arz eder.

Arap/Müslüman coğrafyadan gelen Mizrahîler, İsrail'e göçün başladığı on dokuzuncu yüzyılın sonundan bu güne kadar; kurucu unsur olarak kabul edilen/kendilerini öyle gören Aşkenazlar karşısında hep ikincil bir konumda görülmüşlerdir. Arap-Müslüman kültürüyle yetiştikleri için, bir gün İsrail karşısında Arapların safına geçme korkusuyla, geçmişlerini unutturmaya yönelik (Müslümanlarla birlikte yaşadıkları değil de, Avrupa'da yaşadıkları tarihin öne çıkartıldığı) bir eğitime tabii tutulmuşlardır. Kökenlerini ifade eden *mizrahi* tabiri unutturulmaya çalışılırken, Avrupalı Yahudi kullanımı öne çıkartılmaya çalışılmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren Aşkenazların kurdukları çiftliklerde ve onların evlerinde hizmetçi olarak çalıştırılmak maksadıyla getirilmiş olan Doğulu Yahudiler; bugün çalışma ve iskan alanlarında olduğu gibi kültür ve eğitimde de Aşkenaz kökenli olanlara sağlanan imkânların çok azı onlara sağlanmış görünmektedir.

4.2.1.4. Karailer/Karayim

Miladi birinci yüzyıldan itibaren Samirilik dışındaki Klasik Yahudi mezhepleri ortadan kalkmış ve Rabbani Yahudilik, Yahudiliğin tek anlama biçimi haline gelmiştir. Din hususundaki bu yekparelik, MS. VIII. yüzyılda, Ebû İshak Yakub b. İsfahânî'nin kurduğu ve onun öldürülmesinden sonra talebesi Yudgan tarafından uzun bir süre Yahudiler arasında etkin olduktan sonra ortadan kalkan İseviyye ve Yudganiyye ile köklerini kral

Süleyman'ın vefatının arkasından kuzey ve güney krallıkları arasındaki ayrılığa kadar geri götüren Karaîler/ Karâîm/Karayim tarafından parçalandı. Burada İseviye ve onun devamı olan Yudganiyye hakkında; kendisini hem mesihin habercisi, mesih ve hem de hatemü'l-enbiya olarak gören ve aynı zamanda İsa'nın ve Hz. Peygamberin kendi kavimlerine gönderilmiş peygamberler olduklarını, ancak Musa şeriatını geçersiz kılmadıklarını (nesh) kabul ettiklerini söylemekle yetinecek ve bugüne kadar varlığını devam ettiren Karaîlik üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durulacaktır.

Rahip Zadok'un hakikati koruduğuna ve onu kendi neslinden olan Sadukîler sayesinde naklettiğine ve hakikatin Anan ben David tarafından (MS. 760) keşfedildiğine inanırlar. Kurucusuna izafeten başlangıçta Anani olarak bilinen mezhep, daha sonra, dokuzuncu yüzyılda, mezhebin temel temsilcisi olan Binyamin ben Moşe Nehavendî tarafından ilk kez kullanılan Karaîler adını almıştır ve bu isimle bilinir olmuştur. Anan ben David'un temel prensibi, "*Tevrat'ı başından sonuna kadar araştır; benim kanaatlerime güvenme*," idi. Ona göre, Yasa'nın tamamı Kutsal Kitap'ta bulunmaktadır, Rabbilerin şifahi yorumlarında değil. Yahudilerin uygulamalarının, Kutsal Kitap'a uygun olması gerekir; Rabbani emirlere değil. Bu anlayış, Sadukîler gibi, yazılı Tevrat dışındaki, Talmud vs. kaynakları kabul etmemelerine yol açmıştır.

Ancak bunlardan, Orta çağ Rabbani Yahudiler tarafından suçlandıkları gibi Davud'un Yasa'nın emirlerini hafiflettiği sonucuna ulaşmak yanlış olur. Çünkü o, Şabat yasaklarıyla ilgili tanımları daha keskin bir hale getirmiş; sünnet törenini çok daha kompleks bir tarza dönüştürmüş ve oruç sayısını arttırmıştır. Ruh göçü anlayışı da, Davud tarafından benimsenmiştir.

İslam hâkimiyeti altında yaşayan Karaîler, önde gelen birçok teolog, gramerci, sözlükçü ve Kutsal Kitap yorumcusu yetiştirmişlerdi. İlk kez, bir bütün olarak İbranice Kutsal Kitap, Yefet ben Ali'nin yorumuyla Arapçaya tercüme edildi (X. yüzyılın sonu). Faaliyet

alanlarını Mısır'dan Bizans'a kaydıran Karaîler, Kırım, Polonya ve Litvanya'da cemaatler kurdular. Ancak on altıncı yüzyıldan itibaren azalmaya başladılar. Hazar Türklerinden bir kısmı da (yönetici kesim), bu mezhep kanalıyla Yahudiliği kabul etmiştir (bugün az bir grup da olsa varlıklarını devam ettirmektedirler).

Günümüzde 40.000 kadar Karaî Yahudisi, İsrail'de yaşamaktadır. Kendilerine has hayvan kesicileri, sünnetçileri ve evlenme ve boşanmalarını yönetecek bet-dinleri vardır. Ancak hem kendi yasaları hem İsrail devletinin yasaları, Yahudi halkla evlenmelerine izin vermez.

4.3. Modern Yahudi Mezhepleri

Özellikle sürgün sonrası Yahudi tarihinin, dini/ırki özelliklerini korumanın; asimilasyona karşı durmanın tarihi olduğunu söylemek fazla abartılı bir ifade olmasa gerek. MÖ. 722'de Asur'a, 586'da Babil'e ve MS. 70 sonrası çok geniş bir coğrafyaya yayılan Yahudilerin temel hedefi; dini/ırkî kimliklerini korumak olmuştur. Ezra Babil'den döndükten sonra, bu hedefe matuf olmak üzere Yahudi dışı evlilikleri yasaklamıştır. İskender'in Makedonya'dan başlayan ve Hindistan'a kadar ulaşan fetih hareketlerinin sonucu olan, kültürlerin ve dinlerin birbirlerini etkilemelerine ve yeni birtakım oluşumların ortaya çıkmasına neden olan ve ölümünden (MÖ. 323) sonra da devam eden Helenistik akımdan çok fazla etkiyi içselleştirmiş olmalarına rağmen yine de Yahudilerin temel dertlerinden biri, dini/ırki özelliklerini korumak olmuştur. MS. 70'ten sonraki sürgün dönemi aynı kaygının devamını sağlamış ve özellikle Avrupa'da olmak üzere Yahudilerin getto hayatı yaşamaları bu hedeflerini gerçekleştirmelerinde çok önemli bir rol oynamıştır. Daha sonra ortaya çıkan sanayileşmenin çok fazla insana ve daha ucuz iş gücüne ihtiyaç göstermesinin bir sonucu olarak Yahudilerin gettolardan çıkmalarını ve toplum içinde, o ülkenin bir vatandaşı olarak yerlerini almalarını sağlayan düzenlemelerin yapılması (Fransa 1789 Devrimi; Prusya 1812 Kurtuluş Fermanı gibi), Yahudileri

komşularından gelecek etkilere açık hale getirdi. Ayrıca beklenen Mesih'in de bir türlü gelmemesi, Yahudilerin hem kendi inançlarını hem de içinde yaşadıkları topluma karşı geliştirdikleri dışlama/dışlanma-içe kapanma tavrını gözden geçirmelerine ve Yahudi olarak varlıklarını yaşadıkları ülkelerde devam ettirme hususunda takınmaları gereken tavrı belirlemeye götürdü. Bu tavırlardaki farklılıklar aşağıda zikredilecek olan, Yahudilik içindeki modern mezheplerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu hareketlerin hepsinin kökeni, ister onu devam ettirme isterse ona karşı çıkma anlamında olsun, Avrupa'daki Aydınlanma hareketlerinden etkilenen ancak Yahudi toplumunun bu dönemdeki şartlarını ve problemlerini de dikkate alan Yahudi aydınlanma hareketi olan Haskala'da (bu akımı benimseyenlere, *Maskil* (ç. *Maskilim)* denir.) olduğu söylenebilir. Haskala hareketinin kurucusu bir Alman Yahudisi olan Moses Mendhelssohn'du (1729-1786). Söz konusu hareketin temel özellikleri olarak şunları zikretmek mümkündür:

Haskala hareketi, Yahudilerin içinde yaşadıkları devlete bağlılıklarını destekledi. Genel olarak yaptıkları para alıp verme işinden bu devletler içinde, üretime katkıda bulunacak şekilde, sanat ve meslek sahibi olmaları gerektiğini savundu. Açılan yeni okullarda, Yahudi olmayanlarla iletişimi kolaylaştırmak maksadıyla İbranicenin yanı sıra yaşadıkları ülkenin dili ve seküler bilimler de öğretildi. Talmud, eğitimin temel bir parçası olmaktan çıkartıldı. Almanya'da Yiddişce'nin bırakılmasına yönelik düşünceler dile getirildi. Mendelsson Yiddişçe'yi aşağılayan ifadelerinin (anlamsız, grameri bulunmayan ve ahlaki bozulmanın sebebi) yanı sıra Kitab-ı Mukaddes'i İbrani Harflerle Almancaya çevirirken, tercümeye eşlik eden İbranice bir Kitab-ı Mukaddes şerhi de yazdı. İbranice basılan ilk Haskala metni olan Mendelsoon'un bu çalışması, nihayetinde İbranice bir literatürün oluşmasına yol açtı. Yiddişçe kadınların ve alt toplum katmanlarının dili olarak kalırken, İbranice üst toplum katmanlarına mensup kişilerin ve onları besleyen kaynak haline geldi.

Sürgün, Tanrının bir takdiri değil, tarihsel koşulların bir sonucu olarak kabul edilmeye başlandı. Mesih beklentisi zamanla azalmaya ya da farklı şekillerde yorumlanmaya; anti-semitizm ve Yahudilerin yaşadıkları toplumda asimile olmaya başlamalarının bir sonucu olarak zamanla yerini milliyetçi bir söyleme bıraktı. Mesih düşüncesi, Yahudi giysilerini giymeyi zorunlu olmaktan çıkarması, geçiş törenleri (Bar-mitsva gibi) ve ibadete dair bir takım uygulamaları (dua kitabından mesihi döneme dair ifadeleri çıkarmaları, kadınların sinagogdaki yerlerine dair kısıtlamların kaldırılması) sebebiyle Reformist Yahudiliğin ortaya çıkış sebeplerini içinde barındıran ve Ortodoks Yahudiliğin eleştirilerine maruz kalan Haskala hareketi 1880'lerde Batı Avrupa'nın çoğunda sona erdi.

4.3.1. Reformist Yahudilik

Çağdaş toplumsal ve kültürel duruma uygun hale getirmek için, geleneksel Yahudi hukukunun ve uygulamalarının tadil edilebileceğine, böylece de hem Yahudi hem de çağdaş toplumun bir üyesi olarak yaşanabileceğine inanan bir harekettir.

On dokuzuncu yüzyılda Alman Yahudileri arasında ortaya çıkan modern reform hareketinin kökeni az önce zikrettiğimiz Haskala hareketinin kurucusu olarak da kabul edilen Moses Mendhelssohn'a kadar geri götürülebilir. Almanya'da ortaya çıkan hareket daha sonra Amerika'ya taşınmış ve bugün bilinen halini burada almıştır. Modern düşünce ve topluma, inanç ve uygulama olarak en çok adapte olan modern Yahudi mezhebidir. Liberal Yahudilik (Avrupa'da kalan Reformist Yahudilere denir) ve İlerlemeci Yahudilik olarak da isimlendirilen Reformist Yahudilik'te, reform ile tek bir reform değil fakat, devam eden bir süreç kastedilir. Bu hareketin Avrupa'da bulunduğu sıralardaki önde gelen savunucuları ve teorisyenleri olarak; Abraham Geiger (1810-1874), Samuel Holdheim (1806-1860); hareketin Amerika'daki temsilcileri David Einhorn (1809-1879) ve aynı zamanda Reformist Yahudiliğin buradaki kurucu babası olarak

da kabul edilen Isaac Mayer Wise (1819-1900) zikredilebilir. Reformist Yahudiliğe mensup olanların bir milyonu Amerika ve Kanada'da; geri kalan yaklaşık bir milyon kadar Reformist Yahudi de, Avrupa, Latin Amerika, Kuzey Afrika, Avustralya ve İsrail'de yaşamaktadır.

1885'te Kaufman Kohler (1843-1926) başkanlığında toplanan Pittsburg Platformu, Reformist hareketin temel prensiplerini belirledi. Bu çerçevede gelişen hareketi geleneksel Yahudilik'ten ayran temel özellikler arasında şunlar zikredilebilir.

Yiyecekle, ritüel arınmayla ve giyimle ilgili yasalar reddedilir. Gelecek bir Mesih beklentisi kaldırılır ve bedenin dirilişi, sonsuz ceza ve mükâfata yönelik inanç da kabul edilmez.

Yazılı Yasa'nın (Tevrat) ve Şifahi Yasa'nın (Talmud) Sina'da Musa'ya bir anda ve kelimesi kelimesine vahyedilmiş olduğuna inanmazlar. Kutsal Kitap Eleştirisi ve diğer eleştirel incelemelerin meşru olduğunu kabul ederler ve kutsal metni ve geleneği, vahyin harfi harfine tecessüt etmiş hali olarak değil, vahiy hakkındaki beşeri tefekkür olarak düşünürler. Diğer Yahudi gruplardan Tanah'a bakışları açısından farkları olmamakla birlikte, daha evrensel anlama sahip olarak kabul ettiklerinden, geleneksel Yahudi eğitiminde aşırı önem verildiğini gördükleri Talmud karşısında İbrani Kitab-ı Mukaddes'i öne çıkartırlar. Ayrıca hem evlerde hem de sinagoglarında kullanmak maksadıyla kendilerine özgü dua kitapları üretmişlerdir.

Ahlak ile din arasında yakın bir ilişkinin olduğunu kabul ederler. Peygamberleri ahlaki model olarak görürler. Sosyal adaletle ilgili peygamberi mesajı özellikle vurgularlar. Yahudiliğin, mesiyanik anlamda Kutsal Kitap'ta görünümüne uygun bir dünya barışı gibi yüksek bir maksat için var olduğuna inanırlar. Reformist Yahudilik'te, bu hedef "İsrail Misyonu" olarak bilinir.

Reformist Yahudiliği, geleneksel akımlardan ayıran en temel doktrin, ilerlemeci vahiy anlayışıdır. Reformistler, vahyin beşeri bilginin ve dini duyarlılığın gelişmesiyle birlikte geliştiğini kabul ederler.

Bireyin özgürlüğü üzerine vurgu diğer modern Yahudi mezheplerinden daha fazladır. Yahudi hukuk geleneğini bağlayıcı olarak kabul etmemelerine rağmen, son zamanlarda bu gelenek, ayinle ilgi konularda yol gösterici olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Amerika'daki Reformist cemaatlerin çoğunda, Şabat kutlaması olan haftalık dini ibadet, Cuma günleri akşam yemeğinden sonra bazen de Cumartesi sabahları icra edilir. Kadınlar ve erkekler birlikte oturur ve ibadete eşit bir şekilde katılırlar. En geniş katılımlı törenler, Yahudi Yılbaşısı olan Roş Haşana ve kefaret günü olan Yom Kipur'dur.

İbranice icra edilen temel önemi haiz ibadetler dışında bütün ibadetler İngilizce yapılır.

Bugün geleneksel Yahudilerden ayrı olduklarının farkında olan Reformist Yahudiler, mezhebi farklılıkları asgari düzeyde sınırlayarak, bütün dindar Yahudilerle paylaştıkları etnik kimliği ve imanı önemli ölçüde vurgularlar. Yahudiler arasında, başka dinden insanların Yahudi olmaları, diğer mezheplerden daha fazla bu grup içinde meydana gelmektedir. Bu yüzden, Afrika kökenli Amerikalıların, Hispaniklerin ve Asyalıların katılımıyla Amerikan Reformist cemaatlerinin çok kültürlü yapısı her geçen gün daha fazla artmaktadır. Kendi içine Yahudi kökenli olmayanları alma hususunda büyük bir hoşgörüye sahip olmaları gibi. Yahudi olmayan doğru insanların hepsinin cennete gideceğini kabul ederler.

Reformist Yahudilik, geleneksel anlayışın aksine, Yahudi olanlarla olmayanlar arasındaki evliliği kabul ettiklerinden babası Yahudi olmayan çocukların da Yahudi olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca yakın zamanlarda ise gey ve lezbiyenler arasındaki evlilikleri de onaylamaya ve gey ve lezbiyenlerden çok miktarda Rabbiler atamaya başlamışlardır. Kadınların geleneksel temelli rolleri 1970'lerden itibaren değişmeye başlamış ve sinagog yönetim kurullarında görev aldıkları gibi, cemaatle ibadet esnasında dualar okumuş ve hazanlık görevi icra etmişlerdir.

Katı yiyecek yasaklarına/kaşruta genel olarak riayet etmezler. Ancak domuz eti ve kabuklu deniz ürünleri gibi temiz olmayanlardan kaçındıkları gibi, mabetlerin organize ettikleri törenlerde, kaşrut kurallarına riayet edenlerin de çekinmeden tüketmelerini sağlamak maksadıyla bu tür yasak ve birlikte yenmesi uygun görülmeyen yiyecekleri sunmaktan kaçınırlar.

Son zamanlarda Reformist Yahudilik daha geleneksel bir hal almıştır. Etnik köklerine ilgi duymaya başlamış, İbranice ibadetleri yeniden gündeme getirmiştir. Reformist Yahudilik de kendi içinden başka bir grubun çıkmasına sahne olmuştur.

Zamanla Reformist Yahudilik içinde farklı alt gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlardan Rabbi Sherwin Wine (1928-2007) tarafından kurulan ve Hümanistik Yahudilik adıyla anılan grup, Yahudiliğin hümanistik yönlerini yüceltir. Tabiatüstü bir Tanrı'ya ve O'nun tezahürlerine inanmayı reddeder. Bugün yaklaşık dört yüz kadar Hümanistik Yahudi vardır ve hareket yayılmaktadır.

4.3.2. Ortodoks Yahudilik

Ortodoks (Yunanca *orth=doğru* ve *doxa=inanç*: *doğru inanç*) terimi, Yahudi tarihi bakımından nispeten yeni bir terimdir. On sekizinci yüzyıla kadar Karaîler gibi, Yahudiler tarafından sapkın kabul edilen bir mezhep hariç bütün Yahudiler, yazılı ve şifahi Tevrat'ın Musa'ya Tanrı tarafından Sina'da verildiğine, Yahudilerin seçilmiş bir millet olduğuna inanmaktaydılar. On dokuzuncu yüzyılla birlikte, bu kanaatlerden şüphe edilmeye başlandı ve *ortodoks* kavramı, eski geleneğe bağlı kalanların kendilerini Reformist hareket içinde yer alanlardan ayırmak maksadıyla kullanılmaya başlandı. Ortodoksluk, Ferisîlikle başlayan Rabbani Yahudilik'le devam eden inançları sürdürür. Bu yüzden de, kendilerini Tevrat'ın hakiki koruyucuları olarak görürler. Rabbani Yahudilik'ten farkları, modern dünyanın manevi ve kültürel meydan okumalarının ve özellikle de Yahudi olmanın anlamı ve sonuçları hususundaki yeni yaklaşımların farkında

olmalarıdır. Farklı Yahudi anlayışlarının hiçbirini meşru bir Yahudilik anlayışı olarak kabul etmezler. Ancak, kendilerinin Yahudi dünyasında çok küçük bir azınlık teşkil ettiklerinin de farkındadırlar.

Temel inançları, az önce ifade edildiği gibi, Rabbani Yahudiliğin üç temel inancını sürdürmektedir: Tevrat'ın semadan olduğuna inanç (*tora min ha-şamayim*); Halahanın geleneksel yorumlarına uygun olarak yaşamanın zorunlu olması ve inananlara Halahayı hayatlarına uygulamada yardım etme hususunda Rabbilerin otoritesini kabul etme.

Kutsal Kitap eleştirilerinin ulaştığı sonuçlara rağmen, Tevrat'ın bütün harf ve kelimeleriyle, Tanrı tarafından Musa'ya dikte edilen ilahi bir kitap olduğunu kabul ederler. Tevrat'ın ilahi bir kökene sahip olduğunu ortaya koymak maksadıyla, onun lafızlarının tertibi üzerinde durmuşlar ve bu çalışmaların neticesi olarak, bilgisayar destekli olarak Tevrat'ın belli bir şifre üzerine bina edildiğini ve buradan olmuş ya da olacak olayların çıkartılabileceği gibi bir sonuca ulaşmışlardır.[24] Halaha doğrudan ya da dolaylı bir şekilde bir vahiy eyleminin sonucudur ve bütün Yahudiler Halaha'nın, Rabbani otoriteler tarafından yapılan yorumuna uygun olarak yaşamak zorundadırlar. Buna göre, mesela Şabat günü, herhangi bir vasıtayla seyahat yasaktır; erkeklerin bir çoğu günlük ibadetler için sinagoga giderler ve kadınlar sinagogda, erkeklerden ayrı bir yerde, çoğunlukla da şeffaf bir perdenin arkasında otururlar. Tıbbi gerekçeler dışında, doğum kontrolüne iyi gözle bakılmaz. Büyük aile, kutsal kabul edilir. Erkek ve kadınların belirlenmiş görevleri vardır. Kadın, evin dindar bir Yahudi evi olması için gereken bütün kuralları yerine getirmeye çalışır. Bütünüyle kocasına bağlıdır. Çocuklar, erkek ve kız olarak Yahudi okullarına ayrı ayrı giderler ve farklı ders programları takip ederler. Erkek çocuklar, Yasa

[24] Bkz. Michael Drosnin, *Tevrat'ın Şifresi*, çev. Zeynep Gökçen, İstanbul, 1999.

hususunda bilgili olmak zorundadırlar ve bu yüzden de okuldan ayrıldıktan sonra, Talmud akademisine (*yeşiva*) giderler. Gençler erken yaşlarda evlenirler; okulunu bitirinceye ve ekonomik bağımsızlığını kazanıncaya kadar, büyükleri tarafından geçimleri temin edilir.

Ortodoksluk, tanımlanmış bir teolojisi/ideolojisi ve ortak şekilde saygı gösterilen bir otoriteye sahip bütünleşik/yekpare bir grup değildir. Bu isimlendirme daha ziyade, birbirinden oldukça farklı grupları içeren şemsiye bir kavram işlevi görür. Daha çok Amerika ve İsrail'de yaşanan Ortodoksluk şu grupları içerir:

4.3.2.1. Ultra-Ortodokslar/Haredim/Haredîler

Dindar anlamına gelen *haredi* kelimesi, bugün ultra-ortodoks olarak da adlandırılan Ortodoks Yahudilerin en aşırılarını ifade etmek için (çoğul hali olan *haredim*) kullanılır. Bu grup zamanla bir takım değişimler gösterse de, çağdaş seküler kültürle uzlaşmayan ve tarih boyunca, geleneğin ve halahanın onayladığı bir yaşamı devam ettirdiklerini; bunlarda herhangi bir değişiklik yapmadıklarını iddia ederler. Modern seküler toplumun bozucu değer ve uygulamalarının etkisinden kaçınmak için, mümkün olduğu ölçüde hem haredi olmayan Yahudilerden hem de Yahudi olmayanlarla temastan kaçınmak için dünyayla olan ilişkilerini asgari düzeye, kaçınılması mümkün olmayan bir takım temaslara indirgemeye çalışırlar. Ancak bu tavrı sergilemeyen alt gruplar da vardır. Dış dünyanın bozucu etkisinden kurtulmaya yönelik istekleri onları yalnızca kendilerinin oturduğu mahallelerde ikamet etmeye ve çocuklarını aynı dünya görüşünü ve değerlerini paylaşan okullara göndermelerine yol açmıştır. Bu türden, pasif tavırların yanı sıra mahallelerinde bulunan seküler yaşam tarzını seçmiş olan Yahudileri oralardan sürmeye ve şabat günü çalışan araçlara karşı gösteriler yaparak onlara engel olmaya çalışırlar; ahlaken uygun görmedikleri ilanların gazete ve televizyonda yayınlanmasına, Yahudi mezarlarının bulunduğu yerlerde kazıların yapılmasına fiili

olarak karşı çıkarlar. Erkeklerinin ve kadınlarının diğer Yahudilerden ilk göründüğünde ayırt edici giyim tarzları vardır. Erkekleri sakallı, uzun zülüflü, uzun siyah pardösüler, (Şabat günü evli ve yetişkinler için) siyah kürk şapkalar, golf pantolon ve siyah ayakkabı giyerler. Kadınları vücutlarının büyük bir kısmını ve başlarını başörtüsü ya da peruk ile örterler. Genel bir kabul olarak bunlar, Mesih tarafından kurulmadığı için bugünkü seküler ve modern Yahudi devletine onun kurucu ideolojisi olan siyonizme karşıdırlar (Neturay Karta gibi). Ancak içlerinden destekleyenler de vardır (Habad-Lubaviç Hasidileri gibi).

4.3.2.2. Hasidîm/Hasidîler

Yukarıda ifade edildiği gibi Haredîler de alt gruplara ayrılırlar. Bu gruplar arasında en önde geleni, XVIII. yüzyılda Doğu Avrupa'da, bireysel dindarlığı ve mistik ibadeti vurgulayan Baal Şem Tov (Beşt) olarak da bilinen Israel ben Eliezer (1700-1760) tarafından kurulan Hasidizm'dir.

Beşt'e göre saf dindar ruh, Tanrı katında Talmud hakkındaki bilgiden daha makbuldür. Yeşaya 6/13'deki "*Bütün dünya Tanrının ihtişamıyla doludur*" ifadesini esas alarak, din için dünyevi zevkleri terk etmenin yanlış olduğunu söyler. Bu yüzden insanların her zaman mutlu olmaları gerektiğini ve eğer dualarınızın kabul edilmesini istiyorsanız onların soğuk, ruhsuz şekilde değil de neşeli bir şekilde edilmesi gerektiğini söyler. Hatta Kabalacıların haftada iki gün oruç tutmaya yönelik tavsiyelerini, melankoliye götüreceği hususunda insanları uyarır. Hasidist ibadetleri çok neşeli, geleneksel Yahudi tarzıyla alakası olmayan (ellerin üzerinde yürüme gibi) dışarıdan bakan için karman çorman bir yapı arz eder. Hasidizm karizmatik dini lider merkezli bir harekettir. Hareketin merkezinde *tzadik/zaddik* yer alır. Beşt'ten sonra hareketin lideri olan Dov Baer'e göre, Tanrı kendisini zaddikin en basit işlerinde ifşa eder. Bu liderlik, ırsi olarak babadan oğula/üvey oğula geçer. Bu yüzden geride varisi

olmayan rebbelerin grupları zamanla ortadan kalkmıştır. Bugün varlığını devam ettiren en önemli Hasidik alt grup, ABD'deki Lubaviçler'dir.

Diğer ultra-ortodokslardan özellikle de birazdan kendilerinden bahsedeceğimiz Mitnagedim'den şu hususlarda ayrılırlar. Ulusal kurtuluştan ziyade kişisel dini gelişime önem verirler. Mesihi unsuru önemsizleştirirler. Saate bakarak yoğun/kendinden geçercesine ibadet edilemeyeceğinden ibadet saatlerinde esneklik gösterirler. Hayvanların boğazlanması sırasında kullanılan bıçağın, Mitnagedim'in kullandığından daha keskin olması. Bu son yaklaşım diğer gruplardan koparıcı bir etkiye, mesela artık onların evlerinde yemek yememe gibi, bir etkiye yol açmıştır. Ayrı bir dua kitapları (Isaac Luria'nın, Sefardilerin *minhang*/dua kitabını kabul etmişlerdir) vardır; bu da Sinagoglarda ibadetin ayrı ayrı yapılmasına yol açmıştır. Hasidik aileler, geniş ailelerdir ve beş ya da altı çocuk sahibi olmak onlar arasında normaldir.

4.3.2.3. Mitnagedim

Mitnagedim "muhalifler" anlamına gelir ve Hasidistlerin özellikle de yaşam tarzları ve yeni bir Sabatay Sevi hareketinin ortaya çıkmasına yol açacağından korktukları liderlik anlayışlarına karşı çıkışlarının sonucu olarak bu isimle anılmışlardır. Ancak Mitnagedim zamanla bu çağrışımını kaybetmiş ve belli bir hayat tarzının temsilcileri olanları ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Hareketin şekillenmesinde Vilna Geon'lu Eliyah b. Şloma Zahman'ın (1720-1797) şahsiyeti önemli bir itki görevi görmüştür ve bu anlayış Litvanya Yahudiliğinin hayat tarzının ayırt edici özelliği haline gelmiştir. Hasidizm düşmanlığı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Haskalaya karşı oluş gibi ortak bir zeminde bulunmalarından dolayı azalmaya başlamıştır. Ancak yine de en temel özellikleri, Hasidistlerin karizmatik ve mucizeler gösteren lider anlayışına karşı geliştirdikleri sert eleştiri ve şüpheciliktir. Ayrıca Hasidistlerden ayıran başka özellikleri arasında, Sefardim

minhang'ı (dua kitabı) yerine Aşkenazim minhang'ı kabul etmeleri, Talmud incelemesine yaptıkları güçlü vurgu zikredilebilir. Bugün çoğu İsrail'de, ABD'de, İngiltere'de ve Kuzey Afrika'da yaşamaktadır.

4.3.2.4. Sefardik ya da Doğu Kökenli Mizrahîler

Orta çağ Yahudi mezhepleri başlığı altında ele aldığımız kökenleri, kadim doğu Yahudi cemaatlerine kadar giden Doğu Yahudileri (Mizrahîm/Mizrahîler). Bunların kendilerine özgü sinagogları ve liturjileri vardır. Tevrat'ın doğrudan Tanrı'dan geldiği hususunda ısrar ederler; aynı zamanda, kendi hususi geleneklerini de devam ettirirler.

4.3.2.5. Yeni-Ortodokslar

Önemli yeni bir Ortodoks grup ise, Samson Raphael Hirsh'in (1808-1888) liderliği altında ortaya çıkmıştır. Ortodoks bir Yahudi kalarak modern kültürü de çok iyi bilmenin mümkün olduğunu savunan bu grup, söz konusu yaklaşımından dolayı Yeni-Ortodoks (neo-Ortodoks) olarak bilinmeye başlamıştır.

4.3.2.6. Naturay Karta

"Şehrin Koruyucuları" anlamına gelen bu ismin kökeni MS. 70'e kadar gitse de, 1912'de Alman ve Doğu Avrupa kökenli Ortodokslar tarafından Siyonist karşıtı ve Tevrat üzerine yoğunlaşma amacıyla kurulan Agudat Yisrael'den (İsrail'in Birliği) Amram Blau (ö.1974) öncülüğünde ayrılan ultra-ortodokslardan oluşan bir Yahudi grubu olarak adı ilk kez 1938'de, bir protesto metninde kullanılır. Liderleri Amram Blau ve onun yerine geçen Aharon Katzenelbogen'in (ö.1978) vefatları sonrasında örgütlenmesini hızla tamamlar. 1990'lardan sonra, özellikle Filistinin temsilcileri olarak katıldıkları uluslararası konferanslarla, Hizbullah ve İran'la olan ilişkilerinin yanı sıra Filistin'de Filistinliler lehine ve Siyonizm ve İsrail devleti aleyhine yaptıkları gösterileriyle tanınmaya başlarlar. Çoğunluğu Kudüs'de Batei Ungarin ve Meah

Şearim mahallesinde yaşarlar. Dünyanın farklı yerlerinde üyeleri olmasa da ilişkisi olan birçok grup vardır.

Siyonizmin ve Yahudiliğin birbirinden ayrı olduğunu kabul ederler. Siyonizm milliyetçi, materyalist ve ateisttir; Yahudilik insanları tanrıya götüren bir yoldur. Yahudilik kurtuluşu Tanrı'ya ibadetle, Siyonizm bir ülkeye/devlete ve orduya sahip olmakla gerçekleşeceğini kabul eder. Siyonistlerin acilen kurtulunması gereken bir utanç olarak gördükleri sürgünü onlar, Tanrı'nın bir emri olarak görürler ve bu durumdan, -şartlar elvermiş olsa bile- O'nun emri olmaksızın kurtulmanın caiz olmadığını kabul ederler. Yahudi milletini, dini merkeze alarak tanımlarlar, toprak ya da devlet ile değil; çünkü ülkeleri ve devletleri olmamasına rağmen binlerce yıl kimliklerini devam ettirmelerini din sağlamıştır; toprak vurgusunun bunun kaybıyla sonuçlanacağını düşünürler.

Sürgüne gönderilen Yahudilerle dünya milletleri arasında yapılan bir anlaşmaya göre: Yahudiler sürgün sırasında onlara sığınak sağlayanlara isyana kalkışmayacak, İsrail ülkesine toplu olarak göç etmeyecektir. Bunun karşılığında da gentile, Yahudileri acımasız takibatlara maruz bırakmayacaktır. Neturay Karta'ya göre, bunun dışındaki bir hareket Tanrıya başkaldırmaktır. Bu yüzden tanrının verdiği bir ceza olan sürgünden kurtuluş, ancak Tanrının izniyle gerçekleşecektir. Bu da Davud soyundan gelecek olan bir Mesih'le mümkün olacaktır. Tövbe ederek manevi olarak hazırlanmış olan Yahudiler, onun sayesinde özgürleşecek, İsrail Yahudilerin eline geçecek ve Mabet yeniden inşa edilecektir. Bunun dışında hareket etmek, tanrının vaadine karşı gelmektir. Tanrının izni olmaksızın kurulan hiçbir dünyevi devlet, dolayısıyla da İsrail devleti meşru bir devlet değildir. Bu yüzden hem devletin kuruluş şeklini hem de uygulanan yönetim biçimini, Demokrasiyi meşru bir yönetim biçimi olarak kabul etmediklerinden devletle olan ilişkilerini olabildiğince asgariye indirmeye çalışırlar. İsrail kimlik kartını, devlet hizmetlerini kabul etmezler; mahkeme kararlarını tanımazlar; İsrail parasını kullanmazlar; İsrail tarafından

üretilen şeylere karşıdırlar. Yahudilerin Filistin'i haksız yere işgal ettiklerine inandıklarından sürgüne giden Filistinlileri ülkelerine dönmeleri hususunda teşvik ederler. Devlet meşru olmadığı için, hiçbir seçime katılmazlar. İsrail milli marşını söylemezler. Tesettüre uygun giyinmeyen kızların giyim kuşamlarına, Cumartesi yasağını dinlemeyen sürücülere yönelik protesto düzenler ve fiili müdahalelerde bulunurlar.

4.3.3. Muhafazakar Yahudilik

Muhafazakâr Yahudilik, modern Yahudilik içinde, özellikle Amerika'da olmak üzere diasporadaki en büyük dini akımlardan biridir. Amerika'da başlamakla birlikte Alman rabbi Zecharias Frankel'in öğretilerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Frankel Yahudi hukukunu ve âdetlerini, statik unsurlar olarak değil, tarihsel şartlara göre evrildiğini kabul etmekteydi. Bu yüzden sloganı, "*Gelenek ve Değişim*" olan bu hareket, önce Avrupa'da ve daha sonra Amerika'da, bir taraftan ultra-liberalistlerin aşırılıklarından diğer yandan ise sağ kanat gelenekçilerinden kaçınan Yahudi bir ifade tarzını benimseyen kişiler için çekici olmaya başladı. Psikolojik ve kültürel olarak atalarının dinsel anlayışını devam ettirmek isteyen Yahudilerin bağlılığını kazandı.

Muhafazakâr hareketin resmi yayınları, Yahudilik anlayışında birkaç sembolik değişikliğe gitti: Kurban sisteminin gelecekte restore edilmesine yönelik atıfları kaldırdılar; kadın erkek eşitliğini dualara sokmaya ve gentile karşıtı olarak görülen şeyleri kaldırmaya çalıştılar.

Tevrat'ın vahyî olup olmadığı hususunda farklı yaklaşımları olsa da, Yahudi hayatında bağlayıcı olduğunu düşünürler. Ancak, bu hükümlerin yeni şartlar altında yorumlanabileceğini ve değişikliklerin yapılmasının mümkün olduğunu kabul ederler. Bu kabulün sonucu olarak, Şabat günü sinagoga arabayla gitmeye ve elektrik kullanmaya izin verilmiştir. Muhafazakâr Hareketin, Yahudi Hukuk ve Uygulaması Komitesi, 1980lerin ortalarında kadının *minyan*dan sayılmasını, sinagoglarda

kutsal metinden yüksek sesle okumalarını; rabbi ve hazan yetiştiren okullara kabul edilmelerini onayladı. Karışık evliliklerin artması üzerine, babası Yahudi olanların da Yahudi sayılmasına yönelik baskıya rağmen, söz konusu Komite bunu kabul etmediği gibi, aynı cinslerin evliliğine rabbilerin katılmasına, gey ve lezbiyenlerin rabbi olmalarına da izin vermedi. Bunlardan birincisini kabul etmekle Ortodoks Yahudilerden ikincisini kabul etmeyerek de Reformist ve Yeniden İnşacı Yahudilikten açık bir şekilde ayrışmış oldu.

Muhafazakâr hareketin kurucuları, ideolojik olarak, Kutsal Kitap ve dua kitabında bulunan siyonizm ile tahrik edilmiş olan ve bu yüzden de, gelişiminin erken dönemlerinde siyonizm, Muhafazakâr Yahudi ideolojisinin ana unsurlarından biri olarak yerini almıştır.

Tarihsel olarak Amerikan siyonistleri hareketlerinin güçlendirilmesi sırasında en güvenilir dostları olarak Muhafazakâr Yahudiliği görmüş ve onlara yaslanmışlardır.

4.3.4. Yeniden İnşacı Yahudilik

Muhafazakâr hareket içinden çıkan, modern Yahudi hareketleri arasında en yenisi ve Amerika'ya özgü olan bir harekettir. Kurucusu, daha önce Muhafazakâr Yahudilik içinde yer alan Mordecai Menahem Kaplan'dır. 1934'te yayınladığı "*Judaism as a Civilization*" adlı çalışmasıyla Yahudiliğin kurumsal yapısına, teolojisine ve ayinlerine yönelik yeniden inşacı yaklaşımın çerçevesini ortaya koymuştur.

Kaplan, hareketin hem sözcüsü hem de teoloğudur. Yahudiliğin, tanrısal olarak vahyedilmiş bir din olmaktan ziyade, dini bir medeniyet olduğuna inanır. Yahudilik anlayışının temelini Yahudi halkı oluşturur. Bu yüzden de, Yahudiliğin temel karakteri, bu halkın korunması ve onun kendini gerçekleştirmesidir. Yahudi dini, Yahudi halkının yararına vardır; Yahudi halkı Yahudi dininin yararı için değil. Ancak Yahudilik, bu halk tarafından büyütülmüştür. Bu maksada yönelik

olarak enerjilerinin büyük bir kısmını harcamışlardır. Bu yüzden Yahudilik, ciddi bir şekilde ona muhtaçtır ve onsuz tek başına var olamaz. Yahudilik-Yahudi halkı arasındaki ilişki diyalektiktir. Yahudiliğin yararına var olduğu halk, kutsal-sosyal bir miras yaratmıştır ve bu miras onun karakterini ve bir halkın seçilmesini etkiler (Kaplan buna, Kopernikçi tersine döndürme der). İsrail halkının Tanrı tarafından seçilmesiyle ilgili yaklaşımın harfi harfine alınmasını reddeden Kaplan, onun yerine dini medeniyetlerin iddia ettikleri, Tanrı'ya hizmet için "çağrılmayı" koyar. Kendi kurtuluş anlayışına göre, hiçbir din Tanrı'ya hizmet etmekten alıkonulamaz.

Yahudi Tanrı anlayışı, hususi bir halkın kendi tarihsel çevresiyle olan karşılıklı etkileşiminden gelişmiştir. Tanrı, tabiatüstü bir varlık değil, kaoston sürekli olarak kozmosu meydana getiren canlandırıcı, organize edici güçler ve ilişkilerin bir toplamından ibarettir. Tanrı'ya inanç, kendi var oluşumuz ve kendi kendimizi gerçekleştirmek için dayandığımız kozmik bir güçtür. Tanrı'ya inanç, mantıksal değil, fakat soteriyolojik/kurtuluş anlayışından kaynaklanan bir çıkarımdır. O, bir kimsenin hayatını yaşama ve onu gerçekleştirme iradesinin fiziki tezahürünü ifade eder. Tanrı'ya inanç, yukarıda zikredilen, kurtuluş arayışında dünyayı dönüştürmek için uygun bir şekilde anlaşılması ve kullanılması gereken enerjilere inançtır. Muhafazakâr Yahudilik gibi geleneksel Yahudi uygulamalarının birçoğunu muhafaza eder ancak, teolojik inançlarını bu dünyaya ait kavramlarla açıklamasından dolayı ondan ayrılır.

Beşinci Bölüm

YAHUDİLİĞİN İNANÇ ESASLARI

Eğer, eşitleme gibi anlaşılmazsa, herhangi bir düşünce akımı gibi dinler de içinde doğdukları ortam veya dünyada hâkim olan inançlar ya da düşünceler bağlamında kendilerini tanımlamak gereği duyarlar. Bu yüzden, kendi dönemlerinde hâkim olan düşüncelerden farklılıklarını ortaya koyacak şeyleri daha belirgin hale getirirler. Yahudilik, putperestliğin yaygın olduğu bir dönemde ortaya çıkmış; bu yüzden de kendisini tek Tanrı düşüncesi bağlamında tanımlamış ve bu özelliğini öne çıkarmıştır. Benzer tanımlama sürecini hem Hıristiyanlık'ta (Yahudilik'ten farklı olarak, tek Tanrı anlayışını, üçlü bir çerçevede açıklamaktadır) ve hem de (en genel anlamda Allah'ın yalnızca tek bir millete has olmadığını söyleyerek Yahudiliğe; Tanrı'nın oğul edinemeyeceğini ve din adamlarının Tanrı ile insanlar arasındaki aracı rolünü reddederek Hristiyanlığa muhalefet eden;) İslam'da görürüz.

Bu temel yaklaşımdan dolayı, aynı zamanda Yahudiliğin daha doğrusu, Tanrı ile Yahudi halkının ilişkisinin tarihini içeren Kutsal Kitap'ta, ilahi dinlerde görmeye alıştığımız anlamda kabul edilmesi gereken inanç esasları yer almaz. Putperestliğe karşı kendini konumlandırması ve Tanrı (On Emir'in ilk maddeleri) ile Yahudi halkı arasındaki özel ilişkiden dolayı, vurgu yalnızca bu ikisinedir.

Daha sonra göreceğimiz gibi, ilahi dinlerin ayrılmaz esaslarından biri olan ahiret inancına yönelik belirgin vurgu bile, sürgün sonrası metinlerden Daniel'de daha net bir şekilde görünmeye başlar. Tek tek sıralanmasa da semitik kökenli dinlerde ortak olan inanç esasları, Rabbani metinlerdeki (Mişna, Gemora/Talmud vs.) yorumlarla ortaya çıkmaya başlar. Ve ancak, -muhtemelen- birlikte yaşadıkları İslam toplumundaki uygulamanın bir sonucu olarak, Maimonides (1135-1204) tarafından Yahudi iman esasları 13 madde halinde[25] ifade edilir:

1. Kesin olarak, kâinatı ve varlıkları yaratan ve idare eden; her şeyi yapmış, yapan ve yapacak olan yaratıcıya inanırım.
2. Kesin olarak, tek ve eşi olmayan, yalnızca bizim Tanrımız olan ve olacak olan yaratıcıya inanıyorum.
3. Kesin olarak, bedeni olmayan, dünyevi ilişkilerin kendisine atfedilemeyeceği, hiçbir benzeri olmayan yaratıcıya inanıyorum.
4. Kesin olarak, ilk ve son olacak olan yaratıcıya inanıyorum.
5. Kesin olarak, yalnızca O'nun ibadet edilmeye layık olduğuna ve başka hiçbir şeyin bizim ibadetimize layık olmadığı yaratıcıya inanıyorum.
6. Kesin olarak, peygamberlerin bütün sözlerinin doğru olduğuna inanıyorum.
7. Kesin olarak, efendimiz Musa'nın -selam üzerine olsun- peygamberliğinin doğru olduğuna ve hem kendisinden önce geçen ve hem de kendisinden sonra gelen peygamberlerin reisi olduğuna inanıyorum.
8. Kesin olarak, sahip olduğumuz Yasa'nın efendimiz Musa'ya verilenle aynı şey olduğuna inanıyorum.
9. Kesin olarak, Tevrat'ın değiştirilmediğine ve yaratıcının onun dışında bir başkasını göndermediğine inanıyorum.
10. Kesin olarak, yaratıcının, emirlerinin yerine getirilmesini mükâfatlandırdığına ve emirlerinin ihlal edilmesini de cezalandırdığına inanıyorum.
11. Kesin olarak, yaratıcının insanların bütün eylemlerini ve düşüncelerini bildiğine inanıyorum.

---

[25] Şerhu'l-Mişna, "Sanherdin" 10.1-2; N: 2016-216

12. Kesin olarak, Mesih'in geleceğine inanıyorum ve gecikse de her gün onun geleceğini ümit ediyorum.
13. Kesin olarak, yaradanın istediği bir tarihte, ölülerin dirileceğine inanıyorum.
Övgü daima ve sonsuza kadar O'nun ismine; O'nun hatırasınadır.

Yahudilik'te, dokuzuncu yüzyıla kadar bir inanç esasları tespit etme teşebbüsünün olmamasının sebeplerinden biri de, Yahudilerin kendilerini, Hıristiyanlık ve İslam'da olduğu gibi, imanın bir araya getirdiği bir cemaat olarak değil, bir millet olarak görmelerinden kaynaklanmış olabilir. Yahudilerin büyük çoğunluğu Yahudi olarak doğarlar. Onlar, Yahudiliğe inandıkları için değil fakat hususi etnik bir mirası paylaştıkları için Yahudidirler.

Bu iman esasları genel kabule mazhar olmuş, ilahiye dönüşmüş ve ibadetle ilgili hizmetlerde okunmuş olmasına rağmen, Maimonides sapkınlıkla suçlanmıştır. Keza, inanç esaslarını tespite yönelik çalışmaların hiçbiri, Hıristiyanlık'ta ve İslam'da olduğu gibi, belirli sayıda olan esaslar tespit etmemiştir. İnanç esasları hususunda kesin bir sınırın olmamasının muhtemel iki sebebi olabilir. Birincisi, dinin kurucusu olarak görülen Musa tarafından bu konuda bir şey söylenmemiş olması; ikincisi ise, Musa sonrasında son sözü söyleyecek bir otoritenin/kurumun yokluğu.

Burada Yahudi inanç esasları, okuyucuların Müslüman olmalarından dolayı, anlaşılmayı kolaylaştırmak maksadıyla İslami amentüde yer alan sıralamaya uygun olarak ele alınacaktır.

5.1. Tanrı Anlayışı

Yahudilik, semitik diye isimlendirilecek kategori içinde yer alan dinlerin en eskisidir. Bu kategorinin genel karakteri, Tanrı ve insan arasındaki ontolojik indirgenemezliktir. Bu kategoride yer alan dinlerin temel özelliği, Tanrı'nın varlığının önsel olarak kabul edilmesidir.

Bu yaklaşım, söz konusu kategoride yer alan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın kutsal metinlerinde aşikâr bir şekilde görülmektedir.

Yahudi kutsal metinlerinde varlığı önsel olarak kabul edilen Tanrı'nın doğası hakkında, teorileştirmeye yönelik bir çaba görünmez. Daha çok, O'nun işlevsel tarzda bir takdimi söz konusudur. O, İsrail halkını Mısır'dan, esaret evinden, Firavun'un onları yok etmesinden kurtaran; Sina'da Yasa'yı vahyeden, Kenan'ı vadedendir. Bu tür bir takdim, O'nun mevcudiyetini varsaydığı için, kutsal metinlerde ve dokuzuncu yüzyıla kadar Yahudi geleneğinde Tanrı'nın varlığını ispata yönelik deliller ileri sürülmez. Ancak, dokuzuncu yüzyılda, Müslümanlar tarafından anlaşıldığı şekliyle Aristoculuğun meydan okumalarına karşılık, ilk kez Saadia Goan ile savunmacı tarzda da olsa, Tanrı hakkında teorik çalışmalar başlamıştır.

Musa öncesi dönemde Tanrı'nın antropomorfik tarzda anlaşılmasına yol açacak ifadeler bulunsa da, Musa sonrası ve günümüz Yahudiliği için esas olan, Tanrı'nın aşkınlığı (On Emir'in ilk maddeleri) ve tekliğidir. Bu aynı zamanda, Yahudiliğin temel inancıdır ve *Şema* diye bilinen duada bu açık bir şekilde ifade edilir: "*Dinle ey İsrail, Tanrımız Rab, tektir!*". Bu sinagoglarda yapılan ibadetlerde tekrarlanır ve gece yatmaya gitmeden önce ve sabah kalkınca söylenir. Her dindar Yahudi, ölüm döşeğinde, onu söyleyebilmeyi ümit eder. Yahudi Tanrı'sının tekliği Kutsal Kitap'taki birçok ifade ile desteklenir: "*RAB benim, başkası yok, Benden başka Tanrı yok. Beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım*" (Yeşaya 45/5; aynı anlamda ifadeler için bkz. Tesniye 32/39; 4/35).

Yahudilik'te Tanrı, felsefi bir kavram değil, fakat evrenin var oluşunu açıklayan nihai sebeptir. O, şahsiyeti olan bir Tanrı'dır. Bu yüzden O'nun isimleri ve sıfatları vardır. Aşağıda yeri gelince söyleyeceğimiz gibi, Yahudilik'te Tanrı'yı ifade etmek maksadıyla birden fazla isim kullanılmıştır. Kullanılan bu isimlerin başkalarını çağrıştıracak kullanımları olsa da, YHVH şeklinde yazılan

isim O'nun kendine has bir ismi olarak kabul edilir. İbranice dört sessiz harften oluşan (*tetrargammation*) kelime (YHVH) Yahudiler tarafından MÖ. III. yüzyıldan itibaren telaffuz edilmediğinden kelimenin tam okunuşunun nasıl olduğu bilinmemektedir. Bu kelimenin geçtiği yerler, "Rab" anlamına gelen Adonay o da *ha-Şem* şeklinde okunur. "*Ben ben olanım*"(Çıkış 3/14) diye açıklanan ismin Yahve şeklindeki okunuşu, modern bir okuyuştur ve Hristiyan kökenlidir. Söz konusu okunuş Yahudiler tarafından kabul edilmez. Ortodoks Yahudiler, söz konusu kelimeyi Adonay şeklinde okumayıp onun yerine, "isim" anlamına gelen *ha-Şem*'i koyarlar.

Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın ismi olarak kullanılan diğerleri ise şunlardır:

Elohim; Tanrı anlamına gelir. Adonay gibi çoğuldur ve zaman zaman pagan tanrılarına gönderme yapmak için de kullanılır. Tek olan Yahudi Tanrı'sına atıfta bulunduğunda ise ha-Elohim şeklinde zikredilir. Tanrı'nın yüceliğini, ihtişamını ifade etmek maksadıyla çoğul şekilde kullanıldığını söyleyenlerin yanı sıra, söz konusu ismin İsrail ülkesinin yerlileri olan Kenanlılardan alındığını ve burada onlar tarafından insanların kendi tanrıları için "benim tanrılarım" şeklinde kullanıldığını kabul eden bilim adamları da vardır.

Kutsal Kitap'ta Tanrı'yı ifade etmek için el-Elyon şeklindeki bir kullanım da vardır ve "en yüce" (Mezmurlar 9/1-2) anlamına gelir. Burada kullanılan "el" ve aşağıda zikredilecek olan iki isim de Kenan kökenlidir. Ancak yukarıda zikredildiği gibi, bir başka sıfatla birlikte Yahve için de kullanılırlar. Sonsuz Tanrı anlamına gelen el-Olom (Yaratılış 21/33), her şeye gücü yeten anlamına gelen el-Şadday (Yaratılış 17/1) da Tanrı'nın adı olarak Kutsal Kitap'ta yer alır. Tanrı için kullanılan isimler, Yahudilerin isimlerinde geçmişte olduğu gibi bugün de yer alır: Dani*el*, Miha*el*, *El*işa, İsra*el*; *Eliyah*, Adonai*yah*; Binyamin Neten*yahu* gibi.

Tanrı'nın başka birtakım isimleri daha vardır ki bunlar da O'nun sıfatlarını yansıtırlar. Tanrı ebedidir. İbrani

kutsal metinlerinde, ne başı ne de sonu olan şeklinde tarif edilir (Mezmurlar 90-2). Tanrı yarattıklarından ontolojik olarak farklıdır. Her şey yok olurken, O değişmeden kalan, varlığını sürdürendir.

O, dünya yaratılmadan önce de vardı ve bütün dünya sona erdikten sonra da var olacaktır. Yahve'nin ebedi oluşuyla alakalı bir diğer sıfatı da, O'nun her şeyi biliyor olmasıdır (Mezmurlar 139/1-3). Yine, Tanrı'nın her şeyi bilmesinin tamamlayıcısı durumunda olan bir diğer sıfatı ise, O'nun her şeye gücünün yetmesidir. Yine, O'nun her şeye gücünün yetmesi de Tanrı'nın her şeyi bilmesinin tamamlayıcısı olan bir sıfat olarak kullanılır. "*Hiçbir şey O'nun için imkânsız değildir* (Yeremya 32/27)".Tanrı yaratıcıdır (Yaratılış 1/1-5). Ancak Tanrı'nın yaratıcılığı, tarihte olmuş bitmiş bir şey olarak değil, evrende meydana gelen her şeyde O'nun dahlinin olduğu şeklinde kabul edilir. Tanrı hem içkin, hem de aşkındır. O, hem varlıklardan bütünüyle farklı (Yeşaya 55/8-9) hem de insanlara çok yakındır (Mezmurlar 139/7-10). İnsanlar erkek ve kadın olarak onun imajında yaratılmışlardır (Yaratılış 1/26-27) ve yeryüzündeki bitkiler ve diğer yaratıklar üzerindeki hâkimiyetleri vasıtasıyla bu yaratıcı süreçten pay alırlar.

Âlemin iyi olmasının, Tanrı'nın iyiliğinin (Mezmurlar 145/8-9) yansıması olduğu kabul edilir. Rabbani literatürde de, aynı görüş devam ettirilir. Ancak onun iyiliğine yönelik bu kabule rağmen, dünyada kötülüğün bulunması bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bütün Yahudi tarihi boyunca, Yahudi bilgeleri bu konuyla ilgilenmişlerdir: Tanrı'nın her şeye gücünün yetmesine, her şeyi bilmesine, bütün iyi şeylerin yaratıcısı olmasına rağmen yine de dünyada kötülük niçin vardır? Avraham İbn Daud (XI. yüzyıl), Tanrı'nın hem iyinin hem de kötünün kaynağı olamayacağını ve kötünün bir nitelik olmadığını ileri sürer. Ona göre, kötülük iyiliğin yokluğudur. Karanlık, ışığın yokluğunun bir sonucu olması gibi, kötülük de iyiliğin mevcut olmamasının bir sonucudur. XVI. yüzyılın önemli bir mistiği olan Isaac Luria'ya göre

ise, varlık Tanrı'nın kendisiyle yapılan bir anlaşma sayesinde vuku bulmuştur. Bu, Tanrı'nın sudurlarının kendisi vasıtasıyla aktığı boş bir mekân bırakmıştır. Bu süreç boyunca, yaratıcı güçlerin birbirinden ayrı unsurları birlikte hareket etmeyi reddettiklerinde, hastalıklar ortaya çıkmıştır.

5.2. Peygamberlik ve Peygamber Anlayışı

Aralarında hiçbir ayrım yapmaksızın, bütün dinlerde insani tecrübeyi aşan bir unsurun var olduğu söylenebilir. Bu aşkın unsur insanla ya da insan bu aşkın unsurla diyaloğa geçmek istediğinde, aralarındaki ontolojik anlamdaki indirgenemezlikten dolayı bu diyalog doğrudan gerçekleşemez. İnsan bunu bir anlamda dua yoluyla gerçekleştirebilse de, aşkının insanla olan iletişimi başka yollara, aracılara gereksinim duyar. Farklı kültürel bağlamlarda vukuu bulan dinlerde bu fonksiyonları farklı insan tipleri gerçekleştirir: Şaman, büyücü, mistik vs. Ancak semitik kökenli olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve (detayda diğer ikisinden farklı bir anlayışa sahip olsa da) İslam'da bu fonksiyonu peygamberler yerine getirirler. Bu üç dinin bu konudaki ilk örneği muhakkak ki Yahudilik'tir.

Yahudilik'te peygamberlik, "Tanrı'nın insanlara yönelik iradesini onlara ulaştırmak, onları gelecek hususunda uyarmak, gerektiğinde gelecekte vuku bulacak olan olayları önceden haber vermek, kendisine bir konuda danışıldığında o konuda bilgi vermek" görevlerini kapsar. Bu görevleri yerine getiren kimseye ise peygamber denir.

Yahudi Kutsal Kitap'ında peygamberi ifade etmek maksadıyla; Nevi, Hozeh, Roeh, Allah'ın adamı, Allah'ın kulu, Haberci, Kullarım Peygamberler, Mecnun gibi isimler kullanılır. Nebi/Nevi kelimesi, Kutsal Kitap'ta Tanrı ile münasebeti olan kişiyi ifade eder. Kelime bu anlamda ilk olarak İbrahim hakkında kullanılmıştır. Nebi/Nevi İbranice "çağırmak" anlamına gelen *nev*'e fiilinden türer. Ve hem çağrılan hem de çağıran anlamına gelir.

Peygamberleri ifade etmek için kullanılan diğer kelimeler de hemen hemen aynı anlama gelen, Hozeh ve Roeh'tir. Roeh'in peygamberler için kullanılması, Yahudi vahiy anlayışında, rü'yetin vahyin bir parçası kabul edilmesi sebebiyledir. Hozeh ise, yine peygamberlik anlayışının bir parçasını teşkil eden gelecekten haber verme fonksiyonunu ifade eder.

Tanrı adamı (*iş ha-elohim*), Tanrı ile özel bir ilişkisi olan kişiyi ifade eder; Kutsal Kitap'ta genelde peygamberler ve özelde ise Musa için kullanılmıştır (Tesniye 33/1).

Tanrı'nın kulu, peygamberleri ifade eden bir kelime olsa da, yalnız onlarla sınırlanmamış; doğru insanları (Mezmurlar 119) ve Musa öncesi ataları (Yaratılış 26/24) ifade etmek için de kullanılmıştır.

Haberci, sürgün sonrası dönemde peygamberler için kullanılan bir isimdir. Kul kelimesiyle birlikte kullanılır (Samuel II 10/2, 4) ve Tanrı'dan insanlara haber götüren anlamına gelir (Malaki 3/1). Kullarım peygamberler (Krallar II 17/13) ve mecnun (Hoşea 9/7) da çok sık olmamakla birlikte Yahudi Kutsal Kitap'ında peygamberleri ifade etmek için kullanılan diğer isimlerdir.

Yahudi peygamber anlayışına göre, bir insana peygamberlik verilmesi; onun yaratılıştan getirdiği ya da sonradan elde ettiği birtakım niteliklerin bir sonucu değildir. İnsanların peygamber olarak seçilişi, bütünüyle Tanrı'ya ait bir haktır. O dilediğini peygamber olarak seçebilir ve onu görevlendirebilir (Mezmurlar 105/26; Yeşaya 4/9, 26/12). İnsanın, Tanrı'nın iradesi sonucu peygamber olarak seçilmesini kabul edip etmeme gibi bir seçeneği yoktur. Ayrıca peygamberlik, yalnızca erkeklere has bir görev olmayıp aynı zamanda kadınlardan da peygamber olarak görevlendirilenler vardır. Nebia/nevia olarak isimlendirilen kadın peygamberlerden Yahudi Kutsal Kitap'ında altı yerde zikredilir: Nebiye Miryam (Çıkış 15/20), Debora (Hâkimler 4/4), Hulda (Krallar II 22/14). Tanrı tarafından seçilen bu insanların, Tanrı'nın emirlerini insanlara ulaştırma (tebliğ), gelecekten haber

verme ve insanlar inanmadıklarında kendilerinin Tanrı tarafından seçildiklerini destekleyecek mucizeler gösterme (Musa'nın değneğinin yılana dönüşmesi "Çıkış 4/2-5" ve elinin cüzamlı "Çıkış 4/6-8" olması gibi) gibi özellikleri vardır. Tanrı peygamberlere mesajını birkaç şekilde bildirir: Musa'ya Sina Dağı'nda göründüğü gibi doğrudan *tecelli/hiyerefoni* (Sayılar 12/6-8) ve rüya ya da rü'yet yoluyla peygamberlere mesajını iletmesidir. Tanrı mesajını bazen de, Yahve'nin meleği ya da Tanrı'nın meleği olarak isimlendirilen bir melek vasıtasıyla gönderir.

İslam'da peygamberlerin bilerek, kasten günah işlemeyecekleri anlamına gelen *ismet* sıfatı, Yahudi inanç esasları arasında yer almadığı gibi, en büyük peygamber olarak kabul edilen Musa'nın, Mısır'dan ayrılırken onları soymalarını istemesi (Çıkış 3/22) gibi davranışları normal şeyler olarak nakledilir. Keza, Yahudiler tarafından peygamber olarak kabul edilmemelerine rağmen Müslümanlar tarafından Peygamber olarak görülen Lut ve Davud'un da uygunsuz davranışları Kutsal Kitap'ta nakledilir. Lut'un kendi isteğiyle olmasa da kızlarıyla zina etmesi (Yaratılış 19/30-38), Davud'un Hitti Uriya'nın karısını elde etmek için onu savaşa göndermesi ve komutandan da onu en ön safa koyarak öldürülmesini istemesi gibi (Samuel 11/2-27).

5.3. Melek Anlayışı

Bütün Kutsal Kitap yazarları bilgi ve güç bakımından insandan üstün, ancak Tanrı'ya tabi olan fevkalade varlıkların mevcudiyetini kabul ederler. Bu üstün varlıkları ifade etmek maksadıyla Yahudi Kutsal Kitap'ında başta "Malah" olmak üzere, ilahi varlıklar anlamında Tanrı'nın oğulları (Yaratılış 6/2; Eyyub 1/6), Tanrı'nın, göklerin veya yüce olanların ordusu (Yaratılış 6/2, 4), kutsallar, kudretliler, ilahlar ve kullar tabirleri de kullanılır. Meleklerin varlığına yönelik mezkûr tabirler kullanılıyor olsa da onların isimlerinden söz edilmediği gibi, melekler net bir şekilde diğer varlıklardan da (Tanrı ve insan) ayrılmazlar. Kutsal Kitap'ta Tanrı ve O'nun elçisi olarak

takdim edilen melek birbirinin yerine kullanılmaktadır. Hacer bir melekle karşılaşır ancak sonra ondan "*beni gören Rab*" diye söz eder (Yaratılış 16/7, 13). Musa'ya Rabbin meleği yanan çalıda görünür (Çıkış 3/2); ancak hikâyenin akışı içinde, Musa'nın melekle değil de, Tanrı ile konuştuğu anlaşılır (Çıkış 3/4-5). İbrahim'e İshak'ı kurban etmesini Tanrı emreder; ancak sonra, Rabbin meleği semadan İbrahim'e seslenir (Yaratılış 22/1, 11/18). Bazen de, bir meleğe yalnızca adam olarak gönderme yapılır. Ancak aynı varlığa başka bir yerde melek olarak atıfta bulunulur (Yaratılış 32/24, Hoşea 12/5). Tanrı ile melek arasındaki mezkûr karışıklıklar, bilim adamlarının konuyla alakalı farklı açıklamalar yapmalarına yol açmıştır. Bazıları bu karışıklığın, meleklerin Tanrı'dan bağımsız varlıkları olmayan, yalnızca O'nun gücünün ve iradesinin bir tezahürü olmalarından kaynaklandığını; bazıları ise bu karışıklığın, insanların ilk zamanlar Tanrı ile doğrudan iletişim kurabildiklerini, ancak daha sonra bu anlayışı yumuşatarak meleği araya koymalarından kaynaklandığını söylemişlerdir.

Yahudi Kutsal Kitap'ının Neviim bölümünde zikredilmeyen meleklerin varlığına yönelik atıflar, özellikle Babil sürgünü ve sonrasında kaleme alınan metinlerde yer almaktadır. İlk defa olmak üzere, büyük meleklerden ve onların isimlerinden Daniel kitabında söz edilmeye başlanır. Bu da Yahudilik'teki meleklerin isimlendirilmeye başlanması ve onlara olan inancın hiyerarşik bir hal almasında İranlıların özellikle de Zerdüştlüğün etkisinin büyük olduğu şeklindeki bir kanaate götürmüştür. Mabedin ikinci kez inşa edildiği dönemde, meleklerle ilgili inançlar daha da gelişmiş ve karmaşık bir hal almıştır. Bu tür anlayışları, özellikle (Yahudi kutsal metin listesi içinde yer almayan) apokrif ve Essenîlerin metinlerinde görmek mümkündür.

Meleklerin yaratıldıkları zaman, özellikleri ve tasnifleri gibi konular daha ziyade Talmud ve Midraşlar'da (Yahudi kutsal kitapları üzerine Rabbiler tarafından yapılan yorumlar) yer almaktadır. Bunlara göre, melekler

yaratılışın ikinci ya da beşinci gününde veya yeryüzü var olmadan önce yaratılmışlardır. Ruhani tabiatları vardır ve bu yüzden görünmezler. İnsanüstü güçlere sahiptirler; dünyanın bir ucundan öbür ucuna gidebilir, gelecekten haber verebilirler; ancak sınırlı bilgileri olduğu için kıyametin ne zaman vuku bulacağı gibi şeyleri bilemezler. Birisine göründüklerinde ya da yeryüzüne belli bir görevi yerine getirmek maksadıyla indiklerinde insan şeklinde gelirler. İnsanlarla (İbranice) konuşurlar. Melekler Tanrı'nın yardımcılarıdırlar; O'na ibadet ederler. Tanrı'nın emirlerini ve yasaklarını insanlara ulaştırırlar. İnsanları korur ve onlara yardım ederler. Meleklerin sayılarında bir sınırlama olmadığı gibi, çok oluşlarını ifade etmek maksadıyla "binlerce ve on binlerce on binler" ifadeleri de kullanılır.

Melekler yaptıkları işlere uygun olarak iki gruba ayrılmışlardır. Birinci grupta yer alanlar; Tanrı'nın mesajını hususi bir şahsa iletmek, geleceğe yönelik bir haberi bildirmek, ilahi bir hükmü yerine getirmek gibi görevlerle yükümlüdürler. Bunlardan Gabriel ve Mikail'den isimleriyle yalnızca Daniel kitabında (8/16; 10-13) bahsedilir. Uriel ve Rafael'e de söz konusu grup içinde yer verilir. Ayrıca, ismen bahsedilmese de, insanların ruhlarını bedeninden alan melek olarak ölüm meleğinden de Kutsal Kitap'ta çokça söz edilir.

İkinci grupta yer alan melekler, Tanrı'nın huzurunda bulunurlar; O'nun maiyetini teşkil ederler. Bunlar Kerubim, Serafim, Hayyot (yaşayan varlıklar), Ofanim (ilahi arabanın tekerleri) gibi alt gruplara ayrılırlar. Kutsal Kitap sonrası dini metinlerde, günahkâr meleklerin varlığı da kabul edilir ve bunlardan şeytan olarak söz edilir. Apokrif kitaplarda, günahkâr oluşlarının gerekçesinin, Tanrı'nın emrini çiğnemeleri olduğu ileri sürülür.

5.4. Kutsal Kitap Anlayışı

Yahudilik'te bütün peygamberlerin bir şekilde vahye muhatap olduğu kabul edildiği gibi, bu vahye muhatap olanların aldıkları vahyi yazıya geçirmelerinden oluşan

ve onların adına izafeten oluşturulmuş bir Kutsal Kitap koleksiyonu da vardır. Bu koleksiyonun birinci bölümünü oluşturan Tevrat'ın diğer bölümlerden ayrı bir özelliği vardır. Yahudi inanç esaslarının belirlenmesinde birincil kaynağı oluşturduğundan aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız üzere Tevrat, Yahudiler tarafından Sina Dağı'nda Tanrı tarafından Musa'ya verilmiş olduğu kabul edilir.

Yahudiler bu kitap koleksiyonunu ifade etmek için tarih boyunca aynı ismi kullanmamışlardır. Onun için kullanılan isimlerin en eskisi ve en yaygın olanı kitaplar anlamına gelen *ha-Sefarim*'dir. Bir diğeri ise kutsal kitaplar anlamına gelen *Sifre ha-Kodeş*'tir. Bu isimlendirmenin, Hıristiyanlık öncesi dönemlerde de zaman zaman kullanıldığı görülmektedir. Yahudiler tarafından kendi kutsal metinlerini ifade etmek için *TaNaH*[26] da kullanılır. Bu son kelime, Yahudi Kutsal Kitap'ının içerdiği üç bölümün baş harflerinin alınmasından (Torah-Neviim-Ketuvim) oluşmaktadır. Torah isminin de, zaman zaman Yahudi Kutsal Kitap'ının bütününü ifade etmek için de kullanıldığı görülmektedir.

Hıristiyanlar kendi kutsal metinleri için Yeni Ahit ismini verdiklerinden, Yahudi Kutsal Kitap'ını da Eski Ahit diye isimlendirirler. Bu isimlendirme, Tanrı'nın Musa ile bir ahit yaptığını ve bunu İsa ile yenilediğini; bu yüzden de Musa'yla yapılan ahdin eski, İsa ile yapılanın ise yeni olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Keza Hıristiyanlar Yahudi kutsal kitapları için, İbranice *ha-Soferim*'in karşılığı olarak Helenistik dönemde aynı anlamda olan Grekçe *To Biblio*'dan türemiş olan *Bible* kelimesini de kullanırlar (kelime bu anlamda ilk kez, İstanbul Patriği Jean Chrysostome (398-404) tarafından kullanılmıştır). *Bible*, tek başına hem Yahudi kutsal kitaplarını hem de Eski ve Yeni Ahit'ten oluşan Hristiyan

[26] Yahudi kutsal kitap külliyatının bu kısaltması, Ketuvim'in "K"sı sonda yer aldığı için görünüşte Tanak şeklinde okunması gerekmektedir. Ancak İbranice'de "K" harfi sona geldiğinde "KH" okunur. Bu yüzden de burada Tanah şeklinde yazılmıştır.

kutsal kitaplarını ifade eder. Bugün Türkçede, son kullanımın karşılığı olarak hem Kitab-ı Mukaddes hem de Kutsal Kitap ifadesi kullanılmaktadır.

Yahudi Kutsal Kitap'ının kaleme alındığı dil İbranice olup çok az kısmı Aramîce (Ezra 4/8, 6/18, 7/12; Daniel 2/4, 7/28) yazılmıştır. Üç ana kısma ayrılır ve toplam yirmi dört kitaptan oluşur: Tevrat (beş kitap), Neviim (sekiz kitap) ve Ketuvim (on bir kitap). Bunlar da kendi içlerinde alt bölümlere ayrılırlar:

I. Tevrat: Yaratılış, Çıkış, Levililer, Çölde Sayım, Yasanın Tekrarı.

II. Neviim:

a. Önceki peygamberler (Neviim Rişonim) : Yeşu, Hakimler, Samuel (1-2), Krallar (1-2).

b. Sonraki peygamberler (Neviim Aharonim): Yeşaya, Yeremya, Hezekiel ve 12 küçük peygamber (Hoşea, Yoel, Amos, Ovadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Stefanya, Hagay, Zekeriya, Malaki).

III. Ketuvim: Tarihler, Mezmurlar, Eyüp, Süleyman'ın Özdeyişleri, Rut, Vaiz, Ezgiler Ezgisi, Ağıtlar/Mersiyeler Ester, Daniel, Ezra-Nehemya

Neviim'in birinci kısmı, Musa'nın vefatından Yahudilerin vaat edilen topraklara yerleşmelerini, Yahudi krallığının kuruluşunu, Yahudi krallarının yönetimlerini, putperestlerle olan mücadelelerini, birinci mabedin inşasını, Süleyman'ın vefatı sonrası Yahudi devletinin Yehuda ve İsrail devleti olarak ikiye ayrılışını ve mabedin yıkılışını anlatır. Yazıcı peygamberler olarak da adlandırılanların metinlerinin yer aldığı ikinci kısım ise, İsrail ve Yehuda krallıklarının Asurlular ve Babilliler tarafından yıkılışlarını, Babil sürgünü ve bu sürgünden dönüşü, peygamberlerin geleceğe yönelik kehanetlerini içermektedir.

Ketuvim/Kitaplar/Yazılar kısmı ise, tarihi, hikemi ve ahlaki konuları içeren kitaplardan oluşur. Bunlar da kendi içlerinde farklı isimlerle adlandırılırlar. İbadetlerde ve dualarda kullanılan ve hikmet kitapları olarak isimlendirilenler: Süleymanın Özdeyişleri, Vaiz ve Eyyüb. Rut,

Ezra/Nehemya, Tarihler. Bunlar tarihsel bir nitelik taşırlar. Bayramlarda törenin bir gereği olarak okunan Ezgiler Ezgisi, Rut, Ağıtlar/Mersiyeler, Vaiz ve Ester ise Beş Megilot (tomar) olarak isimlendirilirler.

Yahudi kutsal kitabının söz konusu üçlü şekildeki tasnifi milattan önce ikinci yüzyıla kadar geri götürmek ve bunu destekleyen atıfları mesela Ben Sirak ve Kumran metinlerinde görmek mümkündür. Tevrat'ın bu tarihten önce resmi olarak sınırlarının çizildiği ve bir otorite kaynağı olarak görüldüğü genel olarak kabul edilmektedir. Buna Neviimi de dahil etmek mümkün gözükmektedir. Ancak Ketuvim ilgili ifadelerin net olmaması, birinci yüzyılın sonuna kadar onun sınırlarının çizilmeyip esnek bir yapıya sahip olduğu anlamına gelir. Keza milattan sonra otuzlarda vefat eden İsa'nın İncillerde, Tevrat'tan ve Neviim'ten söz etmesi ancak Ketuvim'den söz etmemesi, onun kanonizasyonunun henüz tamamlanmadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Farklı kaynakların verdikleri kitap sayıları (Josephus 22, ikinci Ezra 24) ve kitap isimlerinin farklılık göstermesi (Josephus'un verdiği Ketuvim listesi, Babil Talmudun da verilenlerle ve elimizde bulunan bölümdekilerle uygun düşmemesi) bunu destekler mahiyettedir. Ancak kabul etmeyenler olmakla birlikte, Ketuvim de dahil Yahudi kutsal kitaplarının bugünkü şekli, içerdiği kitapların sayısı, MS. 90 yılında Yavne'de yapılan bir meclis tarafından belirlenmiş olduğu ya da bu tarihten itibaren resmi çerçevenin kabul edilmesine yönelik bir çabanın ciddi ciddi başladığı söylenebilir.

Yahudilerin Tanah, Hıristiyanların ise Eski Ahit ismini verdikleri bu külliyatı oluşturan kitapların sayısı Yahudilere göre 24, Protestan Hıristiyanlara göre 39, Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlara göre ise 46'dır. Ortodoks ve Katoliklerin Deuterocanonique (daha sonra Kutsal Kitap listesine dahil edilen) olarak kabul edip listeye ekledikleri metinler, Yahudiler ve Protestan Hıristiyanlar tarafından Apokrif (Yahudi Kutsal Kitabı'nın tespit edilmesinden sonra yazılanlar/gizli kitaplar) diye

isimlendirilir. Bu sayısal farklılıklar, Yahudilerde tek bir kitap sayılan 12 peygamberin Ortodoks ve Katoliklerde her birinin ayrı bir kitap olarak kabul edilmesi; Yahudilerin tek kitap saydıkları metinlerin ise onlar tarafından ikişer kitaba ayrılmasından; 46 sayısı ise, Apokrif denilen metinlerin dahil edilmesinden kaynaklanır.

Kitap sıralaması ve sayısında olduğu gibi, Yahudilerin kendi Kutsal Kitap bölümlerine verdikleri isimler de, Hıristiyanlarınkinden ve dolayısıyla Hıristiyanların kullandıkları Kutsal Kitap'tan yapılan tercümeleri kullanan Müslümanlarınkinden de farklıdır. Yahudiler kitapları, başlangıç cümlesinin ilk kelimesinden hareketle isimlendirirler. Oysa Hıristiyanların kullandıkları Kutsal Kitap'ın orijinal hali, Yunanca *Yetmişler Tercümesi*'dir (*Septuaginte*) ve bu tercümede kitaplar muhtevalarından hareketle isimlendirilmiştir. Bu farklılığı görmek için; ikinci mabedin yıkılmasından öncesine (MS. 70) kadar giden Tevrat'ın bölümlerinin isimlerine bakmak yeterli olacaktır.

İbranice	Grekçe	Türkçe
Bereşit	Genesis	Yaratılış
Şemot	Exodus	Mısır'dan Çıkış
Vayiqra	Leviticus	Levililer
Bamidbar	Numeri	Çölde Sayım
Dıvarim	Deuteronomion	Yasanın Tekrarı

Bunların yanı sıra Mişna'da, Levililer için *Torat Kohanim*, Sayılar için *Hummaş ha-Pequdim* ve Tesniye için *Mishne Torah* ifadeleri de yer almaktadır.

Aşağıda yalnızca Tevrat'ın yazarlığı meselesini ayrıntılı bir biçimde ele alacağımızdan burada öteki kitaplarınkini kısaca da olsa zikretmek yetecektir: "Eyub kitabı Musa peygamber tarafından, Yeşu kitabı ve Tesniye'nin son sekiz pasajı Yeşu peygamber tarafından, Samuel, Hâkimler ve Rut kitapları Samuel peygamber tarafından, Mezmurlar'ın büyük kısmı Davud tarafından,

Yeremya, Krallar ve Mersiyeler Yeremya peygamber tarafından, Yeşaya, Meseller, Neşideler Neşidesi ve Vaiz kitapları -son üçünün orijinalleri Kral Süleyman'a ait olmakla birlikte- Kral Hizkiya tarafından, Ezra-Nehemya ve Tarihler'in büyük bölümü kohen-din alimi Ezra tarafından, Tarihler'in son kısmı Nehemya tarafından, Hezekiel, On İki Peygamber, Daniel ve Ester kitapları da Büyük Meclis (bet kneset ha-gadol) üyeleri olarak isimlendirilen İkinci Mabet dönemi Yahudi din alimleri tarafından yazılmıştır".[27]

Yukarıda da yer yer işaret edildiği gibi, Tevrat Kutsal Kitap içinde ayrı ve çok önemli bir yer içerdiğinden burada, Tevrat üzerinde nispeten ağırlıklı olarak durulacaktır.

5.4.1. Yazılı Vahiy (Tevrat/Tora)

"Eğitim, öğreti, yasa" anlamına gelen Tora/Tevrat, Musa'ya Sina'da verilen Yasa'yı ifade etmektedir. Gelenek tarafından da kabul edildiği şekliyle, Tanrı Musa'ya Sina'daki vahiyde iki tür yasa vermiştir: Yazılı (Tora bihtav) ve Şifahi Yasa (Tora şe be'al-pe). Geçmişte ve bugün Tevrat, bu yazılı yasayı içerdiği kabul edilen ve aşağıda içerikleri hakkında bilgi verilecek olan kitabın adı olarak kullanılmaktadır.

Tevrat da Kutsal Kitap'ın diğer bölümleri gibi Tanrı'dan alınan vahyin ürünü olmasına rağmen, Onun daha önemli ve öncelikli bir konuma sahip olmasını gerektirecek temel bir fark vardır. Rabbiler, aradaki bu farkın vahyin biçiminden kaynaklandığını söylerler: Tanrı, Musa ile doğrudan konuşarak (Çıkış 33/11) Tevrat'ı vermiştir; diğer metinler ise dolaylı olarak ve Kutsal Ruh vasıtasıyla verilmiştir.

Tevrat'ın bölümleri ve içerikleri şöyledir:

5.4.1.1. Yaratılış

Elli bölümden oluşan kitapta, evrenin, bütün

[27] Bunun için bkz. Gürkan, s. 94.

canlıların, Âdem ve Havva'nın yaratılışları; onların cennetteki hayatları ve buradan kovuluşları, Kabil'in Habil'i katli, Nuh tufanı, İbrahim, İshak, Yakup ve Yusuf'un kıssaları; İsraillilerin Mısır'a yerleşmeleri ve buradaki hayatları anlatılmaktadır.

5.4.1.2. *Mısır*'dan Çıkış

İsrailoğullarının Mısır'da çektikleri çileler, Musa'nın doğuşu, peygamber olarak görevlendirilmesi, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarması, Sina'da vahyin verilmesi, On Emir'in alınması, Toplanma Çadırı ve Ahit Sandığı'nın yapılması gibi konular ele alınmaktadır. Kırk bölümden oluşur.

5.4.1.3. Levililer

Mabette yapılacak olan ayin ve merasimlere ait usûller, kurban, kâhinlerin temizlik kanunları ve bayramların düzenlenmesi yer alır. Ayrıca, günahların kefaretine, haram kılınan yiyeceklere, yasaklanmış evliliklere ve adaklara da yer verilir. Kitap yirmi yedi bölümden oluşur.

5.4.1.4. Çölde *Sayım*

Çölde yapılan sayımı, İsrailoğullarının Çıkış sonrası çöldeki dolaşmalarını tasvir eder. Sina'yı terk etmeye yönelik hazırlıkları ve Kenan'a giriş öncesi yapılan yolculukları içerir. Bu anlatılarda Musa, hâkim şahsiyettir. Kitap otuz beş bölümdür.

5.4.1.5. Yasanın Tekrarı

Otuz dört bölümden oluşan kitapta Musa'nın son kırk yılının olayları özetlenir. Musa, çölde yaptıklarından dolayı İsrailoğullarından Tanrı'ya itaat etmelerini, O'na bağlı kalmalarını ister. On Emir tekrarlanır. Kenan'da uyulması gereken kurallar açıklanır. Musa, halka Tanrı'nın kendisiyle yaptığı ahdi ve bu ahdin anlamını anlatır. Sonunda Yeşu'nun Musa sonrası lider olarak atanması ve Musa'nın Moav'da ölümüne yer verilir.

Geleneksel Yahudiler, Tevrat'ın bugünkü haliyle Sina Dağı'nda Musa'ya verildiğini kabul ederler. Bu özelliği itibarıyla Musa'ya verilen vahiy eşsiz olduğundan Ortodoks bir Yahudi için onun güvenilir olup olmadığını sorgulamak anlamsız bir şeydir. O, Musa'ya indirilmeden önce dünya semasına indirilmiş ve oradan da yeryüzüne gönderilmiştir. Onun vahiy ürünü olmadığını kabul edenlerin, gelecek dünyada yerlerinin olmadığı Mişna'da ifade edilir. Bu yüzden Ortodoks Yahudilik, hangi türden olursa olsun metin tenkidini reddeder. Onlara göre, Tevrat harfi harfine Tanrı'nın sözü olarak kabul edildiği için, en ince ayrıntısına kadar dikkatli bir şekilde çağlar boyunca istinsah edilmiştir. Tevrat, Tanrı'nın kendi halkına en son vahyidir. Onun emirleri, yalnızca Tanrı'nın emirleri olduğu için yerine getirilmek zorundadır. Tanrı onun yazarı olduğu için, içindeki olayların tarihleri bile, kesin olmak zorundadır.

Tevrat, sinagoglardaki en kutsal ibadet nesnesidir. Elle yazılmış parşömen metinlerden oluşur ve rulo şeklinde muhafaza edilir. Metnin kendisine asla dokunulmaması gerektiği için ("*çıplak olarak sefer-Tora'ya dokunan, çıplak gömülecektir*" kuralına uygun olarak), okunurken okunan yeri takip etmeye/tanrının ismini göstermeye yarayan çoğunlukla el biçimindeki bir göstergeç (*yad*) kullanılır. Sefarad Yahudileri bu dokunmaya engel olmak için, Tevrat'ı ipekle kaplarlar. Sinagogun en kutsal kısmı olan *kodeş ha-kodeşim* denilen yerdeki sandıkta muhafaza edilir. İbadet anlarında sandık açıldığında, inanlar parşömen tomarlarına saygının bir ifadesi olarak ayağa kalkarlar ve onu öperler. O başka bir kutsal kitap üzerine konabilir, ancak onun üzerine hiçbir şey konamaz. Yanlışlıkla yere düşürüldüğünde, bu olaya tanıklık eden herkes oruç tutmak zorundadır.

5.5. Tevrat'ın Musa'ya Aidiyeti

Bugün elimizde bulunan Tevrat'ın Musa'ya aidiyeti ya da onu Musa'nın yazması meselesi, iki açıdan çözülmesi gereken bir problem arz etmektedir. Birincisi,

bizatihi Kutsal Kitap'ın konuyla alakalı verdiği bilgiler; ikincisi ise, yine Kutsal Kitap'ın kendisi üzerine yapılan modern ilmi çalışmaların ulaştığı sonuçlar. Şimdi bunları mümkün olduğu ölçüde kısa olarak ele alalım.

Musa Mısır'dan çıkışta, Sina Dağı'nda üç kez (birinci görüşme Çıkış 19/3-25; ikinci görüşme 24/12-31; üçüncü görüşme 34/27-35) Tanrı'yla görüşmüş ve Tanrı ona, bu görüşmelerde Taş Levhalar'ı (Luhot ha-Evenim), Şeriat (ha-Tora) ve emirleri (ha- Mitsva) vereceğini söylemiş; ancak bu görüşme sonunda Musa, dağdan elinde yalnızca taş levhalarla dönmüştür. Sonra Musa Tevrat'ı 13 nüsha olarak yazmış; bir nüshasını Ahit Sandığına, taş levhaların yanına koymuş; diğer on ikisini ise on iki kabileye vermiştir. Musa'dan sonra Yeşu, her boyun Ürdün'den getirdiği bu taşları, Ürdün topraklarının ortasında Kohenlerin ayaklarını bastıkları yere dikmiş ve Tevrat'ı bu taşlar üzerine yazmıştır. Diğer milletlerden yazıcılar bu metni istinsah etmişlerdir. Yeşu, Ebal Dağı'nda bir mezbah inşa etmiş ve Tevrat'ı mezbahın taşları üzerine yazmıştır. Hâkimler döneminde Tevrat'tan hiç söz edilmez. Samuel zamanında, Tevrat tekrar gündeme gelmiş ancak Filistilerle yapılan bir savaşta, Tevrat'ın da içinde bulunduğu sandık onların eline geçmiş yedi ay kadar onlarda kalmış ve başlarına bela gelmesine sebep olduğu için geri vermişlerdir. Kral Şaul zamanında yine Tevrat'tan bahis söz konusu değildir. Davud, Kudüs'ü ele geçirince Ahit Sandığını buraya getirir. Hazırlanan çadıra konulur. Süleyman, mabedi (*Bet ha-Mikdaş*) inşa ettirmiş ve Ahit Sandığı buraya konmuştur. Ancak, sandık açıldığında iki taş levhadan başka bir şey olmadığı görülmüştür (Krallar I 8/9; Tarihler II 5/10). Süleyman sonrası devlet kuzeyde İsrail ve güneyde Yehuda olmak üzere ikiye bölünmüştür. İsrail devleti putperestliğe dönmüş ve Tevrat yürürlükten kalkmıştır. Süleyman'ın yerine geçen *Reheboam* döneminde Tevrat uygulanmamıştır. Ahaz zamanında, Tevrat'taki Tanrı isimlerinin yerine putların isimleri yazılmış; Tevrat'ın okunması yasaklanmış ve mabetteki nüshaya ulaşılmasına da engel

olunmuştur. Ahaz döneminde, Tevrat nüshaları yok edildiği gibi, Amon zamanında da Tevrat yakılmıştır. Menase zamanında Tevrat'ın bir nüshasının mabette bulunduğu bile unutulmuştur. Menase'nin tavrının bir sonucu olarak, mabetteki nüsha, gizli bir yere saklanmış ve Yoşiya zamanına kadar da (MÖ. 640-609) bulunamamıştır. Bu iki kralın dönemleri arasında Tevrat bütünüyle ortadan kalkmıştır. Yoşiya iktidara gelince, mabedi tamir ettirmiş ve Baş Kohen Hilkiya, Tevrat'ı mabette bulmuştur.[28] Ancak bulunan bu kitabı, Baş Kohen de dahil kimse okuyamamaktadır. Bu metin, Yaratılış ile değil de, Tesniye ile başlamaktadır. Bu da, bulunan metnin bütün olarak bugünkü Tevrat değil, yalnızca Yasanın Tekrarı kısmı olduğunu ortaya koymaktadır. Yoşiya, taş levhaları ve Tevrat'ın içinde bulunduğu Ahit Sandığını, mabette saklamıştır. Yoşiya sonrasında, bu nüsha bulunamamıştır. Bu yüzden de, Babil sürgünü sırasında Yahudilerin ellerinde yazılı bir Tevrat nüshası yoktur. Üstelik Babil sürgünü sırasında Tevrat hakkındaki bilgi gittikçe azalmış ve Filistin bölgesinde ise Tevrat tamamen unutulmuştur.

Perslilerin Babillileri yenmeleri üzerine Pers kralı Kyrus/Koreş, İsrailoğullarının memleketlerine dönmelerine izin vermiştir. Ezra, İsrail'e dönen ikinci kafilede yer almış ve Tevrat'ı yeniden inşa etmiştir. Ezra, Tevrat'ı yazdırmış ve bittikten sonra da halka okumuştur. MS. II. yüzyıla kadar yine Soferimîn ve Rabbilerin çalışmaları sayesinde Tevrat bir oluşum süreci geçirmiş ve Yavne'de toplanan (MS. 70) mecliste ya da daha sonraki çalışmalar sayesinde bugünkü halini almıştır.

Kutsal Kitap eleştirisine gelince; özellikle on yedinci yüzyılın başlarından itibaren, Kutsal Kitap'ın ilk beş kitabının, farklı kaynaklardan derlenmiş olduğu tahmin edilmeye başlandı. Bu tür bir düşünceye, metinde yer

[28] *"RAB'bin Tapınağı'na getirilen parayı çıkarırlarken, Kâhin Hilkiya Musa aracılığıyla verilmiş olan RAB'bin Yasa Kitabı'nı buldu. Yazman Şafan'a, "RAB'bin Tapınağı'nda Yasa Kitabı'nı buldum" diyerek kitabı ona verdi"*, Krallar II 34/14-15.

alan tekrarlar ve aynı konunun farklı kişilerle ilişkilendirilmesi yol açmıştı.

Bunların yanı sıra Tevrat'ın Musa'ya aidiyetini sorgulanır hale getiren diğer faktörler arasında şunlar da zikredilebilir.

Metnin içerdiği anakronizm: Yaratılış'ta (36/31-39) Edom krallarının listesi verilir ve İsraillileri yöneten bir kralın olmadığı dönemde, Edom'u şu krallar yönetti denir. Oysa Musa'nın ölümünün arkasından ancak birkaç yüzyıl geçtikten sonra İsrail'de krallık görülmeye başlanmıştır. Bu da söz konusu ifadenin İsrail'de krallığın kuruluş döneminde yaşayan biri tarafından kaleme alındığını gösterir.

Bir diğer faktör ise, aynı olayın iki kez anlatılmasıdır. Hem İbrahim hem de İshak, karılarını kız kardeşleri olarak takdim ederler (Yaratılış 12 ve 26/1-11). Ayrıca Yaratılış anlatısında tutarsızlıklar vardır. İnsanlar bütün diğer hayvanlardan sonra (Yaratılış 1) ve Yaratılış 2'de ise, bütün diğer varlıklardan önce yaratılır.

Bütün bu tekrarlara, tutarsızlıklara ve anakronizme tek bir yazar elinden çıkmış bir metinde rastlanamayacağı üstelik Musa'ya atfedilen bir metnin sonunda onun ölümü, gömülmesi ve mezarının şu ana kadar bilinmediği şeklindeki ifadelerin yer alması, metnin mahiyeti ve onun oluşum sürecini ortaya çıkarmaya yönelik çabaları harekete geçirmiştir. Bu konu hakkında mezkûr çelişkileri ifade edenler geçmişte olmuş olsa da (İslam dünyasında İbn Hazm, Orta çağ Yahudi dünyasından İbn Ezra, Spinoza(1632-1677)), Fransız Jean Astruc (1684-1766), Tevrat'ta yer alan Yahve ve Elohim gibi tanrı isimlerinden hareketle, bu metinlerin iki farklı yazar tarafından kaleme alındığını ve sonradan bir araya getirildiğini ortaya koydu. Bu alanda en büyük katkıyı Karl Heinrich Graf (1813-1869) ve Julius Welhausen (1844-1918) yaptı. İkisi de, çalışmaları sonucunda Kutsal Kitap'ta yer alan tutarsızlıkların ancak birbirinden ayrı dört farklı dokümandan derlendikleri kabul edildiği zaman açıklanabileceği neticesine ulaştılar; Dört Kaynak Teorisi.

Birinci doküman, Tanrıyı Yahve diye adlandırıldığı için Y (J) olarak isimlendirilir. Bu doküman, MÖ. IX. yüzyıla kadar geri gider ve kökeni güney Yehuda krallığıdır. İkinci doküman, Tanrı'yı Elohim adıyla isimlendirdiği için E olarak gösterilir. Bu da, MÖ. VIII. yüzyılda kuzey krallığında ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu iki doküman bir araya getirilmiştir. D olarak gösterilen (Yasanın Tekrarı/Deuteronomy) üçüncü doküman ise, VII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Din adamlığı meselesi ve kurban kültüyle ilgili olduğu için P (Priest/din adamı/haham) olarak sembolleştirilen dördüncü doküman ise altıncı yüzyıla kadar geri gider.

Graf ve Welhausen'den sonra hipotezler önemli ölçüde değiştirildi. Bazıları, yazılı kaynaklar yerine geleneğin dolaşımından söz etmeyi tercih ettiler. Başkaları ise, bu dört dokümanın yazılı kaynaklardan değil de, farklı gruplar arasında dolaşan, şifahi gelenekten oluştuğunu ileri sürmüştür. Ancak her ne olursa olsun, bilim adamları arasında, Kutsal Kitap'ın ilk beş kitabının Musa tarafından yazılmadığı ve onların farklı zamanlarda meydana gelen geleneklerin derlenmesi olduğu şeklinde genel bir kabul vardır.

Modern Kutsal Kitap biliminin ulaştığı bu sonuçlar, çağdaş Yahudi mezhepleri bölümünde yer yer zikrettiğimiz gibi Reformist Yahudilik'te Tevrat hakkında radikal sonuçlara ulaşılmasına; Rabbani geleneğin modern dünyadaki temsilcileri olan Ortodoks Yahudiliğin eski kanaatlerine daha sıkı sarılmasına ve diğer modern grupların ise Tevrat'la ilgili inançlarını yeniden gözden geçirmelerine ve bu iki uç arasında bir çözüm bulmalarına yol açmıştır.

Tevrat, içindeki birkaç Aramîce kelime dışında İbranice yazılmış olmasına rağmen çeşitli vesilelerle başka dillere de çevrilmiştir. Parça halinde yapılanlar sayılmazsa, Tevrat'ın en eski tercümesi Mısır hâkimi olan Ptolemy hanedanlığı zamanında (MÖ. III. yüzyıl), muhtemelen hem II. Ptolemy'nin kitaba olan düşkünlüğü hem de Mısır'da oturan ve artık Yunancadan başka bir

dil konuşamayan (yüz binden fazla) Yahudinin dinsel ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla, söz konusu kralın isteği üzerine Baş Kohen Eleazer tarafından gönderilen ve içlerinde her kabileyi temsilen altı kişinin yer aldığı yetmiş iki kişinin; yetmiş iki günde (bütün Tevrat'ı) Yunancaya çevirdikleri tercümedir. Bu tercümeye, çeviriyi yapan yetmiş iki kişiden dolayı Yetmişler (*Septuaginte*) denilir. Söz konusu tercümenin yapıldığı İbranice metin, bugün Yahudilerin ellerinde bulunan ve Massoretik metin olarak bilinen metinden daha eski olduğu gibi, ondan farklı tarafları da vardır. Bu da söz konusu iki Tevrat metninin kendisinden kaynaklandıkları, en azından Septuaginte'nin çevrildiği üçüncü yüzyılda mevcut olan iki farklı Tevrat nüshasının bulunduğunu gösterir. Bunlara iki farklı Tevrat nüshası daha eklemek mümkün gibi görünmektedir. Birincisi bugün elimizde bulunan Samiri Tevrat'dır. Çünkü o, çok büyük oranda özdeş olsa da ilk ikisinden ciddi anlamda farklılıklar da göstermektedir. Bu da onun diğer ikisinden farklı bir nüshanın devamı olduğu anlamına gelir. İkincisi ise, Kumran yazıtlarının ortaya çıkarılmasıyla ulaştığımız hem Samiri hem de Masoretik metinle benzerlikleri ve farklılıkları bulunan kutsal metinlerin kendisinden alındığı nüshadır.

Bunlar bize, fazla iddialı olmaksızın milattan önceki 3.-4. yüzyılda İsrail coğrafyasında büyük oranda aynı olmakla birlikte, aralarında bazen (mesela, Samiri Tevrat'ında Mabet'in yapılmak için seçildiği yerin Gerizim dağı olduğu ifade edilirken, diğerlerinde bu yerin Moriya dağı olduğuna yer verilmiş olması gibi) ciddi farklılıkları da barındıran dört farklı Tevrat nüshasının tedavülde olduğu anlamına gelir.

5.6. Şifahi Vahiy

Tevrat'la ilgili bölümde, gelenek tarafından Musa'ya Sina'da iki türlü vahyin/Tevrat'ın verildiği, bunların da yazılı (*Tora bihtav*) ve şifahi vahiy (*Tora şe be'al-pe*) olduğu söylenmişti. Bu ikili ayrımın tarihi, ilk tannaimden olan Şamay'a (MÖ. I.- MS. I. yüzyıl) kadar geri gider.

Yazılı vahiy olan Tevrat, Musa zamanından itibaren yukarıda özetlediğimiz bir tarihsel süreç geçirmiş ve MS. I. yüzyılda Yavne de veya sonraki çalışmalar sayesinde bugünkü şeklini almıştır. Kapsamı, Rabbilerin Tevrat hakkındaki yorumlarını da içine alacak şekilde genişletilen şifahi vahiy ise sözlü olarak Musa'dan yaşlılara, yaşlılardan peygamberlere ve peygamberlerden Sanhedrin üyelerine; onlardan da Rabbiler vasıtasıyla ikinci yüzyıla kadar nakledildiği kabul edilir. Söz konusu gelenek artık şifahi olarak nakledilemeyecek boyutlara ulaşınca bunların yazıya geçirilmesi kaçınılmaz bir hale gelir. Miladi üçüncü yüzyılın başında *Yehuda ha-Nasi* (135-220) tarafından tek bir kitap içinde bir araya getirilir.

Mişna adı verilen bu metin, yaklaşık 150 kadar bilgenin tartışmalarını ve bu tartışmalardan elde edilen nihai sonuçları içerir. Altı bölüme ayrılır:

1. **Zeraim** (tohumlar), kutsamaları ve zirai yasaları içerir.
2. **Moed** (tespit edilmiş zamanlar), Şabat, bayram günleri ve oruç günleriyle ilgili yasaları muhtevidir.
3. **Naşim** (kadınlar), evlilik ve boşanma meselelerini düzenler.
4. **Nezikin** (tazminatlar), cezalar ve putperestliği de içeren suçlar ve medeni yasalarla ilgilidir.
5. **Kodaşim** (kutsal meseleler), mabet kurbanları ve ibadetlerini tartışır.
6. **Tohorot** (temizlik), ritüel arınma ile ilgilidir. İçeriklerinden de anlaşılacağı gibi, Mişna tamamen *halakayı* içeren bir metindir.

Her bir bölüm, altı kitapçığı içerir ve bunların her biri bölümlere ayrılır. Toplam, 63 kitapçık ve 523 bölüm vardır.

Ancak Mişna var olan bütün şifahi yasayı içermez. Mişna ile aynı özelliğe ve aynı başlıklara sahip yine şifahi yasayı içeren bir diğer metin daha vardır. Buna Tosefta (tamamlayıcı) denilir.

Dördüncü yüzyıldan itibaren, bu dönem Rabbileri, Amoraimlerin Mişna'nın bölümleri üzerine yaptıkları yorumlar olan Gemara/Talmud'u oluşturdu. Mişna

üzerine olan yorumlardan, Gemara hem Babil'de hem Filistin'de yapılmalarından dolayı iki çeşit Talmud meydana geldi. Babil Amoraimlerinin eseri olan Talmud'a Babil Talmudu/Talmud-u Bavli (MS. VI. yüzyıl); Filistinlilerin yorumlarının oluşturduğuna Filistin/Kudus *Talmud-u Yeruşalmi* (MS. V. yüzyıl) denilir. İlk olarak tamamlanan Filistin Talmudu'nun dili batı Aramîcesidir. Babil Talmud'u ise doğu Aramîcesi ile yazılmıştır. Babil Talmud'u Filistin Talmudu'na göre daha geniştir ve ona nispetle, daha az kitapçık içerir. İkisi de hem hagadik (teoloji, folklor, efsaneler, ahlak ve büyü) hem de halaha, Yahudi yasasıyla ilgili konular içerirler. Babil Talmud'u daha yetkin olarak kabul edilir.

Talmud, şifahi yasanın derlenmesi olarak kabul edildiği için, Rabbani Yahudiliğin temel inanç esaslarından birini teşkil eder. Aynı zamanda Talmud, Yahudilikte günlük hayatı düzenlemesi Yahudiliğin ayırıcı özelliklerini içinde barındırması sebebiyle Yahudi kutsal metinleri içinde farklı bir yere sahiptir. Bu yüzden Talmud'u kabul etmeyen bir kişi gerçek Yahudi sayılmaz ve öte gelecek dünyada (*olam ha-ba*) bir payı yoktur denilir.

Altıncı Bölüm

YAHUDİ İBADETLERİ

Genel olarak Yahudilerin ibadet hayatlarını, tarihsel olarak dört döneme ayırmak mümkündür. Bunlar, yukarıda Yahudi tarihini anlatırken, ayırdığımız dönemlere denk gelirler.

6.1. Atalar Dönemi

İbrahim, İshak ve Yakup'un dönemi olarak kabul edilen bu safhada ibadet, kurban ve duadan ibaretti. İbadetler bireysel karakterdeydi. Kurbanların kesildiği ve Tanrı'ya takdim edildiği *mezbahlar/sunaklar* yapılmıştı. Musa döneminde ahit sandığı, toplanma çadırı ve din adamları ibadetin merkezi unsurları haline gelmeye başlamıştı. Yine kurban bu dönemde de ibadetin esasını oluşturmaktaydı. Toplanma çadırının nasıl olacağı ayrıntılı bir şekilde Tanrı tarafından Musa'ya bildirilmiş ve On Emir'in içinde yer aldığı ahit sandığı da buraya konulmuştu. Yahudiler çöl hayatı boyunca bütün ibadetlerini burada icra etmişler ve kurbanlarını da burada sunmuşlardır. Yine bu dönemde, din adamlığı (kohenlik) müessesesi ve din adamlığının ayırıcı giysileri ortaya çıkmaya başlamıştır.

6.2. Mabet Dönemi

Süleyman döneminde inşa edilen Mabet/Betha

-Mikdaş ise, toplanma çadırının taşıdığı özelliklerin bina haline dönüşmesinden ibarettir. Ahit Sandığı'nın içine konulduğu kudsü'l-akdes (*kodaş ha-kodaşim*) denilen yer, en kutsal mekân olarak kabul edilmekteydi. Çünkü burada Tanrı'nın bulunulduğuna (şehina) inanılmaktaydı. Bu mabet, zamanla Yahudi dininin ve ibadetinin merkezi haline geldi. Mabet etrafında cereyan eden detaylı bir ibadet hayatı teşekkül etti. Kurban'ın ancak burada Tanrı'ya takdim edileceği düşüncesi hâkim olmaya başladı.

6.3. Mabet Sonrası Dönem

Bu dönem, birinci mabedin yıkılması (MÖ. 586) sonrasında başlayan ve ikinci mabedin (MS. 70) yıkılmasından günümüze kadar devam eden dönemi içermektedir. Mabedin yıkılması Yahudi ibadet hayatında bir dönüm noktası teşkil etti. Mabedin yerini, Babil sürgünü sonrası insanların bir araya geldikleri, Tevrat okudukları, toplantı yeri işlevi gören sinagoglar aldı. Bugünkü anlamıyla tam olarak ne zaman ortaya çıktıkları bilinmese de, sinagoglar zamanla Yahudi hayatının etrafında döndüğü merkez haline geldi. Sinagogda da, mabedin ahit sandığını içermesi gibi, Tevrat rulolarının içinde bulunduğu bir sandık vardır ve burası sinagogun Kudüs'e en yakın ve en kutsal bölümünü oluşturur.

İbadete katılmak (mükellef olma) için kızlarda 12, erkeklerde 13 yaşından gün almış (*bat-mitsva* ve *bar-mitsva*) olmak şartı vardır. Ayrıca cemaat halinde ibadetin yapılabilmesi için, *bar mitsva* olan 10 erkeğin hazır bulunması (*minyan*) gerekir. Kadınlar, cemaatin oluşumu için gerekli sayıya dahil edilmezler. İbadet sırasında erkekler başlarına Kipa denen bir takke koyarlar. Ortodoks cemaatler, Kipanın sürekli; Muhafazakârlar yalnızca dua sırasında; Reformistler ise istendiği zaman takılmasını isterler. Kadınlar da, ibadet sırasında başlarını örterler. İbadet esnasında kadınlar, erkeklerden ayrı bir yerde dururlar ve ibadete iştirak etmezler. Ancak Reformistlerde, kadın ve erkekler ibadet esnasında birlikte otururlar.

İbadetler Kudüs'e/doğuya (*mizrah*) dönülerek yapılır. Davud camları Kudüs yönüne bakan bir odada günde üç defa dua etmişti (Daniel 6/10). Mabed'in inşasından sonra ibadetlerin doğuya, Mabed'e dönerek yapılması Süleyman'ın duasıyla (Birinci Krallar 8/34, 44, 48; İkinci Tarihler 6/34) başlar. Dini bir kural olarak ise Mişna'da konulmuş ve Talmud ise bunu detaylandırmıştır: Eğer bir kimse diasporada dua/ibadet edecekse İsrail ülkesine; İsrail ülkesinde ise Kudüs'e ve Kudüs'de ise Mabed'e; Mabed'e ise kutsallar kutsalına; eğer Mabedin doğusunda ise batıya; batıdaysa doğuya, güneyde ise kuzeye; kuzeyde ise güneye dönecektir.

İbadetlerde kullanılan dil genellikle İbranicedir. Ancak diaspora Yahudileri içinde yaşadıkları ülkenin dilini de ibadetlerde kullanmışlardır. Reformcular bu hususu ciddi bir şekilde savunmuşlardır. Ancak onlar da, son zamanlarda, ibadet dili olarak İbraniceyi kullanmaya başlamışlardır. İbadetler cemaatle, sinagoglarda yapıldığı gibi, toplu olarak evlerde ve bazen de bireysel olarak yapılır.

İbadetler, günlük ve haftalık olmak üzere ikiye ayrılırlar. Günlük olanlar, sabah güneş doğduktan, öğleden sonra ve akşam güneş battıktan sonra olmak üzere üç defa yapılır. İbadetin üç kez oluşu, mabette kurban takdim zamanlarının hatırasını yansıtır. İbadetin üç olarak tespitinin tarihi, MÖ. VI. yüzyıla kadar geri gider. Sinagogda icra edilen ibadetler, hahamın gözetiminde yapılır; dua ve Tevrat okumaktan ibarettir. Yaklaşık MS. IX. yüzyıldan itibaren Yahudilerin yarı resmi dua kitapları olan Siddurlar'ı vardır. Ancak, farklı cemaatler de kendilerine özgü dua kitaplarına sahiptirler.

İbadetlerde okunan en önemli dualar, *Şema* ve *Amida*'dır. Şema duası, sabah ve akşam ibadetinde cemaat ile birlikte okunur. Bu dua, Tanrı'nın tekliğini ve vadedilen çağın gelişine yönelik bireysel inancı ifade eder.[29] İkinci

[29] (*Şema Yisrael, Adonay eloenu, Adonay ehad*) "*Dinle İsrail, Adonay Allah'ımızdır, Adonay tektir. Allah'ı tüm kalbimizle, tüm gücümüzle ve*

önemli dua *Amida*'dır. *Amida* on sekiz kutsamayı, ataların yaptıklarını, mabedin yeniden yapılmasını, Tanrı'ya şükranı ve İsrail için barışı içerir. *Amida*, ayakta okunur. Bunların yanı sıra, günlük ibadetlerde *Kadiş* ve *Alenu* duaları da okunur. *Kadiş*, Tanrı'nın krallığındaki evrensel barış arzusunu ifade eder. Bu dua, *Minyan* olmaksızın okunmaz. On üçüncü yüzyıldan itibaren günlük mabet ibadetleri, *Alenu* duasının okunmasıyla sona erer. Tanrı'nın bütün dünya üzerindeki hâkimiyetini dile getiren bir içeriğe sahiptir.

Haftalık ibadet, Cumartesi günü yapılır. Kur'an'da Sebt olarak zikredilen *Şabat*, Yahudilerin kutsal günüdür. Tanrı, evreni yarattıktan sonra bu günde dinlenmiş olmasının (Yaratılış 2/1-3) ve İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmasının anısına bu günün hatırlanmasını ister: "*Şabat Günü'nü kutsal sayarak anımsa. Altı gün çalışacak, bütün işlerini yapacaksın. Ama yedinci gün bana, Tanrın RAB'be Şabat Günü olarak adanmıştır. O gün sen, oğlun, kızın, erkek ve kadın kölen, hayvanların, aranızdaki yabancılar dahil, hiçbir iş yapmayacaksınız. Çünkü ben, RAB yeri göğü, denizi ve bütün canlıları altı günde yarattım, yedinci gün dinlendim. Bu yüzden Şabat Günü'nü kutsadım ve kutsal bir gün olarak belirledim.*"[30] Bu gün, Yahudilerin iş yapmadıkları, iş yapmanın haram kabul edildiği bir gündür. Yahudi bilgeleri, bu günde yapılması yasak olan otuz dokuz çeşit iş tanımı yapmışlardır: Yazı yazmak, ekmek pişirmek, ateş yakmak, dikiş dikmek, bina inşa etmek, ekin ekmek ve biçmek vb. İnsan için hayati tehlike söz konusu olduğunda Şabat'ın iş yapmama kuralı ihlal edilebilir. Fakat eğer hayati bir tehlike söz konusu değilse, Şabat yasaklarının ihlal edilmemesi istenir. Muhafazakâr ve Reformistlerin Şabat ve yasaklarına yönelik düşüncelerine daha önce, bu mezheplerin ele alındığı yerde söz

---

tüm varlığımızla seveceğiz. Bugün ve yarın, evde ve uzakta, sabahları ve akşamları, Allah'ımızın kelimeleri bize hep doğru yolu gösterecek"

[30] Mısır'dan Çıkış 20/7-11.

edildiğinden tekrara düşmemek maksadıyla burada bir kez daha onlardan bahsedilmeyecektir.

Şabat cuma günü güneş battıktan sonra başlar. Başlamadan önce, ilahiler okuyan evin hanımı tarafından mumlar (2 mum/lamba, ancak bazı yerlerde ikiden az olmamak üzere ailede doğan her çocuk için ya da haftanın her günü için bir tane olmak üzere 7 tane), *Kabalat Şabat* denilen ve bölgelere göre değişen Şabat'ın başlangıç saatinde yakılır. Bunun için beyaz mumlar tercih edilir. Sinagogda ise, Şabat alacakaranlıkla karşılanır ve "*Gel arkadaşım gelini karşılayalım...*" diye başlayan ilahi söylenir. Arkasından *Kiduş*, kutsayıcı bir dua olarak bir fincan şarap üzerine okunur. Bunu, ayinsel olarak ellerin yıkanması, kutsama ve ekmeğin paylaşılması takip eder.

Cuma akşamı, ailecek yemek yenir. Yemekten sonra, hususi şarkılar söylenir. Üç öğün yemeğin yenmesi Rabbiler tarafından öğretilmiştir ve haftalık olarak okunması gereken Tevrat parçasından alınmış olan bir parça okunur. Sinagogdaki sabah ibadetinde, Tevrat'tan ve Peygamberi metinlerden bir parça okunur. Sekiz kişi okumak için çağrılır; bunlardan yedisi Tevrat'tan sekizincisi ise Peygamberî metinlerden okur. Öğleden sonraki ibadette, üç kişi Tevrat'tan bir parça, bir sonraki haftanın okuma parçasının ilk bölümünü okur. Günün üçüncü öğünü, Şabat bitmeden yenir.

Gün, genel olarak evde yapılan *Havdala* töreniyle biter. Bu, şarap, baharat ve ışıkların kutsanmasından oluşan bir törendir.

Bugün, Ortodoks Yahudiler, Şabat düzenlemelerini çok sıkı bir şekilde yerine getirmeye çalışırlar. Sinagoga yürüyerek giderler. Reformistler ise, bu tür yasaklara riayet etmezler ve mesela, sinagoga arabayla giderler.

6.3.1. Sinagog

Yunanca "*Toplantı, meclis*" anlamına gelen Sinagog'un İbranicede, *bet kneset* (toplantı evi), *bet ha-tefila*

(ibadet evi) Türkçede ise Havra olarak adlandırılır.[31] Gelişmemiş hali Babil sürgününe kadar geri gider. Yeşaya 56/7 zikredilen "küçük bir mabet/ibadet yeri"[32] Talmud'a göre sinagogdur. Diasporada sinagog kalıntıları bulunsa da, ancak MS. I. yüzyıldan itibaren sinagog yerleşik bir kurum olarak ortaya çıkar. Philo, Josephus ve Yeni Ahit sinagogdan söz ederler.

Kutsal mekânlar olup yalnızca ibadet maksatlı yapılmış olan sinagogların fiziki şekilleri Yahudi Yasası tarafından ayrıntılı bir şekilde tanımlanmış değildir. Bu yüzden, yapıldıkları döneme ve coğrafi bölgeye uygun olarak farklı özellikler gösterirler. Bütün sinagoglar, üzerinde Tevrat'ın okunacağı bir masaya (*'amud*), din adamlarının okuma masası hizmeti görecek olan bir kürsüye (Aşkenazîm *bima* ve Sefardîm, *teva* olarak adlandırırlar) ve Tevrat rulolarının içinde muhafaza edileceği bir sandığa (*aron ha-birit*) sahiptir. Sandıklar sinagogda önleri Kudüs'e dönük şekilde yerleştirilirler. Bu sandık Ahit sandığını temsil eder ve onun bulunduğu yer, sinagogun en kutsal yeridir (*kudsu'l-akdâs/kodeş ha-kodeşim*). Bu sandık süslü perdelerle örtülür. Tevrat rulolarının üzerine konulduğu *bima*, odanın ortasına yakın bir yerinde bulunur ve Seferad sinagoglarında hahamların okuma masası olarak da işlev görür. Sinagoglarda ayrıca, Kudüs'deki Mabet'te bulunan Menora'yı hatırlatan sürekli yanan bir lamba, *ner tamid* bulunur. Yine her sinagogda yedi kollu lamba olan Menora da yer alır. Sinagoglar süslenmekle birlikte, putperestlik olarak kabul edildiğinden üç boyutlu heykeller ve insan vücudunu resmeden

---

[31] Ortodoks ve Hasidistler sinagogun muadili olarak, Yiddişçe olan "Shul"u kullanırlar. Bu kelime Almanca "okul" anlamına gelen kelimeden türetilmiştir. Muhafazakâr Yahudiler Sinagog'u; Reformist Yahudiler ise, her toplantı yerini Mabed/Bet ha-Mikdaş'ın muadili olarak gördüklerinden "Mabet/Temple"ı kullanırlar. http://www.jewfaq.org/shul.htm 28.02.2018

[32] "*Kutsal dağıma getirip Dua evimde sevindireceğim. Yakmalık sunularıyla kurbanları, sunağımda kabul edilecek, çünkü evime 'Bütün ulusların dua evi' denecek*".

öğeler yasaktır ve bulunmaz. Hasidistlerin sinagogları, süssüzdür.

Aşkenazi sinagoglarında cemaatin oturacağı oturaklar Tevrat'ın bulunduğu sandığa yöneliktir. Seferad sinagoglarında ise, oturaklar sinagogun çevresine yerleştirilir ve dua sırasında kalkıldığında Kudüs'e dönülür. Aşkenazi sinagoglarında, Tevrat odanın ortasına yerleştirilmiş olan okuyucu masasının üzerinde okunur ve bu sırada ibadeti yöneten *hazan*, yüzü sandığa dönük olarak kendi masasının yanında ayakta durur. Sefarad sinagoglarında ise, Tevrat okuması için kullanılan masa, Tevrat rulolarının bulunduğu sandığın zıttı bir yere konur.

Orta çağ öncesi sinagog kalıntılarında ve konuyla alakalı metinlerde kadınların erkeklerden ayrı olarak ibadet ettikleri bir yerin bulunduğunu gösteren bir veri olmamasına rağmen söz konusu dönemden itibaren Ortodoks sinagoglarında, kadınlarla erkeklerin bulunduğu yeri ayıran bir bölme, *mehitza* bulunur. Reformistlerin sinagoglarında kadınlara ayrılmış bir yer bulunmaz. *Bima*, genel olarak Sandığın önüne konur böylece sinagogda, oturmak için daha çok yer açılmış olur.

Sinagog'daki ibadetin merkezinde Kutsal kitapların sesli bir şekilde okunması yer alır. Bu, Şabat günü sabah ibadetinde, kutsal günler ve bayramlarda; Pazartesi ve Perşembe sabahları ve Şabat öğleden sonra icra edilir. Yıllık okumaya göre düzenlenmiş olan Tevrat Yaratılış 1/1'den ilkbahar bayramlarını takiben başlayarak sene sonuna değin başından sonuna kadar okunur. Peygamberlerden bir başka kısım da, bu vesilelerle okunur. Okunacak metin alt bölümlere ayrılır; Şabat'ta on ve diğer günlerde üç bölüm olmak üzere, okumak için çağrılan kişiler tarafından yüksek sesle okunur.

Sinagog ibadetinin düzeni; hazırlık türünden kutsamalar ve Mabed kurban kültünü hatırlatan paragrafların ilave edildiği hazırlık türündeki dualardan; birkaç Mezmur ve Kitab-ı Mukaddes'ten alınmış duanın ezberden okunması; cemaatle ibadetin başladığına işaret eden ibadete bir davetle başlatılan *Şema* ve ona eşlik eden şeyler;

dua (*tefila*); itiraf, hafta içi günlerde niyaz (*tahanun*); Kutsal kitabın okunması ve ibadet eylemlerini sona erdirmeyi içerir. Bu sabah ibadetinin yapısı, öğleden sonra ve akşam ibadetlerini ve Şabat, kutsal günler ve bayramlar için eklemeler ve çıkarmalarla biraz değişir.

İbadetin bu yapısı bütün Yahudi dünyasında, farklı dönemlere, coğrafyaya ve kültürel farklılıklara göre ayrıntılarda değişmekle birlikte aynıdır. Toplu olarak sinagogda yapılan ve on erkeğin bulunmasını (*minyan*) gerektiren ibadet genel olarak, resmi sinagog görevlisi *hazan* ya da *kantor* tarafından idare edilir; ancak, Yahudilikte, Hıristiyanlıkta olduğu gibi, Tanrı adına konuşma yetkisi olan din adamları sınıfı bulunmadığından bu kapasiteye sahip herhangi bir Yahudi erkeği tarafından da idare edilebilir.

6.3.2. Din Adamları

Yahudilikte din adamlığı ırsi bir özelliğe sahiptir ve kökenleri ilk baş haham olan Musa'nın büyük kardeşi Harun'a ve Yakup'un oğlu Levi'ye kadar giden kimselerden oluşur. Bunlardan birinciler *Kohen* (çoğulu *Kohanim*) ikinciler ise Levililerdir. Mabet döneminde, mabette takdim edilecek olan kurban ibadetinin en önemli kısımları, yalnızca *kohen*ler tarafından yerine getirilebilirdi. Mabed'in en kutsal yeri olan ve *altar*ın bulunduğu yere yalnızca onların girmesine izin verilirdi. Mabed bulunmadığı bu gün, *kohen*lerin kutsallığı az sayıda ritüel sınırlamalarda, yükümlülüklerde ve önceliklerde ifadesini bulur. Boşanmışlarla ya da Yahudiliğe girmiş olan kimselerle evlenemez ya da cesetlere yaklaşamazlar. Sinagog ibadetinde "rahip kutsamaları" (Çölde Sayım 6/24-27) okurlar ve Sinagoglardaki Tevrat okumalarına ilk olarak onlar çağrılırlar. Ancak cemaat üzerinde herhangi bir otoriteye sahip değildirler.

Yakup'un oğlu Levi'nin erkek soyundan gelen ve Tevrat tarafından rahibimsi görevler için ayrılmış olan Levililer, Mabet döneminde ibadete eşlik edecek Mezmurları okuyan koroya katılma, inşa' etme, muhafaza

etme, koruma, hahamlara yardım etme görevleri vardı. Bazen Yasayı yorumlarlardı. Bugün Sinagogdaki ibadette Tevrat'ı okuma sırasında, hahamlardan sonra ikinci olarak çağrılırlar. Tevrat bütün İsrail halkının sahip olduklarının özellikle de, yiyeceklerinin onda birini Hahamları ve Levililer'i korumak için ayrılması gerektiğini söylediğinden, bu onda bir Levililer'e verilmek zorundadır (Levililer 18/21) ve Levililer bunun onunu da hahamlar için ayırmak zorundadırlar (Çölde Sayım 18/28).

Hahamlar ve Levililer dışında Sinagog ibadetinde hizmet icra eden görevliler de vardır. Bunlardan *hazan, kantor* sinagog/havradaki ilahileri okuyan koronun şefidir. *Şaliah tzibur* ya da *şatz* (cemaatin lideri, kelimesi kelimesine vekili, temsilcisi), ibadet için toplanmış olanları yönlendirir. Bazen de cemaat adına dualar okur. O bu işi yaparken bir aracı değil de daha ziyade kolaylaştırıcı bir işlev görür. Onun yaptığı duaların sonunda cemaat *amen* diyerek duaların okunuşuna iştirak eder. Dua okuyabilecek her erkek *şatz* olarak iş görebilir. Ortodoks ve bazı Muhafazakâr cemaatlerde yalnızca erkekler dua yöneticileri olabilirken Reformist cemaatlerde bu iş için kadınlara da izin vardır. Haftalık olarak okunması gereken Tevrat kısmını, *Baal Kriya* ya *Baal kore* adı verilen biri okur. Bu görevi yapacak kişinin taşıması gereken özelikler, *şatz*ın taşıması gereken özelliklerdir. Dualarda yönlendirici olmakla birlikte Tevrat okuma işini farklı kişiler yapabileceği gibi aynı kişi iki işi de yapabilir. Özellikle büyük olan birçok cemaat eğer insanları Tevrat'a davet eden, daimi bir şatz yok ise her bir dua bölümü için şatz atayan ve sinagogun temiz tutulmasını kontrol eden bir *gabay*/zangoç/sinagog hademesi vardır. Bu son üç görev, idari görevlerdir. Ancak Aydınlanmadan bu yana, sinagoglar, şatz ve *baal kriya* olarak faaliyet göstermek üzere rabbiler ve hazanlar kiralamışlardır. Muhafazakâr ve Reformist cemaatlerde durum böyledir. Ortodoks cemaatlerde ise, sırayla olmak üzere bu görevleri din adamı olmayan insanlar deruhte ederler.

Rabbiler, hususi doğası ve işlevleriyle birlikte esasen, Roma'ya karşı başlatılan ikinci isyandan (MS. 132-135) itibaren yaşanan gelişmelerin bir sonucudur. *Rabbi* (benim öğretmenim) terimi, bir Nâsi ya da Yahudi toplumunun başı tarafından yönetilen akademi (Yeşiva) mezunu için kullanılan bir onur sıfatıdır. Rabbiler *nasi* tarafından hukuk mahkemesine (*bet din*) tayin edilir ve yerel cemaatin yasal memuru olarak her bakımından onu kontrol eder ve gözetirlerdi. Benzer statülerini Babil'de sürdürdüler. Zamanla cemaatin tabi oldukları yönetimle iletişimini sağlama görevi gören *reş-galut/ resü'l-câlut*ların ortadan kalkmasından sonra bağımsız olarak var olan rabbani akademilerin destekledikleri rabbiler varlıklarını devam ettirdiler. Rabbiler dini görevliler değil, (kutsal cemaat/toplum *kehilla kadoşa*) olarak kabul edilen toplum hayatının her safhasının yönetiminden sorumlu cemaat memurlarıydılar.

Yukarıda anlatılan dönemdeki, Yahudi Yasasının (*halaha*) bir yorumu ve cemaatin baş hâkimi olma asli görevi iken, Modern zamanların değişen yapısı rabbilerin konumunu da değiştirdi. Rabbilik, modern ulus devletlerde sivil hayatın gerekleri/istekleri üzerinde düşünen dini bir görev haline geldi. Seminerlerde yetiştirilen rabbiler, cemaatin rabbisi olarak faaliyet gösterirler. Rabbinin hangi cemaate mensup olduğu onun görevini de etkiler. Mesela, Reformist gruba mensup olan rabbiler, yiyeceklerin *koşer* kurallarına uygun üretilip üretilmediğini kontrolle görevli değildir, çünkü Reformist Yahudilik bu tür Yahudi yiyecek yasaklarına riayet etmez. Dini evlenme törenlerine katılsalar da çoğu öteki törenlere katılmaları zorunlu değildir. Ancak onlar, dini ibadetleri/hizmetleri yönetirler, *bar mitsva*ya yardım ederler ve cenaze törenlerine ve bazen de sünnet törenlerine katılırlar. Kadim dönemlerde Şabat ya da bayramlarda sinagogdaki ibadetlerin vazgeçilmez unsuru olan vaazlarını şimdi bazen yerine getirirler. İhtiyaç duyulduğunda danışmanlık yaparlar. Gençlerin dini eğitiminden sorumludurlar.

6.3.3. Oruçlar

Oruç anlamına gelen İbranice *tsvm* kelimesi Tevrat'ta yer almaz. Fakat nefsin alçaltılması ifadesi, oruç olarak kabul edilmiştir. Oruç, Tanrı ile bozulan ilişkilerin düzeltilmesinin birkaç yolundan biri olarak kabul edilir. Yahudi uleması tarafından bu konuda, ikincil bir fonksiyon icra ettiği ileri sürülmüş olmasına rağmen, toplum tarafından yerine getirilmesi gereken ciddi bir görev olarak kabul edilir.

Kutsal Kitap'ta yer alan ifadelerden orucun, felaket anlarında yerine getirilen bir ibadet olduğu görülmektedir. Kutsal Kitap'ta tutulması emredilen tek oruç, *Yom Kipur/Kefaret Günü* orucudur. Diğerleri, tabii felaketlere bir cevap ve onları hatırlamak maksadıyla zamanla ortaya çıkmışlardır. Babil sürgününden sonra, resmi oruçlar konulmuştur. Bu tür resmi oruçların varlığı ilk kez Zekeriya (MÖ. 520-515) kitabında zikredilir. Bu da, tabii felaketler karşısında kendiliğinden vuku bulan oruçların, sonradan kurumsallaştığı anlamına gelmektedir.

Oruçlar, büyük oruçlar (Kefaret Günü/Yom Kipur; Av 9, gibi) ve küçük oruçlar olmak üzere ikiye ayrılır. Küçük oruçlar, gündüz saatleriyle sınırlı olmasına rağmen, büyük oruçlar bir önceki günde gün batımından başlar ve sonraki günün akşam vaktine kadar devam eder. Küçük oruç günlerinde, yalnızca yiyecek ve içecek yasak olmasına rağmen, büyük oruçlarda mezkûr yasakların yanı sıra, yıkanmak, yağlanmak, ayakkabı giymek ve cinsel ilişkide bulunmak da yasaktır.

Çocuklar, hamileler, çocuğunu emziren anneler ve hastalar oruç tutmazlar. On iki yaşından gün almış kızlar ve on üç yaşından gün almış erkekler oruç tutarlar. Ancak dokuz yaşını doldurmuş çocukları alıştırmak maksadıyla da birkaç saatlik oruçlar tutturulabilir.

Kefaret Günü/Yom Kipur, kutsal metinde tutulması emredilen tek oruçtur. Kefaret Günü orucu, Musa'nın Sina'dan ikinci kez taş tabletlerle dönmesinin ve Tanrı'nın, halkını affettiğinin haberini getirmesinin yıl

dönümü olduğu söylenir. Bu günde oruç tutmasında tıbben herhangi bir sakınca olmayan on yaşın üstündeki erkekler ve on iki yaşın üstündeki kızlar, gün batımından ertesi günün akşamına kadar oruçlu olmak zorundadırlar. Akşamdan sonra, orucu açmak maksadıyla mükellef bir yemek yenir. (10 Tişri/ Eylül-Ekim 15 arası)

Büyük oruçlardan kabul edilen Yom Kipur'un yanı sıra küçük diye isimlendirilen başka birtakım oruçlar da vardır. Bunlar, büyük oranda Yahudi tarihindeki trajik olayların anısına yerine getirilirler. En önemlisi, Nebukadnezar'ın MÖ. 586'da mabedi tahrip etmesinin hatırlanması için Av ayının 9'unda tutulan oruçtur. Ayrıca mabedin Titus tarafından MS. 70 yılında yıkılması da bu oruçla ilişkilendirilir. Temmuz'un yedisindeki, Tevet'in onundaki, Tişri'nin üçündeki oruçlar yine tarihte yaşanan trajedilerle ilgilidir.

Bu resmi oruçlara, Rabbiler de birtakım ilaveler yapmışlardır. Her ayın ilk pazartesi ve perşembe günü, Pesah ve Çadırlar bayramlarından sonraki pazartesi günü ve her ayın son günü ve Musa'nın ölüm tarihi olarak kabul edilen Adar'ın yedinci günü oruç tutulmasını tavsiye ederler. Yine, aileden birinin ya da bir öğretmenin ölüm yıl dönümünde, evlenme gününde ve eğer Tevrat nüshaları düşürülürse, oruç tutmak tavsiye edilir.

6.3.4. Hac

Tanrı'ya doğru yapılan kutsal bir yolculuk olarak kabul edilen haccın merkezi mabetti ve ayakta olduğu dönemlerde, yılda üç kez onu ziyaret etmek ve bu ziyaretin ayrılmaz bir parçası olan kurban sunmak zorunluydu. Mabet yıkıldıktan sonra, Tevrat'ta emredilen mabedin ziyareti anlamındaki hac ve mabetle kaim olan kanlı kurban uygulamasına da son verilmiştir. Ancak dinen kutsal kabul edilen yerlerin ziyaret edilmesi anlamında hac, devam etmektedir. Bu yerler arasında özellikle, Kudüs ve çevresindeki mekânlar, Talmud ve Kabala'da adı geçen ve çoğunluğu Celile'de bulunan yerlerle diasporadaki Yahudi bilgelerine ve azizlerine adanan İsrail'in

farklı bölgelerinde bulunan yerler zikredilebilir. Yahudiler, buraları ziyarete giderler; dua ederler ve adak adarlar.

6.4. Yahudi Bayramları

Kutsal Kitap'ın Yasanın Tekrarı bölümünde, Yahudilerin yılda üç kez, Mabette Rabbin huzuruna çıktıklarından söz edilir. Bunlar, Pesah (Fısıh), Haftalar (Şavuot) ve Çadırlar (Sukot) bayramlarıdır. Aynı zamanda hac günleri de olan mezkûr zamanlarda, kurban sunmak üzere birçok hacı Kudüs'e giderdi. Bu bayramlar, tarımsal köklerinin yanı sıra, diğer Yahudi ibadetlerinde olduğu gibi, Yahudi tarihindeki önemli olaylarla da ilişkilidir.

Pesah: Tevrat'ın Mabet zamanında, orada yerine getirilmesini emrettiği üç bayramdan birincisidir. Pesah kelimesi Mısırdan çıkış arifesinde kurban edilen ve kanının Tanrı'nın cezalandıracağı Mısırlıların evlerinden ayırmak için Yahudilerin kapılarına sürüldüğü söylenen Paskalya kuzusuna gönderme yapar. İbranice'de "Tanrı'nın Yahudi evlerini seçmesi" anlamına gelen Pesah, ilkbahar ve hububat hasadının başlamasının ve Yahudilerin Mısır'dan kurtuluşunun kutlandığı bir bayramdır.

Nisanın on beşinde başlar ve sekiz gün sürer (15-22 Nisan). Bayram süresince mayalanarak yapılan herhangi bir yiyecek yenmez. Bu yüzden de, bazen bu bayrama Mayasız Ekmek Bayramı (Türkiye'de Hamursuz Bayramı) da denir. Mayasız ekmek yemek (*matsa*) onların Mısır'dan ekmeğin mayalanmasını bekleyecek fırsat olmaksızın ayrılmalarına gönderme yapar.

Etler, taze meyveler ve sebzeler dışında, rabbilerin gözetimi altında hazırlanmış ve tamamen mayadan ari olduğu hususunu teyit eden "Pesah için koşer" olarak isimlendirilen yiyecekler tüketilir. Evlerde yalnızca Pesah için edinilmiş olan mutfak aletleri kullanılır. On dört nisan gecesi, evde mayanın/mayalanmış herhangi bir yiyeceğin (*hamets*) kalıntısının olup olmadığı araştırılır. Ertesi akşam kalan bütün mayalar ateşte yakılır. O andan itibaren, Pesah'ın sonuna kadar hiçbir maya

artığı evde bulundurulmaz.[33] Birçok Yahudi, değerli mayalı eşyalarını daha sonra satın almak üzere Yahudi olmayanlara satarlar.

Pesah arifesi, Pesah'tan öncesi gece sinagog ibadetiyle başlar. Sonra her aile, her eyleminin rabbiler tarafından düzenlendiği ayrıntılı bir bayram yemeği olan *seder*i yerler. Sofra, kölelikten özgürlüğe geçişi sembolize eden acı yiyecekler ve şarapla donatılır. Törenle ilgili hagadalar okunur. Tören boyunca bardaklara dört kez şarap doldurulur. Şarabın dört kez içilmesine birçok sembolik anlamlar yüklenmiştir; bunlardan en çok bilineni, Tanrı'nın İsraillilere Tevrat'ta yapmış olduğu dört vaade tekabül ettiği şeklinde olanıdır.[34] Ailenin en genç erkeği bu akşamın diğerlerinden niçin farklı olduğuyla ilgili dört soru sorar ve baba bunlara, kendilerinin Mısır'da köle olduklarını, Tanrının kendilerini oradan kurtardığını ve şimdi bu *seder* törenleriyle onu andıklarını söyler. Tören, Paskalya Kuzusunu anımsatan *matsan* (hamur ekmek)'ın servis edilmesiyle sona erer. *Seder*'de, Tanrının tarihteki muhteşem faaliyetlerini öven neşeli ilahiler söylenir ve yemeğin sonunda aile reisi bir araya toplanmış olan aile fertlerine çok ciddi bir şekilde, gelecek olan Mesihi bir kurtuluş beklentisinin ifadesi olarak "*Gelecek yıl Kudüs'te*" der. Bu yüzyıllardır devam eden bir gelenek olarak varlığını muhafaza etmiştir.

Haftalar Bayramı (Şavout): Mabet döneminde üç önemli Hac Bayramından biri olan Şavout, Pesah'dan elli gün sonra Şivan (haziran ve temmuz) ayının altısı ve yedisinde olmak üzere iki gün kutlanır. Hem ilk

---

[33] "*7 gün boyunca evinde hiçbir maya artığı bulunmayacak, bu 7 gün boyunca Hamets yiyen İsrailoğulları cemaatinden kovulacak*" (Çıkış 12/15).

[34] "*Onun için Mısırlılara de ki, Ben RAB'bim. Sizi Mısırlıların boyunduruğundan çıkaracak, onların kölesi olmaktan kurtaracağım. Onları ağır biçimde yargılayacak ve kudretli elimle sizi özgür kılacağım. Sizi kendi halkım yapacak ve Tanrınız olacağım. O zaman sizi Mısırlıların boyunduruğundan çıkaran Tanrınız RAB'bin ben olduğumu bileceksiniz*" (Çıkış 6/6-7).

ürünlerin mabede takdim edilmesi hem de Rabbani Yahudilik döneminde Musa'ya Tevrat'ın Sina'da verilişinin yıl dönümü anısına kutlanan bir bayramdır. Orta çağlarda çocuklar okula bu hafta başlarlardı. Bugün sinagoglar, yeşil bitkilerle süslenir. İsrail'de hasadın imalarını yeniden canlandırmaya yönelik bazı şeyler yapılır. Tevrat sütle kıyaslandığından, süt ürünleri yenir. Birçok Yahudi bütün Şavout gecesini Tevrat çalışarak geçirir. Bazıları ise, Kutsal kitap ve Mişna'dan alınmış derleme bir metni (*tikkun lel Şavout/Şavout gecesi ibadeti*) okur.

Çadırlar Bayramı: Hac Bayramlarından en önemlisi olup, hem ekinlerin toplanmasına hem de İsraillilerin Çıkış sonrası kırk yıl boyunca içinde ikamet ettikleri çadırların anısına kutlanır. Tişri'nin on beşi ile yirmi biri arasında olmak üzere yedi gün, diasporada ise sekiz gün sürer; Şemini Atzeret (Şavout'tan sonraki tatil günüdür ve müstakil bir bayram olarak kutlanır) ve Simha Torah ile sona erer. İlk gün, diasporada ikinci gün çalışmak yasaktır. Bayram boyunca geçici bir çadırda ikamet edilir. Dört bitki: Hurma ağacı yaprağı, ağaç kavunu, yapraklı söğüt dalı ve mersin ağacı dalları yapılan ibadetler boyunca elde tutulur. Yedinci günde: gelecek yılda iyi bir hasat için dualar okunur ve Tesniye kitabı incelenir.

Simha Tora: Her yıl Tevrat'ın yıllık olarak hatmedilmesi dolayısıyla yapılır. Çadırlar bayramının son günüdür. Bu gün Tevrat'ın okunmasının tamamlanması ve yeniden başlanma günüdür. İsrail'de Şemini Atzeret ile aynı gündür; diasporada ise ertesi gün kutlanır. Bugünde övgü içeren ilahiler söylenir ve *bimah* yedi kere tavaf edilir

Roş Haşana, Yeni Yıl. Yahudi kutsal metninde (Levililer 23/23-24), yedinci ayın birinci gününün kutsal toplantı günü olduğu söylenir. Bu gün, Yeni Yıl olarak kutlanır. Onun en önemli özelliği, trompetlerin vurulmasının anısına yapılmış olmasıdır. Bu şofar denilen ve koşer olan bir geyiğin boynuzundan yapılmış olan bir aletin öttürülmesiyle kutlanır. Rabbani gelenek bunu,

tanrının huzurunda herkesin yeni yıla girmeden önceki yılın amellerinin gözden geçirilmesiyle ilişkilendirir. Bundan sonraki on gün ise, yılın en kutsal günleridir; aynı zamanda, orucun da tutulduğu bir gün olan bu günler, On Tövbe (Kefaret) Günü (Yom Kipur) olarak bilinir. Yahudi Bayramlarının en önemlisi olan Tişri ayının 10'unda kutlanan Yom Kipur, günahların itiraf edildiği, onlara karşılık olacak kefaretlerin ödendiği ve insanlarla Tanrının barıştığı gün olarak kabul edilir. Oruç, tövbe ve dua günüdür. Bu çalışmanın, yemenin, içmenin, yıkanmanın, bedeni yağlamanın, cinsel ilişkide bulunmanın ve deri ayakkabı giymenin, tamamen yasak olduğu bir gündür. Mabedin ayakta olduğu zamanlarda[35] en yüksek din adamının mabedin en kutsal yeri olan *kodeş ha-kodaşim/kutsu'l-akdes* alanına girmesine izin verildiği yegane zamandı. Bu günde yapılan ve baş haham tarafından icra edilen kefaret edici ritüeller Mişna'da ve liturjide ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Günümüzde dini törenler, Yom Kipur arifesinden kısa bir süre önce bir bayram yemeği ile başlar. Akşam ibadetinin önce, Yahudileri dini yeminlerini yerine getirmekten azade kılan ve böylece onları istemeksizin de olsa, yeminlerin gereklerini yerine getirmeme hususundan koruyan bir ifade olan *Kol Nidre* söylenir. Dua ortaçağ kökenli bir melodi eşliğinde söylenir. Yom Kipur, şofarın çalınmasıyla *neila/kapanış* ibadetiyle sona erer.

Diğer bayramlar ise, Kutsal Kitap döneminden sonra ortaya çıkmışlardır. İsrail'in bağımsızlık günü 14 mayıs 1948'da devletin resmen ilan edilmesinin anısına yapılan bir bayramdır.

Lag ba-Omer: MS. II. yüzyılda yaşanan vebanın sona erişinin anısına yapılır. Yalnızca Talmud'ta bulunan bir rivayete göre ise bayram, tek günlük bir yağın mucizevi olarak sekiz gün boyunca yanması anısına kutlanır.

---

[35] Bu dönemdeki uygulamaların en çarpıcı olanı, baş hahamın halkın günahlarını itiraf etmesi ve sembolik olarak onları bir keçinin başına koyarak yok olması dileğiyle çöle gönderildiği, *günah keçisi* uygulamasıdır.

Işıklar Bayramı (Hanukka): Selevkid hanedanının MS. 168'te yenilmesinden sonra, *Yudah Makkabi* tarafından, mabedin yeniden Tanrı'ya hasredilmesi vesilesiyle kutlanır. Kislev (Kasım-Aralık) ayının yirmi beşinden itibaren sekiz gün devam eder. Bu günlerde, birincisi bayramın ilk gecesi olmak üzere sekiz kandilin her biri bir gece olmak üzere *hanukuya* denilen dokuz kollu şamdanlar yakılır. Zeytinyağı lambalarıyla ilişkili olmasından dolayı, yağda kızartılmış yiyecek sunmak yaygın bir uygulamadır. Aşkenazi Yahudileri patates pankekleri, Sefarad Yahudileri ise, donutlar yerler.

Ester (Purim): Adar'ın on dördünde kutlanır. Haman'ın İran'daki Yahudileri ortadan kaldırmaya yönelik komplosunun Ester sayesinde savuşturulmasının hatırasına yapılır. Ester aslında küçük bayramlardan olmasına rağmen, modern zamanlarda büyük bir önem kazanmıştır. Bu da, muhtemelen bu bayramda karnaval geleneklerinin uygulanmasından kaynaklanmış olabilir. Babil Talmud'u insanın ne dediğini bilemeyinceye kadar içmesinin gerekli olduğunu söyler. Yapılması istenen dinsel ameller olarak ise, Ester Kitabının okunması, bir bayram yemeği yeme, hediye olarak erzak alıp verme ve fakirlere sadaka vermek, Talmud tarafından Ester 9/22, 28'den hareketle bu günde yapılması gereken şeyler olarak yorumlanır.

Yemek hazırlama gibi işler dışında büyük bayramlarda çalışmak yasaktır. Purim ve Hanukka gibi küçük bayramlarda bu tür yasaklar yoktur. Geleneksel olarak İsrail dışında, Yom Kipur/ Tövbe Günü hariç bütün bayramlar iki gün sürer.

Bu uygulama, Yahudilerin yeni ayın tespiti uygulamasından kaynaklanmaktadır. Yahudi takvimi Ay'ı esas aldığı için, yeni ayın başlangıcının aya bakılarak yapılması gerekmektedir.[36] Tespit edilen günün, dünyanın

[36] Yahudi takvimi Ay ve Güneş esasına göre çalışır ve Ay takvimleri Güneş takvimlerine göre yılda 11 gün daha kısa olduğundan, Bayramların hep aynı mevsime gelmesi için belli aralıklarla takvime 13. ay eklenir. Bunun için bayramlar hep aynı tarihe denk gelmezler ama

farklı bölgelerinde bulunan Yahudi toplumlarına ulaştırılması zaman aldığından, bu topluluklar muhtemel iki günde de bayram yaparlar. Bu yüzden, Reformist Yahudiler, bu uygulamayı feshettiler ve bayramlarını kadim uygulamaya ittibaen bir gün olarak kutlamaya başladılar.

---

her zaman aynı mevsime denk düşerler. Miladi takviminin 2018 yılı Musevi takviminde 5779 yılıdır.

Yedinci Bölüm

YAHUDİLİK'TE AHİRET ANLAYIŞI

Sürgün sonrası dönemlerde kaleme alınan metinlerin ortaya çıkmasına kadar, Yahudi kutsal yazılarında ölüm sonrası ile alakalı olarak, ölülerin gittikleri ve *Şeol* adı verilen bir yerden başka bir şey bulunmaz. Musa'ya aidiyeti hususunda genel bir kabulün olduğu On Emir de bu konuda bir istisna teşkil etmez. Peygamberlerin tebliğlerinde, ölümden sonra mükâfat vaadi ya da cezalandırma tehditleri yer almaz. Sürgün sonrası metinlerde ise, Şeol'daki durumun neliği biraz daha belirgin hale gelir.[37] Ancak metinlerden anlaşıldığına göre burası, ölülerin üzüntülü bir şekilde, yaşayan insanlarla münasebette olmaksızın gölge varlıklar olarak kalacakları bir yerdir.

Orada neler olduğu, ölülerin dünyada yaptıklarından dolayı herhangi bir muameleye maruz kalıp kalmayacaklarına dair bir şey yoktur.

---

[37] "*Çünkü sıkıntı duydum, canım ölüler diyarına yaklaştı. Ölüm çukuruna inenler arasında sayılıyorum. Tükenmiş gibiyim. Ölüler arasında atılmış, artık anımsamadığın, ilgiden yoksun, mezarda yatan cesetler gibiyim. Beni çukurun dibine, karanlıklara, derinliklere attın. Öfken üzerime çöktü, dalga dalga kızgınlığınla beni ezdin. Yakınlarımı benden uzaklaştırdın, iğrenç kıldın beni gözlerinde. Kapalı kaldım, çıkamıyorum. Üzüntüden gözlerimin feri sönüyor, her gün sana yakarıyorum, ya RAB, ellerimi sana açıyorum. Harikalarını ölülere mi göstereceksin? Ölüler mi kalkıp seni övecek*" (Mezmurlar 88/3-10).

Tevrat boyunca Tanrı'nın ceza ve mükâfatına yönelik ifadeler, tabiatüstü bir öte dünyada olmaktan ziyada tamamen bu dünyaya yönelik özellikler taşır: Felaketler ve hastalıklar ya da uzun ömür, mutlu bir hayat, vaat edilen topraklarda yaşam gibi.

Geleceğe yönelik umut, Kenan diyarına yerleşinceye kadar, vaat edilen toprakları ele geçirme ve orada mutlu bir şekilde yaşama şeklinde oluşmuşken, sürgün sonrası hayatta, vaat edilen topraklara geri dönüş halini almıştır. Vaat edilen topraklara dönüşün ve aynı zamanda Yahudi inancının temel unsurlarından biri muhakkak ki Mesih düşüncesidir. Sürgün sonrası oluşan geleceğe yönelik umut, Mesih'in gelişi ve onun gelişiyle gerçekleşecek şeyler etrafında teşekkül etmiştir. Tanrı'nın, Davud'u ve onun soyundan gelecek olanları, İsrail'i sonsuza kadar yönetmek için seçtiği söylenir. Davud'un krallığının çöküşünden sonra, bu vaat geleceğe yönelik bir vaat olarak algılanmış ve tedricen gelecekte kurulacak bir monarşi halini almıştır. Mesih geldiğinde hakikati, adaleti tesis edeceği ve Tevrat'ı öğreteceği bir Altın Çağ başlatacak ve hâkimiyeti sonsuza kadar sürecektir. Tanrı Mesih vasıtasıyla krallığını yeryüzünde kuracaktır. Bu krallıkta, ölüler dirilecektir. Ancak bu diriliş, milli ve mahallî bir diriliştir ve bu dünyada olacaktır.

Vaat edilen topraklara dönme ve gelecekteki bir Altın Çağ inancının yanı sıra, Yahudi tarihi için geç bir dönemde de olsa kişisel bir ölümsüzlük düşüncesi ortaya çıkmaya başlar. Az da olsa ölümden sonraki hayatla alakalı ifadeler, geç dönem metinlerde yer alır. Bunlar daha çok, ölüler âlemine işaret ederler. Ölümsüzlük hakkındaki bir doktrinin gelişimi ise, geç bir dönemde, Babil sürgünü sırasında ortaya çıkar (MÖ. VI. yüzyıl). Perslilerin etkisinin bir sonucu olduğu düşünülen bu doktrine göre, ölülerin bedenlerinin diriltileceği kabul edilir. Bununla ilgili olarak, Kutsal Kitap uleması tarafından geç bir döneme ait olduğu kabul edilen metinlerde yer alan

ölümden sonra dirilişle ilgili ifadeler (Yeşeya 26/19,[38] Daniel 12/2),[39] yine mutlak anlamda bir dirilişten daha çok, Mesih'in gelişiyle gerçekleşecek olan olaylar bağlamında zikredilir. Yahudiler, vadedilen topraklara döndüklerinde ve Mesihî çağ başladığında, ölüler mezarlarından diriltileceklerdir.

Mabedin MS. 70'te yıkılmasından önce, Ferisiler ve Sadukîler arasındaki en büyük anlaşmazlık konularından biri, ölülerin dirilişi meselesiydi. Sadukîler, Tevrat'ta yer almadığı için onu reddederken, Ferisiler bu anlayışın kutsal yazılarda zımni olarak da olsa mevcut olduğunu savunuyorlardı. Bu yüzden de, ölüler diriltildikten sonra gerçekleşecek olan son yargılama onların dünya görüşlerinin bir parçasını oluşturmaktaydı. Maimonides de, inanç esasları arasına ölülerin dirilişini koyar, ancak bu konu üzerinde fazla durmaz. Saadia Gaon ise yeniden diriliş üzerinde çokça durmuş, bu dirilişin zamanı ve nitelikleri üzerinde Tanah ve Talmud kaynaklı malzemeyi yorumlayarak ayrıntılı bilgi vermiştir.

Talmud'da ölüler elbiselerini giymiş bir şekilde kalkıyor olarak tasvir edildikleri için, fiziksel bir diriliş inancı vardır. Hem Saadia Gaon (892-942) hem de Maimonides'in oluşturduğu iman esaslarında yeniden diriliş bir inanç esası olarak zikredilir ("*yeniden dirilmek haktır*", madde: 8; "*Tanrının bildiği bir zamanda ölümden sonra dirilme gerçekleşecektir*", madde:13). Maimonides ölülerin bu dünyaya tekrar gelseler bile, yine diğer bütün maddi varlıklar gibi zamanla yeniden öleceklerini düşünür. Bu yüzden, yalnızca ruhların ölümsüz olduğunu kabul eder.

Bugün Yahudilerin çoğunluğu, ölümden sonra var olacak olan bir tür hayatı kabul ederler. Bedenlerin dirilişi inancı ise, Mesih inancı ile yakından ilişkili olduğundan Mesih anlayışı arka plana kayınca, diriliş de

[38] "*Ama senin ölülerin yaşayacak, bedenleri dirilecek. Ey sizler, toprak altında yatanlar, uyanın, ezgiler söyleyin. Çünkü çiyin sabah çiyine benzer. Toprak ölülerini yaşama kavuşturacak*".

[39] "*Yeryüzü toprağında uyuyanların birçoğu uyanacak: Kimisi sonsuz yaşama, kimisi utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek*".

kendiliğinden arka plana düşmüştür. Bedenlerin dirilişi, modern bilim ve dünya görüşü sebebiyle, tasavvuru bile imkânsız bir şey olarak kabul edilir. Reformist ve Ortodoks Yahudi toplumları, ruhların ölümsüzlüğünü kabul eder ve onu vurgularlar.

İnsanların bu dünyada yaptıklarının karşılığını görmesi, her şeye gücü yeten ve adil bir Tanrı anlayışının mantıksal bir sonucudur. Bu dünyada günahkârların mutlu ve erdemli insanların acı çekmesinin eğer karşılığını görecekleri bir durum söz konusu olmayacaksa, Tanrı'nın adaletinden söz etmenin bir anlamı yoktur. Bu karşılık bu dünyada olmuyorsa, bunun gelecekte olacak bir dünyada gerçekleşmesi gerekir. Talmud bunu şöyle ifade eder: "Bu dünya, emirlere itaat yeridir; gelecek dünya ise, mükâfat". Ancak Mesih doktrini ve ölülerin dirilmesi gibi ceza ve mükâfat doktrini de, Babil'deki sürgün sonrası gelişmiştir. İkinci Mabet dönemi (MÖ. VI. yüzyıl) ve MS. I. yüzyıl Yahudi Rabbileri, bu konu hakkında sistematik ifadeler geliştirmemişlerdir.

Mesiyanik çağ boyunca, ölülerin genel bir dirilişi olacak ve onu nihai bir yargılama takip edecektir. Ölümden sonra ferdi ruhların yargılanması kabul edilmesine rağmen, bu yargı ile genel diriliş arasındaki ilişki açık bir şekilde ifade edilmez.

Salihlerin mükâfatları ve günahkârların cezalandırılmasıyla ilgili ifadelere, Yasa'da değil de, Rabbani literatürün hikâye türü (*hagada*) içinde yer verilmesinden dolayı, bu ifadeler bağlayıcı değildir ve bu da, bu meselelerle alakalı farklı yaklaşımların mümkün olduğu anlamına gelir.

Buraya kadar anlatılan Yahudi ahiret inancı hakkındaki kısıtlı bilgiler, kanonik metinlerde yer alanlardır. Bunların daha detaylı bir şekilde ele alındığı, apokrif olarak kabul edilen metinler de vardır.

Bu metinlerde, iyilerin mükâfat olarak gidecekleri bir Aden bahçesinden söz edilmeye başlanır. İyiler Aden bahçesine, kötüler ise cehenneme giderek yaptıklarının karşılığını görürler.

Konuyla alakalı geleneksel Yahudi inancının aksine, modern Yahudi toplumu bu inançları büyük ölçüde reddeder. Baş Rabbi Hertz, geleneksel *Dua Kitabı*'nda, Yahudiliğin, ebedi cezalandırma inancını reddettiğini ileri sürer. Reformcu teolog Kaufmann Kohler de, modern zaman ve mekân anlayışının, ruhların cezalandırılması ve mükâfatlandırılmasıyla alakalı bir yere ve döneme izin vermediğini; ebedi bir mutluluğun ve ebedi bir azabın da dayanılmaz bir şey olduğunu söyler. Bu yaklaşımların bir sonucu olarak, geleneksel Rabbani eskatoloji, modern dönem Yahudilerinin büyük kısmı üzerindeki gücünü kaybetmiştir.

Burada anlatılan Yahudi inanç ve düşünce geleneğinden farklı bir düşünce Kabbalistlerin ölümden sonra ruhun durumuyla ilgili düşünceleridir. Bunlar, Flavius Josephus'un Ferisîlerin inançları hakkındaki; "*Onlar, her bir ruhun yok olmaz olduğunu, ancak yalnızca iyi ruhun bir başka bedene geçtiğini, iddia ederler*" ifadesi ruhun farklı bedenlere nakline bir gönderme olarak yorumlanabilse de, ruhların transmigrasyonunu (*gilgul*) bağlayıcı bir inanç olarak kabul eden yegâne Yahudi hareketi onlardır. Böyle bir düşüncenin sekizinci yüzyılda Saadia Gaon tarafından eserlerinde zikredilmiş olması ve onu Karailerin ve Yudganiyelerin kabul ettiğini söylemesi ve onu reddetmeye çalışmasına rağmen böyledir. Erken dönem Kabalacılar ruh göçünü, belli günahlar özellikle de cinsi günahlar için bir ceza ya da ikinci bir şans olarak düşünmüş olmalarına rağmen, sonraki Kabalacı metinler bu anlayışı normal bir süreç olarak ele alırlar. Onlara göre ruhun bedenden ayrıldıktan sonra geçtiği ikinci beden, bir insan bedeni olmak zorunda değildir. Ruh göçü hakkındaki farklı düşüncelerden bazıları, bedenden ayrılmış olan ruhun, belli görevleri yerine getirmek maksadıyla yaşayan bir şahsın bedenine girebileceği, onu dölleyeceği inancını da içerir. Hatta bazı Kabbalacı folklor, günahkâr ruhların kurtuluşcu ruh göçü hakkını sağlama almak maksadıyla insanlara sahip olmalarından (*dibuk*) bile söz ederler.

Sekizinci Bölüm

YAHUDİLİKTE AİLE VE GÜNDELİK HAYAT

8.1. Yahudi Ailesi

Ortodoks Yahudiler arasında, kadın ve erkeğin görevleri birbirinden farklıdır. Evle ilgili sorumluluklarından dolayı kadının belli zamanlarda yapılması istenen emirleri yerine getirmesi beklenmez. O, *tefilin* takmaz. Günlük ibadetler için sinagoga gitmesi zorunlu değildir; gittiği zaman da, *minyan*dan sayılmaz. Onun sorumlu olduğu alan, ev işlerini yerine getirmek, çocuklarının eğitimini temin ve çalışmalarında kocasını teşvik etmektir. Erkeklere ise, karılarını sevmeleri ve onlara saygı göstermeleri emredilmiştir.

Bugün ise, kadınlar bu rolün kendilerine erkekler tarafından empoze edildiğinden rahatsızdırlar ve ev dışında da etkilerinin olmasını istemektedirler. Reformcu ve Muhafazakâr Yahudiler arasında kadınlar, Rabbi olarak takdis edilmekte, sinagog ibadetlerini kantor olarak yönetebilmektedir. Din dışı alanda ise, erkek çocuklarının ortaya koydukları başarıların aynısını kız çocuklarının da gerçekleştirmesini, çoğu Yahudi aile istemektedir.

8.2. Yahudi Ailesinde Gündelik Hayat

8.2.1. Çocuk ve Doğum

Yahudi dini hayatı sinagog ve aile etrafında odaklanır. Ailenin dinsel önemi, geleneğin nakledilmesi

hususunda icra ettiği fonksiyondan kaynaklanmaktadır. Bu naklin önemli bir unsuru, gelecek nesli oluşturacak olanlar çocuklar olduğundan, çocuk sahibi olmak Yahudi geleneğinde çok büyük bir öneme sahiptir. Geçmişte büyük aile, kutsal ve hayatın etrafından döndüğü merkez olarak kabul edilirdi. Büyük bir ailenin erkek ya da kadın atası olmak arzulanan bir şeydi. Ancak, modern dönemin yol açtığı birtakım sıkıntılardan dolayı, Yahudiler arasında da evlilik ve evliliklerde sahip olunan çocuk sayısı giderek düşmektedir.

Talmud'a göre, erkek doğuran yedi, kız doğuran bir kadın on dört gün temiz olarak kabul edilmez; yine erkek doğuran otuz üç, kız doğuran bir kadının ise, altmışaltı gün mabet alanına girmesine izin verilmez. Bu dönemlerde, kadın kocasına yasaktır. Katı Ortodokslar bu tür yasakları hala sürdürmelerine rağmen Reformist Yahudiler, arkaik ve ayrımcı uygulamalar olarak gördüklerinden onları kaldırmışlardır. Çocuk aldırma, ciddi bir suç olarak kabul edilir. Ancak yine de, Ortodoks Yahudiler Katolikler kadar bu konuda katı değillerdir.

Annenin, yasak olan günlerin arkasından sinagogu ziyaret etmesi ve Tanrı'ya şükranlarını sunması adettir. Erkeklere sünnette, kızlara ise sinagogdaki bebek kutsamasında isim verilir. Yahudilik, ataerkil bir din olduğundan, sünnet bir tören olarak kutlanır ancak kızlar için, Reformist Yahudiler dışında, böyle bir şey yapılmaz. Kadınlara dair bu tür ayırımları ortadan kaldırmaya yönelik çabalara rağmen, sinagogdaki günlük ibadette hala, Tanrı'ya kendilerini bir kadın olarak yaratmadığı için dua edilir.

Her Yahudiye, İbranice bir isim verilir. Yeni isim, babanın ismiyle birlikte zikredilir (Yakup ben İshak; Yakup bat Dinah gibi). Bu isim dini kayıtlarda ve sinagogda Tevrat okumaya çağırılırken kullanılır.

8.2.2. Sünnet (Brit-Mila)

Yahudi yasasına göre bütün erkek çocuklar sünnet edilmek zorundadır. Bunun kökeni, daha önce yer yer

ifade edildiği gibi, Tanrı'nın İbrahim'le yaptığı ahdin bir işareti olarak sünnetin yapılması ve bunun nesiller boyunca devam etmesi gerektiğinin ifade edildiği zamana kadar geri götürülebilir (Yaratılış 17/10-12).

Sünnet, çocuğun doğumundan sekiz gün sonra Şabat'ta, Yom Kipur'da yapılır. Sağlık şartları uygun değilse, bu tarih ertelenebilir. Sünnet, bir çocuğu Yahudi yapmaz. Çünkü Yahudilik Yahudi bir anneden doğmakla elde edilen bir niteliktir. Ancak sünnet, çocuğu Tanrı'yla yapılan ahdin bir üyesi haline getirir. Çocukken sünnet olmayan Yahudiler ve sonradan Yahudi olanlar sünnet olmak zorundadırlar. Modern Yahudi mezheplerinin birtakım itirazlarına rağmen, sünnet seküler Yahudiler arasında da bugün varlığını devam ettirmektedir.

Sünnette, çocuğun bir sünnet annesi ve bir de sünnet babası olur. Ayrıca bizdeki kirvenin fonksiyonunu icra eden *sandak* diye isimlendirilen çocuğun kucağında sünnet olduğu bir kişi de vardır. Sünnet işi, doktorlar tarafından da yapılmakla birlikte, bu iş hususunda uzman kişiler olan sünnetçiler, *mohel*ler tarafından yapılır. Operasyondan sonra *mohel*, bir fincan şarap üzerine bebek için dua eder ve ona İbranice isim verir. Çocuğa bir damla bu şaraptan verilir. Bu işlemlerin arkasından kutlama yemeği yenir.

Kızlara yönelik benzer törenler yapma girişimlerine rağmen, bu konuda bir gelenek oluşmamıştır.

8.2.3. Eğitim

Yahudi Kutsal Kitap'ına göre, ailenin çocuklarını eğitmek zorunluluğu vardır. Mişna'da, bu eğitimin çerçevesi çizilir: "Beş yaş, Kutsal Kitap çalışma yaşıdır; on yaş Mişna çalışma yaşıdır. On üç yaşındaki çocuk, dinsel emirleri yerine getirmekle yükümlüdür. On beş yaş ise, Talmud'a başlama yaşıdır."

Ortodoks Yahudiler Mişna'nın çizdiği bu paradigmayı takip ederler. Çocuklar, normal seküler bilgiler kadar yoğun dini konuların da yer aldığı okullara gönderilir.

Yedi yaşındaki çocuklara hem İbranice hem de yaşadıkları ülkenin dili öğretilir. Bu çalışmada, Kutsal Kitap'tan alınmış parçalar okutulur. Yahudi hayat tarzı okulda ve ailede çocuğa kazandırılır.

Ortodoksların dışındaki Yahudilerin büyük kısmı, çocuklarına bu tür bir eğitim vermek istemezler. Hem Muhafazakârlar hem de Reformistler, kendi okullarını açmış olmalarına rağmen, Yahudilerin büyük kısmı, çocuklarını seküler eğitim kurumlarına göndermektedirler. Ancak çocukların burada aldıkları eğitimi tamamlayıcı nitelikte ilave bir eğitim, okuldan sonra sinagoglarda ve pazar günleri verilir.

Katı Ortodoksların çocukları, ilkokuldan sonra, Yahudi yüksek okullarına (*yeşiva*) giderler. Burada, normal eğitimin yanı sıra Mişna, Talmud ve ahlak (*musar*) üzerinde yoğunlaşırlar. Ancak kızların ders programları, erkeklerinkinden farklıdır. Çünkü Ortodokslarda kadınların Talmud çalışması pek istenen bir şey değildir.

8.2.4. Ergenlik Çağı (Bar Mitsva-Bat Mitsva)

On üç yaşından bir gün alan erkek ve on iki yaşından bir gün alan kız, Yahudi yasası bakımından ergen sayılır. Artık erkek çocuk, Yasa'nın emirlerini yerine getirmekle sorumludur ve *minyan* oluşması için gerekli görülen sayı içinde yer alır. Daha önce de ifade edildiği gibi, kızlar minyana dahil edilmezler. Bazı (gayr-i menkul alım satımı gibi) uygulamalardan sorumlu olabilmesi için ise, o konularla ilgili bilgi ve tecrübesinin artması beklenir. Çocukların bu yaşa erişmeleri aynı zamanda, bir kutlamaya da vesile olur. Bar-mitsva aslında iki kısımdan oluşur; birincisi, ergenliğe adım atacak olan çocuğun sinagogda Tevrat okumaya çağrılmasından ve çocuğun tefilin takmasından ibarettir. İkinci kısım ise, çocuğun daha sonraki hayatında da hatırlayacağı görkemde bir kutlama töreninin yapılmasıdır. Bar-mitsva'ın uygulaması Sefaradlılar (İspanya kökenli Yahudiler) ve Aşkenaz Yahudileri (Avrupa kökenli Yahudiler) arasında birtakım farklılık gösterir.

Kızlarla ilgili böyle bir tören (bat-mitsva) on dokuzuncu yüzyıla kadar görünmemektedir. Ancak dünya Yahudileri arasında kızlar için yapılan tören, bir doğum günü kutlamasının boyutlarını aşmaz ve dini bir tören niteliği taşımaz. Türkiye'deki törenlerde ise, on iki yaşına girmiş olan kızlar, beyaz elbiseler içinde sinagogda *teva*ya çıkıp birer konuşma yaparlar ve böylece cemaate katılmış olurlar. Tören sonrasında ise bir davet verilir.

Kızlar ve erkekler arasındaki bu ayırımdan dolayı, Reformist Yahudiler bar-mitsva törenini başlangıçta kaldırdılar ve onun yerine on altı yaşındaki kızlar ve erkeklerin gruba katılış törenini ikame ettiler. Ancak bu yürümemiştir. Kız ve erkek arasındaki bu ayırımdan rahatsızlık hala devam etmektedir.

8.2.5. Evlilik

Yahudilik, evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı teşvik eden bir din olduğu için, Esseniler gibi bekârlığı tercih eden tarihsel bir mezhep dışında, bekârlık hiçbir zaman Yahudilikte bir gelenek halini almamıştır.

Dini bir tören olan evlilik, erkekle kadın arasında yapılan bir antlaşma olarak kabul edilir. Evlilik yaşı erkeklerde on sekiz; kızlar da ise on ikidir. Kutsal Kitap ve Talmud dönemlerinde evlilik iki safhada meydana gelmekteydi. Birincisi nişanlanmadır (*eruşin* ya da *kiduşin*). Bu, parasal değeri olan bir nesnenin (bugün artık nişan yüzüğüdür), iki şahit huzurunda damat tarafından gelin e verilmesinden ibarettir. Bu verme, gelinin damat için kutsandığını ifade eden sözler eşliğinde yapılır. Gelin, babasının evinde yaşamaya devam eder ve çiftler evlenmiş kabul edilmezler. Aralarında yapılmış bir antlaşma olduğundan, bu durumda ayrıldıklarında bile, ayrılığın resmi olarak yapılması gerekir. İkincisi ise gerçek düğündür (*nisuin*). Bu, genç çiftin evlilik şemsiyesi (*hupa*) altında bir araya gelmesinden ibarettir. Evlilik sözleşmesi (*ketuba*) hazırlanır (bu metin Aramîce olarak kaleme alınır ve boşanma vuku bulduğunda erkeğin kadına ödeyeceği paranın miktarını içerir). Evlilik kutsamaları

on yetişkin erkekten oluşan dini bir cemaat önünde okunur. Böylece, çift evlenmiş olur. Artık birlikte yaşama hususunda özgürdürler ve kendi evlerini kurabilirler. Bu ikili uygulama, orta zamanlardan itibaren birleştirilmiştir. Nişan ve düğün törenleri peş peşe yapılır.

Evlenmenin teşvik edilmesine rağmen, kimlerin evleneceği ya da evlenemeyeceği hususunda kesin birtakım kurallar da vardır. Birtakım evlilikler kesinlikle yasaktır. Ensest ilişkiler, zina evlilikleri ve bir Yahudi ile gentile (Yahudi ırkından olmayan) arasındakiler gibi (karışık) evlilikler yasaktır. Sonradan Yahudi olan kadın bir Kohenle evlenemez. Zina yoluyla doğmuş olan çocuklar (*mamzer*), ancak zina yoluyla doğmuş olanlarla evlenebilirler ve bu yasak on nesil boyunca devam eder. Kadim dönemlerde, erkek birden fazla kadınla evlenebilirdi. Ancak kadının böyle bir hakkı yoktu. On birinci yüzyıldan itibaren doğu Avrupa'da poligami yasaklanmış olsa da, konuyla ilgili birtakım şartlar çerçevesinde hala geçerliliğini korumaktadır.

Evliliği teşvik eden Yahudilik, bir trajedi, kötü bir zorunluluk olarak görse de, boşanmayı bir olgu olarak kabul eder. Boşanmanın kuralları ve nasıl uygulanacağı yasada açıklanmıştır. Erkek karısını, hiçbir gerekçe olmaksızın boşayamaz. Kadın ve erkek, dini bir mahkemenin toplantısına katılırlar. Boş kâğıdı, hususi bir kâtip tarafından Aramîce yazılır, belge iki şahit tarafından okunduktan sonra imzalanır. Koca belgeyi (*get*), resmi olarak kadının eline verir. Bu İsrail'de Yahudi bir çiftin takip edeceği bir süreçtir. Geçmişte, kadın evlenilmesi uygun olmayan bireyle evlendiğinde, Yahudi toplumu baskıyla erkeğin kadını boşamasını sağlamaktaydı. Eğer bir koca, karısını boşamak istemiyorsa, bu durumda yapılacak fazla bir şey yoktur. Bu durumdaki kadın bağlı kadın (*aguna*) diye isimlendirilir. Kadın ne boşanabilir ne de yeniden evlenebilir. Tek başına yaşamak zorunda bırakılır. Reformcular bu problemi, sivil mahkemelerin verdiği kararların dini boşanma anlamına geldiğini kabul ederek çözmüşlerdir.

8.2.6. Ölüm ve Ölüm Sonrasıyla İlgili Törenler

Yahudilerin ahiret inancını ele aldığımız yerde söylediklerimizden bu inancın Kutsal Kitap'ın geç dönemde kaleme alınan kısımlarda ortaya çıkmaya başladığı açıkça görülmüş olsa da; MS. ilk yüzyıldan itibaren ahiretin varlığı kanaatinin Yahudilerin genel bir inancı olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden de ölüm bir son değil, bir sonraki hayata geçiş olarak kabul edilir.

Ölüm halindeki kişilerin yanında sürekli birinin bulunması gerekir. Öldükten sonra da, cenaze yalnız bırakılmaz. Hastanın yanında ölümü çağrıştıracak bir şeyler yapılmaz ve gereksiz konular konuşulmaz. Cenaze Cumartesi/Şabat günü kaldırılmaz.

Kişinin vefatının arkasından, birinci derecedeki bir akrabası, yas alameti olarak elbisesinin kol tarafını yırtar. Yas tutacak olanın, yedi gün boyunca giydiği bütün elbiselerin kollarını yırtması ve bir daha dikmemesi gerekir. Şabat günü ise farklı bir kıyafet giyer. Türkiye'de ise yas sırasında siyah elbiseler giyilmektedir. Keza, Şabat günü yeni ölen için dua okunmadığı gibi, yas da tutulmaz.

Cenazeye Kohenler katılmazlar. Kohenler, kişi ölünceye kadar her şeyi yaparlar ancak, ölüm sonrasında bu yardımlarını sürdürmezler. Eskiden kadınlar cenazeye katılmazlardı, ancak bugün İsrail'de ve Türkiye'de kadınlar da bu törene katılmaktadırlar.

Cenaze yıkanmadan önce kefenin hazırlanması gerekir. Kefen hazır olmadan, cenaze yıkanmaz. Kefenleri kadınlar hazırlar ve bu konuyla alakalı kurallara uygun olarak işlerini icra ederler. Kefenlerin pahalı olmaması esastır. Bu yüzden kefen için basit kumaşlar kullanılır.

Cenazeyi yıkayanların cinsiyeti, cenazenin cinsiyetine uygun olması gerekir. Cenaze kaldırıldıktan sonra, cenazenin çıktığı evde yedi gün yemek yapılmaz.

Yemeği komşular ve arkadaşlar getirirler. Yemekte, yeniden doğumun sembolü olarak yumurta verilir. Bu süre içerisinde, cenaze evi hiçbir iş yapmaz. Yas tutan ve ölünün birinci dereceden bir akrabası, bir sene boyunca Kudüs'e dönük olarak *Kadiş* duasını okur.

Yahudilerde ölüye yas tutma bir gelenek olarak devam etmektedir; bu yas dönemleri kendine özgü kurallarıyla üçe ayrılır. Bunlar ilk yedi gün (*şiva*); ölümden sonraki otuz gün (*şeloşim*) ve ölümden sonraki on iki aydır.

Ölünün arkasından gereğinden fazla üzülmek, yasaktır. Cenaze gömüldükten üç ay sonra, mezar taşı konulur ve ilk ziyaret yapılır. Bu ziyaretler, *Roş kaşana-Yom Kipur* arası ve *Oşana Raba* gününde düzenli olarak yapılır.

Dokuzuncu Bölüm

GİYECEK ve YİYECEKLE İLGİLİ EMİRLER VE YASAKLAR

9.1. Giyecekle İlgili Yasaklar

Ortodoks Yahudi erkek simgesi, başa örtülen *kipa*dır. Kipa, kadim bir uygulama değildir. İbadette başları açık olan Hıristiyanlardan Yahudileri ayırmak maksadıyla kullanılmıştır ve yaklaşık MS. XI. üzyılda ortaya çıkmıştır.

Kipanın giyilmesi, bugün erkeğin tanrıya olan saygısının bir ifadesi olarak kabul edildiğinden Ortodoks Yahudiler bütün gün, Muhafazakâr ve Reformist Yahudiler ise yalnızca sinagogda kipa giyerler.

Kutsal Kitap'ın Levililer bölümünde (19/27), "*başınızın yan tarafındaki saçları kesmeyecek ve sakalınızın kenarına dokunmayacaksınız*" emrinden dolayı, orta zamanlarda Yahudilerin sakallı olması adetti. Ayrıca Talmud sakalı, "yüzün süsü" olarak da tasvir eder. Konuyla alakalı sonraki Kutsal Kitap metinleri, sakalı traş etmenin yasak olduğu ve ancak, makasla kırpılabileceğine müsaade edildiği şeklinde anlaşılmıştır. Aynı metinden hareket eden Ortodokslar da, özellikle gençlerde görülen saçların lüle şeklinde uzatılarak kulakların önünden salıverilmesi geleneği çok yaygındır.

Ortodokslukta giyimle alakalı bir diğer unsur da, dört tarafı saçaklı iç elbiselerin giyilmesidir. Bu saçaklar, Tanrı'nın isimlerinin sayısal değerini sembolize edecek

şekilde birbirine bağlanır. Pantolon kemerinin üzeri
den bu saçaklı uçlar cebe konulur. *Talit katon* denile
bir başka elbise ise söz konusu elbiseyi bütünüyle gizle

Evli kadınlar geleneksel olarak saçlarını örterler
Ortodokslar bu uygulamayı ya başlarına peruk takara
ya da başörtüsüyle örterek yerine getirirler. Giydiği elb
seler dizlerini ve dirseklerini örtecek niteliktedir.

Giyilmesi istenenler yanında giyilmesi yasak ola
elbiseler de vardır. Kadınların erkek elbiselerini ve e
keklerin kadın elbiselerini giymesi yasaktır. Bu yüzde
de *unisex* giysilerden nefret edilir. Giyilmesi yasak ola
elbiselerden bir diğeri de, Yasanın Tekrarı 22/11'de
"*yünle ketenden dokunmuş karışık kumaşlar giymeyece
sin*" emrinde ifade edilen karışık dokumalı elbiselerdi
Şeyleri birbirine karıştırmamaya yönelik emir, birtakı
düzenlemelere yol açmıştır. Bağa iki farklı tohum eki
memesi, öküz ve eşeğin aynı boyunduruğa koşulmama
gibi. Ancak bu tür yasaklara, Ortodoks olmayan Yahı
diler riayet etmezler.

9.2. Yiyeceklerle İlgili Yasaklar

İslam'ın yiyeceklerle ilgili kuralları dikkate alınma
sa, geçmişte Yahudileri diğer toplumlardan ayıran tem
özelliklerinden biri de, yiyeceklerle ilgili emirlerdir (*ka
rut*). Bazı yiyecekler yasaktır; izin verilenler bile, mese
hayvanların uygun bir şekilde kesilmiş olmaları gere
kir. Belli yiyeceklerin karıştırılması caiz değildir. Bu ti
emirlerden dolayı ultra-ortodoks bir Yahudi, ne seküle
bir lokantada ne de arkadaşlarının evinde yemek yer.

Kutsal Kitap'a göre başlangıçta bütün insanlar veje
taryendi (Yaratılış 1/29). Ancak Tufandan sonra, Tan
tarafından Nuh'a ve ailesine et yemeleri için müsaad
edilmiştir (Yaratılışı 9/3-4). Bu müsaadeye rağmen
yeme hususunda birçok sınırlamalar vardır. Üstelik ba
Yahudi bilgelerine göre Mesih zamanında hem insanla
hem de hayvanlar vejetaryenliğe geri döneceklerdir.

Et yenmesine izin olmasına rağmen yine de, bütü
hayvanlar ya da kuşlar yenmez. Yenilecek hayvanın çi

tırnaklı ve geviş getiren olması gerekir. Domuz, geviş getirmediği için yasaktır. Tavşan mezkûr iki niteliği taşımadığı için yasaktır. Develer, ayaklarındaki yumuşak tabandan dolayı yenmez. Keza, yırtıcı kuşlar da yenmezler.

Yenecek hayvanlar arasında ise öküz, koyun, keçi ve geyik vardır. Ancak bunların da uygun bir şekilde kesilmiş olmaları şartıyla yenilmelerine izin verilir. Bu da, kanın yenmemesiyle ilgili yasaktan kaynaklanır. Bu yüzden kesilen hayvandan mümkün olduğu ölçüde kanın boşaltılması gerekir. Hayvan kesim işiyle uğraşacak kimsenin(*shoet*) iyi bir eğitimden geçirilmiş olması lazımdır. Bıçağın düz ve keskin olması şarttır. Hayvan, bir bıçak darbesiyle kesilir ve sonra bütün kanın akması için asılır. Kesim tamamlandığında, karkas kontrol edilir. Eğer herhangi bir iç hastalık ya da yara izi varsa, onun yasak olduğuna (*terefah*) karar verilir. Hayvanların, şoklanarak kesilmesi caiz değildir. Balıkların boğazlanması ile ilgili herhangi bir kural yoktur. Ancak bu bütün deniz hayvanlarının caiz olduğu anlamına gelmez. Kabuklu hayvanlar yasaktır. Balık yumurtasının yenmesi caiz değildir. Kutsal kitap'ta kuzunun annesinin sütüyle birlikte yenilmesini yasaklamış : "*Oğlağı anasının sütüyle haşlamayacaksınız*" (Çıkış 19; 34/26; Yasanın Tekrarı 14/21)); bu da daha sonra et ve süt ürünlerinin birlikte yenilmemesi gerektiği şeklindeki genel bir yasağa dönüşmüştür.

Onuncu Bölüm

YAHUDİ DÜŞMANLIĞI (ANTİ-SEMİTİZM) VE SİYONİZMİN ORTAYA ÇIKIŞI; YAHUDİLERİN SİYONİZME BAKIŞLARI

Hristiyan dünyada Yahudilere yönelik ayrımcı tavrın kökeninin, Matta'da yer alan ve İsa Mesih'in öldürülmesini Yahudilerin istediği şeklindeki rivayete (27/22, 24-25) kadar götürmek mümkündür. Hıristiyanlık Batıda hâkim din olmaya başladıktan sonra, kabul edildiği bölgelerin yegâne dini olma iddiasının bir gereği olarak, kendisinden başka bir inancın varlığına çok fazla tahammül gösterdiği söylenemez. Paganlara karşı tavrı, onların putperest oluşlarından kaynaklanıyordu. Yahudilere yönelik geliştirdiği ayrımcı ve toplum içinde gettolarda yaşamaya ve zaman zaman da Hıristiyanlığın hâkim olduğu bölgelerden sürülmelerine yol açan tutumlarının kökeni ise, farklı gerekçelerle olsa da putperestlere yönelik tavırlarında olduğu gib tamamen dini idi. Hıristiyanlar, Tanrı'nın İsa ile yaptığı Yeni Ahit'ten dolayı kendilerini, Yeni İsrail olarak görmekteydiler. Yahudiler İsa'nın Mesihliğini reddettikleri için, Tanrı onları mirastan mahrum etmişti. İsa'nın getirdiği kurtuluşa sırtlarını dönmüşler; bununla da yetinmemişler, onu öldürmüşlerdi. Bu yüzden Tanrı onları reddetmiş ve sonsuza kadar lanetlemişti. Bu lanetten kurtulmalarının tek yolu ise Hristiyan olmaktı.

Hıristiyanların Yahudilere bu şekilde bakışlarının bir sonucu olarak; Avrupa devletleri onları toplum

hayatının dışında, gettolarda yaşamak zorunda bıraktıkları gibi birtakım haklardan da mahrum ettiler. Bu gettolar on sekizinci yüzyıldan itibaren ortadan kalkmaya başlamış olsa da, varlıklarını yirminci yüzyıla kadar devam ettirdi. Yahudilerin toplum hayatından ve herhangi bir meslek edinmekten alıkonulması onları ticaret ile uğraşmaya yöneltti. Orta zamanların sonu ve Rönesans boyunca ticarette (coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak) yaşanan gelişmeler, Yahudilerin Avrupa devletlerini kıskandıracak şekilde zenginleşmelerine; bu da, onların on üç-on altıncı yüzyıl arasında Batı Avrupa'dan çıkarılmalarına ve Doğu Avrupa'ya sürülmelerine yol açan tehcirlere sebep oldu. Bu sürgünler daha sonraki yüzyıllarda da devam etti. Aydınlanma ve Fransız ihtilalinden sonra, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinde Yahudilerin gettolardan çıkmalarına yol açan birtakım düzenlemelerin yapılmaya başlanması; Yahudileri toplumdan dışlanmış ayrıksı bir grup olmaktan çıkarmaya yönelik çabalar, Yahudi kesimden de karşılık görmüş ve yukarıda modern Yahudi mezhepleri başlığı altında yer verdiğimiz -Haskala hareketinin meyveleri olan- modernist Yahudi akımların doğmasına yol açmıştır. Söz konusu düşünce akımları, Hıristiyanların Yahudilere karşı olan düşmanlıklarının bir kısmının ortadan kaldırılmasının mümkün olduğunu ileri sürdüler. Bunun için de, Mesih beklentisinden, vadedilmiş topraklara dönme arzusundan vazgeçtiklerini ve içinde yaşadıkları toplumun giysilerini -dinsel giysiler de dahil olmak üzere- değiştirmeyi benimsedikleri ve ibadet dillerinin İbranice değil de, ikamet ettikleri ülkenin dili olması gerektiğini kabul ettiler. Bütün bunlardan maksat, Yahudiliği ortadan kaldırmak değil; Yahudileri yaşadıkları toplum içinde yabancı olarak kalmaktan dolayısıyla birtakım düşmanlıklara maruz kalmaktan kurtarmaktı. Avrupa'da ve özellikle de Amerika'da yaşayan Yahudilerin büyük bir kısmı, bu düşünceyi farklı tonlarda da olsa kabul ettiler. Ancak yine de Ortodoks ve Muhafazakâr akımlar eski inançlarını devam ettirdiler. On sekizinci yüzyıldaki

özgürleştirme hareketleri ve modernist-reformcu hareketlerin yaklaşımlarının bir sonucu olarak, Yahudiler gettodan kurtuldukları gibi toplum içinde de etkin bir rol almaya başladılar. Bu etkinlik her türlü alanda görülmeye başlandı. Ancak Avrupa'daki yasal düzenlemelere ve Modernist Yahudilerin çabalarının yol açtığı kısmi bütünleşmeye rağmen Hristiyan ülkelerdeki Yahudi düşmanlığı ortadan kalkmadı.

XIX. yüzyıla kadar devam eden Yahudi düşmanlığı, dinsel temelini korudu. Ancak XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve bilimsel birtakım verilerle de kanıtlandığı ileri sürülen ırklar arasındaki üstünlük-aşağılık iddialarından da destek gören ırkçılığın bir sonucu olarak bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahudilere yönelik düşmanlığın hareket noktası dinsellikten ırksallığa kaydı. Mezkûr tutum ifadesini, Wilhelm Marr tarafından 1870'lerde ileri sürülen kavramda, *anti-semitizm*de buldu. Başlangıçta Johann Gottfried Eichorn'un (1752-1827), dillerinin birbirlerine olan benzerliklerden dolayı Sami dilleri ve Hint-Avrupa dilleri şeklindeki ayırımında ortaya çıkan bu kavram; başlangıçta yalnızca aynı dil ailesine mensup olanları ifade ederken sonraları hatalı bir şekilde, tek ve ayrı bir ırk oluşturdukları düşünülen Yahudileri ifade etmek için kullanılmaya başlandı. Ancak, Almanlar *anti-semitizm* ifadesinin Sami dilini konuşan tüm halkları kapsama gibi bir yanlış anlamaya yol açacağını düşündüklerinden 1942'den itibaren mezkûr kavram yerine *Yahudi aleyhtarlığı* terimini geliştirmişlerdir.

Yahudiler, Avrupa'daki hayatlarının kolaylaşmasının, toplumla bütünleşmelerinin yolunun, yaşadıkları ülkenin kültürünü benimsemek olduğu hususunda gayret gösterirken *Siyonizm*'in ortaya çıkmasına yol açan olay 1894'te Fransa'da yaşandı. Alfred Dreyfus, yüksek dereceli Yahudi bir Fransız askeriydi. 1894'te, vatana ihanetle suçlandı. Kendisinin suçsuz olduğunu tekrar tekrar ileri sürmüş olmasına rağmen, ömür boyu hapse mahkûm edildi. Daha sonra, mahkûmiyetine yol açan dokümanların sahte olduğu ortaya çıktığı mahkemede,

hafifletici sebepler de dikkate alınarak 1899'da mahkûmiyet kararı geri alındı. Dönemin Fransız başbakanı kendisinden şahsen özür diledi; ancak 1906'da suçsuzluğu resmi olarak ilan edildi. Bu olay, Fransa'da birçok kişinin Dreyfus'un Fransa'nın istikrarının altını oyan komplonun bir parçası olduğunu düşünmesine yol açtı. Dreyfus olayı, oluşum süreci içinde *aktivist*, *siyasi*, *dinsel* vs. gibi birtakım gruplara ayrılan Siyonizm'in gerçek kurucusu olarak kabul edilen Theoder Herlz'in (1860-1904) daha önce Yahudi meselesiyle alakalı olarak ileri sürülen asimilasyon çözümünün, anti-semitizmi ortadan kaldıracağı kanaatini değiştirdi. Anti-semitizmin ancak, Yahudilerin kendilerine has bir ülkeleri olursa sona ereceği kanaati yerleşti. Bu kanaate ulaşmasında muhtemelen şu öncüller iş görmüştü:

Yahudiler ve Yahudi olmayanlar kalıtımsal olarak, uyum içinde bir arada yaşayamazlar ve Yahudi olmayanlar katıksız Yahudi düşmanıdırlar. Bütün Yahudiler, kendilerini koruyabilmek için bir araya gelmek zorundadırlar.

Herzl'in öncülüğünde, 1897'de ilk Siyonist Kongresi toplandı ve Dünya Siyonist Organizasyonu kuruldu. Herzl ilk başkan olarak seçildi. Onun birincil ilgisi, bir Yahudi ülkesinin kurulmasıydı. Bu ülkenin yeri olarak Filistin başlangıçta ayrıcalıklı bir yer tutmuyordu. Türkiye, Kıbrıs, Sina Yarımadası hatta Uganda düşünülmüş, ancak gelen Ortodoks tepkilerden dolayı Filistin üzerinde karar kılınmıştı.

Yahudilerin müstakil bir devlete sahip olmalarının ancak, bu konunun uluslararası bir mesele haline getirilmesi ile mümkün olduğunu düşünen Herlz için bu hedefin gerçekleştirilmesinde takip edilecek yol, diplomatik faaliyetler ve lobicilik idi. Bir Yahudi devletinin kurulmasının yolunu kolaylaştıran siyasi belge, Yahudilerin İngiltere'ye girişlerinin kısıtlanması hususunda yasa çıkartan Lord Balfour'un altında imzası bulunan ve bu yüzden de Balfour Bildirgesi (1917) olarak bilinen belgeydi. Bu belgeye göre, Arapların zararına olmaksızın Filistin'de iki devletin kurulması mümkündü.

Görüldüğü gibi Siyonizm, batıdaki anti-semitist probleme, modernist akımların yanı sıra ikincil bir çözüm yolu olarak ortaya çıktı. Ancak vurgunun seküler bir devlet üzerine olması, hem Ortodoks hem de Reformist Yahudilerden tepki görmelerine yol açtı. Ve özellikle Yahudiler içinde anti-siyonist düşünceler ortaya çıkmaya başladı. Herzl ilk Siyonist Kongresi'ne davetiyeler gönderdiğinde, İlerlemeci (*progresive*) Alman Yahudileri, Yahudi inancının bütün Yahudilerin yaşadıkları ülkelere hizmet etmeleri gerektiğini emrettiğini içeren bir bildirge yayınladılar. Amerikan Reformist Rabbani Koleji'nin ilk başkanı olan Isaac Mayer Wise (1819-1900), Yahudi Devleti meselesini yaşadıkları bu ülkenin Yahudi ruhuna aykırı olduğunu ve Amerika'yı Filistin olarak gördüklerini ilan etti. Bu yaklaşımlarını II. Dünya Savaşı'ndan sonra da devam ettirdiler ve Fısıh Bayramı'nın bitişinde söylenen "*gelecek yıl Kudüs*" ifadesinin yerine "*Tanrı Amerika'yı kutsasın*" ifadesini koydular. Reformcuların anti-siyonist olmalarının gerekçesi, yaşadıkları toplumla uyum içinde olma hedeflerini baltalayacağı düşüncesiydi. Katı Ortodoksların anti-siyonist olmalarının gerekçesi ise, Reformcularınkinden oldukça farklıdır. Ortodokslara göre bütün dindar Yahudilerin görevi, Siyon'a dönmek için dua etmektir. Ancak bu dönüş, yüzyıllardır beklenen Tanrı'nın göndereceği Mesih'in gelişi ve onun başlatacağı Mesihî dönemde gerçekleşecektir. Bu Mesihî dönemde, sürgündeki Yahudiler kutsal topraklara döneceklerdir. Bu yüzden mesela Neo-Ortodoks Samson Raphaeal Hirsh (1808-88), Tanrı'nın vadettiği zamanda gerçekleşecek olan ilahi kurtuluşu hızlandırmanın yasak olduğunu düşünür. Bu bakış açısından Siyonizm, Tanrı'nın iradesine karşı şeytani bir komplo ve geçmiş tarihte yaşanan sahte Mesihlerle ilgili bir başka hikâye olarak görünür. Katı Ortodokslar, 1912'de anti-siyonist bir yapılanma olan *Agudat Israeli* kurdular. Bu grup, siyonizmi Ortodoksiye bir tehlike olarak görmüştür.

Anti-semitizm Adolf Hitler'in (1889-1945) Almanya şansölyesi olarak seçilmesinden sonra (1933) zirveye

ulaştı. Hitler, Yahudilere yönelik nefretini açık bir şekilde dile getirmeye başladı. Onun tarafından dile getirilenler yalnızca Hitler Almanya'sına özgü bir şey değil, bütün Avrupa'da hâkim olan bir kanaatti ve on dokuzuncu yüzyıldan itibaren farklı ülkelerde örgütlü bir şekilde ifade edilmeye başlanmıştı. Bu nefretin, katliam şekline dönüştüğü ilk yer, Çar II. Aleksander'ı (1855-1881) öldürenler arasında bir Yahudinin de bulunduğunun ileri sürüldüğü Rusya'da yaşandı. *Pogrom* olarak kavramsallaştırılan bu katliamlar, 1881-1917 arasında çok sayıda Yahudinin ölümüyle sonuçlandı.

Rusya'nın başlattığı Yahudilerden planlı bir şekilde kurtulma çabasını Hitler sürdürdü. Ağır çalışma koşulları altında başlayan yok etme çabası, daha sonra toplama ve yok etme kamplarıyla zirveye çıktı. II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar binlerce Yahudi Auschwitz, Belzec, Majdanek, Sobibor, Treblinka ve Chelmno ölüm kamplarında yok edildi. Yaşanan bu olaylar, Yahudi tarihinde, milattan önceki dönemlerde yaşadıkları ve sürgünle sonuçlanan olaylardan daha trajikti. Holokost (kurbanın ateşte tamamen yakılarak tanrıya takdimi) diye isimlendirilen bu olay günümüz Yahudilerinin, toplum yapısı, hayata bakış açısı ve düşünce dünyasında önemli sonuçlar doğurdu.

İngiltere II. Dünya Savaşı'ndan beri Filistin'e hâkimdi ve Filistin'de Araplar ve Yahudiler arasındaki dengeyi muhafaza etmek maksadıyla, bu topraklara yönelik Yahudi göçü hususunda sınırlamalar getirmişti. 1947'de mesele Birleşmiş Milletler'e intikal etti. 29 Kasım 1947'de Genel Meclis, bu alanda Arap ve Yahudi devletlerinin olmasıyla ilgili teklifi onayladı. Bu, Araplar arasında ve diğer Müslüman ülkelerde çok büyük bir tepkiye yol açtı. Araplarla Yahudi yerleşimciler arasında çatışmalar başladı. 14 Mayıs 1948'de ise resmi olarak Yahudi devleti ilan edildi.

Yahudi devletinin ilan edilmesi, bir millete vatan temin etme görevinin yerine getirilmesi anlamına geldiği gibi, aynı zamanda bu bölgede yaşayan insanların da

vatansız hale gelmeleri, Filistin halkının diaspora hayatının başlaması sonucunu doğurdu. Filistin'deki Yahudi devletinin kuruluşu, Siyonist ve anti-semitist diyalektiğin bir sonucu olarak gerçekleşti. Yahudiler bir devlet ve vatan sahibi olmak; batılı anti-semitistler de, tarih boyunca içlerinde yabancı olarak gördükleri unsurdan kurtulmak istiyorlardı. İki istek de gerçekleşmişti. Batı *Yahudi meselesi*ni kendisi açısından bir çözüme kavuşturmuş; Siyonistler de anti-semitist yaklaşımlardan kurtulacakları kendilerinin olan bir devlete sahip olmuşlardı. Ancak batılılar Yahudiler için çözüm olan şey şimdi, yüzyıllardır bir arada yaşayan ve batılı anlamda anti-semitizmin ortaya çıkmadığı Orta Doğu için bir sorun, hem de çözümsüz bir sorunun doğumu anlamına geliyordu.

Filistin'de kurulan Yahudi devleti, siyasi sorunlar yumağını başlattığı gibi, aynı zamanda Yahudiler arasında da, kendi tarihlerini, ibadetlerini ve Siyasi Siyonizm'e bakışlarını ve Yahudi kimliği hakkındaki yaklaşımlarını yeniden gözden geçirmelerine yol açan bir sürecin başlangıcı oldu.

Holokost ve Yahudi devletinin kuruluşu, Reformist Yahudiler arasında Siyonizm'e yönelik ciddi muhalefeti sona erdirdi. Reformist Yahudiler, bu konudaki muhalefetlerinin yanlış anlamadan kaynaklandığını kabul etmeye başladılar. İsrail'in maddi anlamda destekleyicisi haline geldiler. Oldukça aşırı Ortodokslar ise, hala yukarıda Siyonizm'e karşı ileri sürdükleri gerekçelerden dolayı, İsrail devletine yönelik muhalefetlerini devam ettirmektedirler. Bu tür inanca sahip olanlar Kudüs, Mea Shearim ve Tel Aviv'in yakınındaki Bene Berak'da ikamet etmelerine rağmen, siyasi sürece katılmamaktadırlar. Hala Mesih'in geleceğine ve meşru Yahudi devletini kuracağına inanmakta; bununla alakalı metinleri ibadet ve dualarında muhafaza etmektedirler. Ancak, ilgili yerlerde ifade edildiği gibi, Mesihî çağda kurulacak olan devlete ve Kudüs'e geri dönüşe yönelik olarak dualarda yer alan atıfları kaldırmaya; hatta bu dönüşle

alakalı oruçları ibadet hayatından kaldırmaya yönelik çabalar da özellikle Reformist Yahudi toplumları arasında savunulan bir görüş olarak ortaya çıkmıştır.

Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulması, "Yahudi kimdir" anlayışında esas alınan ölçütlere yönelik bir sorgulamayı da gündeme getirmiştir. İsrail devleti, Tanrı'nın Mesih'le tarihe müdahalesi sonucunda oluşmadığından ve Siyonistlerin de dinsel sembolleri (Siyon, İsrail, Davud Yıldızı, vaat edilmiş topraklar vs. gibi) yoğun bir şekilde kullanmış olmalarına rağmen, hedeflerinin (Mesihî devletin gerçekleştirmesini istediklerinden tamamen farklı bir şekilde) seküler bir devlet oluşundan dolayı, İsrail vatandaşı olmak artık dinsel değil de, siyasi temele dayanan bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Çünkü İsrail, dinsel bir gerçeklikten ziyade siyasi bir olgudur. Bu toplumun, üyelerinin büyük bir kısmı, dindar olmayan insanlardır. Onlar, Tanrı'nın seçmiş olduğu şeklindeki bir dini topluma inanmamaktadırlar. XVIII. ve XIX. yüzyılda ortaya çıkan ulus ve ulusçuluk anlamında bir millet olarak var olma hususunda kendilerini gayret göstermek zorunda hissetmektedirler.

Onbirinci Bölüm

YAHUDİLİĞİN/YAHUDİLERİN DİĞER DİNLERE BAKIŞI

Yahudiler dinleri ve milletleri ne olursa olsun kendi dışındaki insanları *goyim* (Latince: *Gentile*/milletler) diye isimlendirirler. Söz konusu isimlendirmede Yahudilerin kendilerini ayrı, seçilmiş bir millet/ırk olarak görmeleri temel bir ölçüt işlevi görür. Onların bu anlayışlarını destekleyecek verileri Kutsal Kitap'ın Tevrat kısmında bulmak mümkündür. Özellikle, Musa ile birlikte tek Tanrı inancının bölgedeki tek temsilcileri olmaları bu ayrıcalıklarının en önemli unsuru olarak görülmüştür.

Bu bakışın mahiyeti Yahudi tarihine nispetle geç bir dönemin, Rabbani dönemin ürünleri olan Talmud'da ve Tosefta'da (*Avoda Zara* bölümünde) dile getirilmiştir. Buna göre, Yahudiler kendi dışındaki milletleri iki grubu ayırırlar: Nuhîler ve putperestler.

Putperestlerin, kurtuluşun gerçekleşeceği gelecek hayatta yerleri yoktur ve onlar sonsuza kadar uyuyacaklardır.

Diğer grup ise, içinde tevhidi ve ahlaki unsurlara yer veren; Nuh'a atfedilişinden dolayı Nuh'un Yedi Kanunu olarak bilinen emirleri yerine getiren insanlardan oluşur. Bu emirler:

1. *Putperestlikten kaçınmak,*
2. *Tanrı'ya küfürden kaçınmak,*

3. Zinadan ve özellikle de akrabalar arası ilişkiden kaçınmak,
4. Kan dökmemek,
5. Hırsızlık yapmamak,
6. Adaleti gözetmek ve,
7. Canlı hayvandan koparılan eti yememekten ibarettir.

Bu emirleri yerine getiren kimselere *Benî/Bney Nuh* (Nuh oğulları) denir ve bunlar Rabbilerin büyük kısmına göre, Mesih'le birlikte ölümden sonraki hayata katılacak kimseler arasında yer alacaklardır. Zaman zaman tarihte gördükleri zulüm boyutundaki davranışların bir sonucu olarak, *gentile*lerin kurtulmalarının mümkün olmadığı gibi, konjonktürün sonucu olarak ileri sürülmüş kanaatler olsa da Rabbiler dürüst ve iyi olanlarının gelecek olan hayatta (*olam ha-ba*) Mesih'le birlikte sonsuza kadar yaşayacaklarını kabul ederler.

Yahudilerin kendileri ile aynı gelenekten gelen Hıristiyanlığa ve İslam'a bakışına gelince; Yahudiliğin Hristiyanlığa bakışının yansıdığı metin Talmud'dur. Talmud, Hıristiyanları heretik anlamına gelen *minim* olarak isimlendirir. İncillerine ise, *boş sahifeler* anlamına gelen *gilliyon* adı verilir. İsa, İsrailoğullarını yoldan çıkaran bir büyücü olarak görülür (Sanhedrin 107). Hıristiyanlara biçilen yer bazı metinlerde, putperestten daha aşağıdır (Şabat 116a). Teslise ve İsa'nın Eski Ahit'te müjdelenmesine dair eleştirileri devam ediyor olsa da, Hıristiyanların putperest olarak algılanmaları orta zamanlarla birlikte değişmeye başlamıştır. Bu değişim, Hıristiyanların Eski Ahit'i kendi kutsal metinlerinin bir parçası olarak kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Maimonides, Hıristiyanları ve Müslümanları Mesih'in gelişini hazırlama anlamında, Tanrı'ya dair hakikatlerin insanlara ulaştırılması fonksiyonunu yerine getirdiklerini kabul eder. Ancak zaman zaman kullandığı ifadelerde Hıristiyanları, putperestlere denk kabul ediyor görünmesine rağmen, genel olarak bakıldığında onları Nuhîler içinde değerlendirdiği söylenebilir.

Yahudilerin Hristiyanlığa ve bu arada diğer dinlere bakışı da, on sekizinci yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Aydınlanmanın Avrupa Yahudiliğindeki karşılığı olan Haskala hareketi ile daha olumlu bir hale dönüşmeye başlamıştır. Bu hareketin kurucularından olan Moses Mendelsshon (1729-1786), bütün dinlerin insanları kurtuluşa götürmede eşit olduğunu kabul eder.

İslam'a gelince, İsmail'e karşı olan nefretleri onun soyundan gelen Araplara ve bir Arap olan Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği İslam'a da yansımıştır. Ancak bu nefrete rağmen Maimonides ve diğer orta zaman Yahudi bilginleri İslam'ın Nuh'un yedi kanununu ihtiva ettiğini kabul ederek bir din olarak İslam'a Nuhîler içinde yer verirler. Maimonides'e göre, Müslümanlar putperest değillerdir; Nuhîler arasında yer alırlar. Hatta tevhide verdikleri önemden dolayı zaman zaman onları, Hıristiyanlara tercih eder. Maimonides, Hıristiyanların yerine getirdiğini düşündüğü Mesih'in gelişini hazırlama fonksiyonuna yani, Mesih'in gelişi için Tanrı hakkındaki hakikatleri insanlara tebliğ etme görevine Müslümanları da dahil eder.

Kendileri dışındaki insanların birtakım kuralları yerine getirmeleri şartıyla Yahudiler derecesinde olmasa da kurtuluşa ereceklerini kabul etmelerine rağmen, diğer dinlere yönelik geleneksel Yahudi anlayışı, kendisinin doğru, diğer dinlerin ise yanlış olduğu şeklindedir. Bu bağlamda, Yahudilerin doğruyu, diğer dinlerin ise yanlışı temsil ettikleri düşüncesi, Yahudilik-misyonerlik ilişkisini ele almak için uygun bir gerekçe teşkil eder.

Yahudilik anneden geçen bir niteliğe sahip olsa da, genel olarak kabul edilen görüş, -yukarıda zaman zaman ifade edildiği üzere- sonradan Yahudi olmanın mümkün olduğudur. Kutsal Kitap'ta sonradan Yahudi olan insanlardan (Ruth, Adiabene ailesi gibi) söz edilmesi; özellikle Helenistik dönemde diaspora Yahudi cemaatleri etrafında yer alan ve "Tanrı'dan korkanlar" diye isimlendirilen yarı-Yahudilerin bulunması da sonradan Yahudi olmanın mümkün olduğu kanaatini destekler. Bunu

destekleyici diğer örnekler arasında, geçmişte Hazarlar ve günümüzde hala varlıklarını devam ettiren Hint kökenli Yahudiler; Falaşalar olarak bilinen Etiyopya kökenli Yahudiler zikredilebilir. Bu grupların Yahudiliği kabul etmeleri muhtemelen aktif olmayan bir misyonerliğin sonucudur. Ancak İkinci Mabed döneminde aktif bir misyonerliğin varlığını gösteren metinler de vardır. Matta 23/15'te yer alan: "*Vay halinize ey din bilginleri ve Ferisîler, ikiyüzlüler! Tek bir kişiyi dininize döndürmek için denizleri, kıtaları dolaşırsınız. Dininize döneni de kendinizden iki kat cehennemlik yaparsınız,*" ifadesi en azından miladi birinci yüzyılın başında, çok yaygın olmasa da aktif misyonerlik olgusunun varlığına işaret eder. Mezkûr örnekler tarihi süreç içerisinde Yahudilerin dışarıdan inananlar kabul ettiğini gösterir. Zaten bu durumu ifade eden kavramların geliştirilmiş ve din değiştirme sürecinin nasıl gerçekleşeceğine dair prosedürün belirlenmiş olması da, bunun bir olgu olarak benimsendiğinin bir delilidir.

Sonradan Yahudi olan kimseyi ifade etmek maksadıyla kullanılan kavram *ger*'dir. Başlangıçta herhangi bir toplum içindeki yabancı anlamına gelen bu kelime daha sonra, aslen Yahudi olmayan ancak Yahudiliği kabul eden kimseleri ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Aşağıdaki zikredilecek olan, bütün şartları yerine getirerek Yahudi olanları ifade etmek için, *ger hasedet* ve *ger ha-berit* kavramları kullanılır. Yahudiliğin bütün emirlerini yerine getiren ancak sünnet olmayan Yahudileri ifade etmek için ise, *ger taşov* kullanılır.

Irken Yahudi olmayanların Yahudiliği kabul edilmekle birlikte, yaşanan tarihsel tecrübelerin bir sonucu olarak, bu oldukça zorlaştırılmıştır. Yahudiliğe kabul edilme süreci şöyle işler: Yahudi olmak isteyen birine, Yahudi olduğunda karşı karşıya kalacağı sıkıntılar anlatılır. Hala Yahudi olmayı isteyip istemediği sorulur. Eğer istiyorsa, birtakım törenleri yerine getirmesinden sonra Yahudiliğe kabul edilir. Yerine getirilmesi gereken törenler, uygulamalar hususunda farklı kanaatler olsa da -Yahudi

kimdir? kısmında zikrettiğimiz üzere- genel olarak üç şeyden oluşur: *Kurban, sünnet* ve *mikve*. Din değiştirme, üç kişiden oluşan *bet-din*[40] önünde gerçekleşmek zorundadır. Tek başına, bir kimsenin Yahudi olduğunu söylemesi, kabul edilmez. Bugün de, Ortodokslar bir gentilenin ancak mezkûr şekilde Yahudiliğe girerse, onun din değiştirmesinin kabul edileceği ve dolayısıyla Yahudi sayılacağını söylerler; başka şekilde meydana gelen Yahudileşmeleri kabul etmezler.

Yahudi olmak yeniden doğmak olarak kabul edilir. Bu dönüşüm, bütün aile bağlarını ortadan kaldırır. Bu yüzden aksi görüşler olsa da, Yahudi olan kimse önceki akrabalarıyla evlenebilir.[41]

Irken Yahudi olanla sonradan Yahudi olanın genel olarak aynı haklara sahip olduğu kabul edilse de, uygulamada birtakım farklılıklar vardır. Bu farklılıklar, dinen Yahudi olmak mümkün olsa da, seçkinliğin kaynağı olan Yahudiliğin, ancak Yahudi bir anneden doğmakla elde edilebileceği anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu ayrımın yansımalarını zikredeceğimiz bazı uygulamalarda görmek mümkündür.

Sonradan Yahudi olan, bir din adamının kız kardeşi de olsa, Yahudi bir kadınla evlenebilir. Yahudi olan kadın ise, bir kohen ile üç yaşını geçmeden Yahudi olması dışında evlenemez. Sonradan Yahudi olan, *mamzer* (gayri meşru ilişki sonucunda doğan) ile evlenebilir. Herhangi bir kamusal göreve atanamaz. Ceza Mahkemelerinde hâkimlik görevini işgal edemez. Ailesinden

---

[40] Yahudi dini mahkemesi. Bugün, Yahudilerin günlük meselelerde karşılaştıkları problemleri cevaplayan, bir nevi Yahudi fetvahanesi gibi işlev görmektedir.

[41] "Sonradan din değiştiren, yeni doğmuş bir çocuk olarak görülür. Bu yüzden de önceki aile bağları bitmiş olarak kabul edilir ve hukuki olarak önceki annesi ya da kızkardeşi ile evlenebilir. Ancak din değiştirmenin yeni statüsü öncekinden daha az kutsal olduğu sonucuna ulaşılmasın diye, bu tür birleşmeler yasaklanmıştır". Bu metin ve konuyla alakalı daha geniş bilgi için bkz. Joseph Jacobs-Emile G. Hirsh, "Proselyte". http://www.jewishencyclopedia.com/articles/12391-proselyte 28.02.2018

birinin Yahudi olarak doğmaması durumunda, Hukuk Mahkemeleri'nde (*civil court*) hâkim olamaz. Bugün İsrail'de de nitelik olarak buna benzemese de, ilgili yerde söylendiği üzere Aşkenazim Yahudileri lehine olmak üzere Sefarad Yahudileri arasında ciddi bir ayrılığın olduğu gözlenmektedir.

Yahudiler, sonradan Yahudi dinine girmek mümkün olsa da, bu konuyla ilgili olarak tarihi süreç içerisinde birbirinden farklı kanaatler ileri sürmüşlerdir. Talmud'da din değiştirmeyi hem kabul eden hem de bu olguya iyi bakmayan ifadeler vardır. Bu farklı yaklaşımların, Rabbilerin diğer milletlerle yaşadıkları kişisel tecrübelerinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Savaş ve isyanlar sırasında Yahudi olanların Yahudi toplumunu reddederek ve Yahudi liderlerini yabancı yöneticilere ihbar etmeleri; din değiştirmeleri, Yahudiliğe yönelik din değiştirmelere olumsuz yaklaşımların doğmasına yol açmıştır. Bu tür tecrübeler, sonradan Yahudi olmaya ve bu türden Yahudilere karşı suçlayıcı ifadelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. R. Hiyya, içinde kötülüğün bulunmasından dolayı yirmi dört nesil geçmeden, din değiştirenin herhangi bir imanın olmayacağını söyler. Bazı Rabbilere göre Mısır'da Musa'yı terk eden ve bir altın buzağı yaparak İsrail'e '*bunlar sizin tanrılarınızdır*', diyenler sonradan Yahudi olanlardır. Hatta R. Eleazer'e göre, Yahudilerin sürgüne gönderilmesinin sebebi, sonradan Yahudi olanlarla sayılarının artmasıdır.

Ancak, sonradan din değiştirmeyle ilgili olumlu ifadeler bulmak da mümkündür. Rabbi Meir, Rabbi Akiva'ya kadar giden bir eğilimde, din değiştirmenin onurlandırmasından ve din değiştirmenin yüceliğinden söz edilir.

Din değiştirmeye yönelik bu olumlu bakışlara karşın hem diasporadaki Yahudiliği bozulmadan koruma kaygısı hem de Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve Roma'dan başlayarak batının resmi dini oluşu süreci içinde, Yahudiliğe geçmenin büyük günahlardan biri olarak kabul edilmesi, Yahudiliğe yönelik din değiştirmelerde önemli

ölçüde azalmaya, bu da Yahudilerin misyonerlik düşüncesinin hiç olmadığı kanaatinin doğmasına yol açmıştır.

Modern akımlardan Maskilim hareketi (Haskala hareketi mensupları) Yahudilerin diğer dinlere karşı hoşgörüsünü vurgulayarak din değiştirtmeye yönelik bütün çabaları reddetmelerine karşın, modern dönemde, Yahudiliğin propagandasını yapmak maksadıyla kurumlar da tesis etmişlerdir. 1955'te *World Union for the Propagation of Judasim* adındaki kuruluş, Yahudilerin din değiştirmeyle ilgili faaliyetlere başlamasının zamanı geldiği inancını paylaşan Yahudiler tarafından kurulmuştur. Aynı şekilde misyonerlik hedefi güden, *The Jewish Information Society of America*, Chicago'da 1962'de kurulmuştur.

KİTABİYÂT

Adam, Baki, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, MEB, Yayınları, Ankara 2002.

....., *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, İstanbul 2001.

....., *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.

Albright, W. F., *The Archeology of Palestine*, Penguin Books, London 1960.

Aydın, Fuat, "Bir Sessizliğin Tarihi", *Usul: İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 2004, s. 103-128.

Aydın, Ravza, *Musa b. Meymun'a Göre Yahudi İnanç Esasları*, SAÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Sakarya 2012.

....., "Mizrahi Yahudileri ve İsrail'deki Sosyokültürel Durumları", *SAÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi,*

Aykıt, Dursun Ali, "Falaşlar ya da Etiyopya Yahudileri", *Milel ve Nihal, inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, cilt XI, sayı: 2, Temmuz-Aralık 2014, s. 35-60.

Bağır, Muhammed Ali, *Yahudi Düşünür, Saadia Gaon ve Hayatı, Eserleri ve İnanç Tarihindeki Yeri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, İstanbul 2015.

....., "Sâmiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devleti'ndeki Yansımaları", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2016, cilt: XIII, sayı: 2, s. 101-128.

....., "Modern İsrail'de Karai Olmak: Mısır Kökenli Karailerin İsrail'deki Sorunları", *TYB Akademi, Dil, Edebiyat ve*

Sosyal Bilimler Dergisi, yıl 7, sayı: 21, Eylül 2017, s. 105-128.

Besalel, Yusuf *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001.

Bingöl, Ahmet, *Antik Dönemde Gymnasiumun Önemi Ve Pergamon Gymnasiumu*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003.

Bowker, John (ed.), *The Dictionary of World Religions*, Oxford University Press, New York-Oxford 1997.

Bucaille-Fatoohi-Shetha, Maurice-Louay Al-Dargazelli, *Musa ve Firavun, Çıkış Kitabı*, Ayşe Meral-İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek Yayınları, İstanbul 2002.

Bulut, Halil İbrahim, "İseviyye Mezhebi ve Hz. Muhammed'in Risaletinin Evrenselliği Tartışmalarının Başlaması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, sayı: 9, s. 121-143

Cohn-Sherbok, Lavinia, *Judaism: A Short History*, Oneworld, Oxford 1994. Türkçesi için bkz. Lavinia Cohn-Sherbok, *Yahudiğini Kısa Tarihi*, çev. Bilal Baş, İz Yayınları, İstanbul 2011.

Demirci, Kürşat, *Dini Çoğulculuk ve Yahudilik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.

Dictionary of Beliefs and Religions, ed. Rosemary Goring, BCA, London 1992.

Encyclopedia of religion and ethics, ed. Hastings James, John A. Selbic, Louis H. Gray,T. T. Clark& Charles Scribner's Sons, New York-Edinburgh : 1981, I-XI.

Félicien Challaye, *Dinler Tarihi*, trc. Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul 1960.

Gürkan, Salime Leyla *Yahudilik*, İsam Yayınları, gözden geçirilmiş dördüncü baskı., İstanbul 2012.

....., *The Jewish Concept of Chosenness in Tradition and Transformation*, Thesis Submitted in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Departman of Religious Studies, Lancester University, 2002.

....., *Yahudilikte Şabbat (Sept), Kökeni, İlgili İnanç ve Uygulamalar*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

Harman, Ömer Faruk, "Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Metinlerinde Peygamberlik ve Peygamber Evlilikleri", *Hz. Peygamber ve Aile Hayatı*, İlmi Neşriyat, İstanbul, s. 39-58.

....., *Kaynak ve Muhteva Açısından Yahudi Kutsal Kitapları*, İstanbul 1988.

Hasanoğlu, Eldar, "Erken Dönem Yahudi Kaynaklarına Göre Tanah'ın Kanonize Edilmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: XVII, sayı: 32, s. 25-48

Hertzberg-Hirt-Manheimer, Arthur, Aron, *Jews, The Essence and Character of a People*, Harper-San Fransisco, New York 1998.

Hick, John, *Philosophy of Religion*, Prentice-Hall İnc. United States of America 1963.

Judaism, ed. Arthur Hertzberg, George Braziller, New York 1962.

Kaufman, Reuben, *Great Sects and Schisms in Judaism*, Jonathan David Publishers, New York 1967.

Kurt, Ali Osman, "Anti-Siyonistler: Neturai Karta ve İsrail Siyasetindeki Yeri", *Bütün Yönleriyle Yahudilik*, (Uluslararası Sempozyum), 18-19 Şubat 2012, Anakara 2012, s. 399-420.

....., *Fundementalist Yahudiler*, Eski-Yeni Yayınları, Ankara 2017.

Kutsal Kitap, Kitabı Mukaddes ve Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2001.

Liebbman, Charles S., "Orthodox Judaism", *ER*, II,114-124.

Maccoby, Hyam, *Judaism in the First Century*, Sheldon Press, London 1989.

Meral, Yasin "Senin Derdin Neydi Ey Sâmirî? (20/Ta-Ha:95)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, cilt: LVIII, sayı: 2, s. 183-192.

....., "Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2017, Sayı: 36, s.147-151.

....., *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı, İbn Meymûn (Maimonides) Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

Meyer, Michael A., "Reform Judaism", *Encyclopedia of Religion* ed. Mircae Eliade (*ER*), Macmillan Publishing Company, New York 1987, XII, 254-263.

Ninian Smart, *The Religious Experience of Mankind*, Collins, New York 1971.

Öke, M. Kemal, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, Çağ Yayınları, II. bsk. Ankara 1991.

Örs, Hayrullah, *Musa ve Yahudilik*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1966.

Özbaş, Mustafa, *Yahudilerde Yiyecek ve İçecek Yasakları*,

MÜSBE. Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Dinler Tarihi Anabilim Dalı, yüksek lisans tezi, İstanbul 2002, VIII+170 sayfa.

Özen, Adem, *Yahudilikte İbadet*, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2001.

Paçacı, Mehmet, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*, Nun Yayınları, İstanbul 1994.

Picturing God, ed. Jean Holm with John Bowker, Pinter Publishing, London- New York 1994.

Rosenblum, Herbert, "Conservate Judaism", *ER*, IV, 62-69.

Rosenthal, Gilbert S., *Contemporary Judaism, Pattern of Survival*, second edition, Human Science Press, New York 1986.

Saggs, H. W. F., "Pre-Exilic Jewry", *The Jewish World, Revelation, Prophecy and History*, ed. by Elie Kedourie, Thames and Hudson, London 1979.

Salibî, Kamal, The Bible Came From Arabia, English translation, Jonathan cape, London, 1985.

Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1983.

Scuhweis, Harold N., "Reconstructionist Judaism", *ER*, XI-XII, 225-228.

Segal, Eliezer, *Judaism, The e-Book*, ty, yy.

Sevilla-Sharon, Moshe, *İsrail Ulusunun Tarihi*, Yeruşalayim 1981.

Six World Faiths, ed. W. Owen Cole, Cassell 1996.

Schoenberg, Shira, "Modern Jewish History: Haskala", http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-haskalah 01.03.2018

Siyonizm ve Irkçılık, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

Slutsky Yehuda, "Haskalah", *Encyclopedia of Judaica*, VII, 1433-1452.

Stefon, Matt (ed.), *Judaism, History, Belief, and Practice*, Britannica Educational Publishing, New York 2012.

Taşpınar, İsmail, *Duvarın Öteki Yüzü, Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014.

Tümer-Küçük, Günay, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, 3. baskı, Ankara 1997.

Weber, Max, *Ancient Judaism*, trs. Hans H. Gerth and Don Martindale, The Free Press, Collier Macmillan Publishers, New York-London 1952.

Werblowsky, R. J. Zwi, "Judaism", *Historia Religionum Handbook for The History of Religions*, ed. C. Jouce Bleeker and Geo Widengren, E. J. Brill, Leiden 1971.

Yahudilikte Kavram ve Değerler, Hazırlayanlar: Suzan Alalu, Klara Arditi, Eda Asayas, Teri Basmacı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1996.

YAHUDİLİĞİN/YAHUDİLERİN TARİHSEL KRONOLOJİSİ

MİLATTAN ÖNCE.

2000-1500 (yaklaşık) İbrahim ve Atalar dönemi

1500-1200 (yaklaşık) Mısır, Çıkış ve Çölde dolaşma.

1200-1050 Kenan'ın ve Vaat edilen Toprakların işgali.

1050-971 Başkenti Kudüs olan, Saul ve Davud'un yönetimi altında Birleşik Krallık. 971-920 Süleyman'ın Krallığı ve Kudüs'de Mabed'in inşası

920-597 Krallığın İsrail (kuzey) ve Yehuda (güney) olarak bölünmesi.

722 Asurluların İsrail'i fethi.

701 Mısırlıların Yehuda'yı fethi.

612 Babilliler ve Medler tarafından Ninova'nın yok edilmesi.

605 Mısır'ın Babilli fatihleri, şimdi Yehuda'yı yönetiyorlar.

586 Birinci Mabed'in yıkılması.

568-538 Babil Sürgünü.

550 İkinci Yeşaya telif edildi.

520 (yaklaşık) Haggay ve Zekeriya'nın peygamberliği.

516 Kudüs'de İkinci Mabed'in inşa edilmesi.

5. yüzyıl Bir ketubanın bilinen en eski örneği.

3. yüzyıl Sadukilerin yükselişi; Tevrat'ın Septuaginte/Yetmişler olarak bilinen çevirisinin İskenderiye'de tamamlanması..

2. yüzyıl Yahudi çevrelerde ölülerin dirilişi düşüncesi popülerlik kazanır.

167-164 Yahudilere yönelik Helenleştirme girişimi ve Makkabi direnişi

164-63 Yehuda'da Haşmonay yönetimi

20 (yaklaşık) Philo doğdu

MİLATTAN SONRA

50 (yaklaşık) Philo öldü.

66-70 Roma'ya karşı Yahudi isyanı; Romalılar tarafından İkin ci Mabed'in Av/Temmuz-Ağustos ayının 9'unda yıkılmas

90-150 (yaklaşık) İbrani Kitab-ı Mukaddesi'nin tamamlanmas

135 Romalılar tarafından Av/Temmuz-Ağustos ayının doku zunda Betar'da Bar Kohba isyanı bastırıldı.

135 (yaklaşık) Romalı yöneticilerin sünneti yasaklaması.

200 (yaklaşık) Yehuda ha-Nasi tarafından *Mişna*'nı derlenmesi.

212 Caracalla Fermanı; Yahudilerin Roma vatandaşı olara kabul edilmesi.

250 Yahudi tefsir geleneğinin/Midraş ve Yahudi mistisizmini ortaya çıkması.

313 Yahudilere karşıt kanunların yürürlüğe konulması.

337 Roma İmparatorluğunda Yahudiliğe geçenleri cezalandırılması.

358 Rabbi II. Hillel, daimi sabitlenmiş ayin takvimini başlattı

425 *Kudüs Talmudu*'nun derlenmesi.

500-600 *Babil Talmudu*'nun derlenmesi.

517 Yemen'deki Arap Himyer Krallığı'nın Yahudileşmesi.

613 İspanya'daki Yahudilerin Hıristiyan olmak ya da ülkey terk etme arasında tercihte bulunmaya zorlanması.

614-17 Kudüs'ü ele geçiren Perslerin şehrin yönetimini Yahu dilere vermesi.

700-1100 Karai mezhebi Rabbani Yahudiliği reddeder.

933 Saadia Gaon, *İnançlar ve İtikatlar Kitabı/Kitâbu'l-emânâ ve'l-i'tikâdât*ını yazdı.

940-1146 Yahudilerin Müslüman İspanya'da "Altın Çağı".

1040-1105 Raşi (Rabbi Solomon ben İshak).

1096 Birinci Haçlı seferi, Fransa ve Almanya'da Yahudi karşıt lığı şiddeti tahrik eder.

1135-1204 Musa b. Meymûn.

1148 Endülüs'te Muvahhid yönetiminin Yahudilere yönelil baskısı.

1163 Çin'de (Kai-feng, Honan) ilk Yahudi sinagogunun inşası

1165 Maymonides, büyük bir öneme sahip Yahudi hukuku nun bir derlemesi olan Mişne Torayı neşreder. 1180 May monides Selahaddin'in Saray doktoru olur.

1190 York'da Ab/Haziran/Temmuz ayının dokuzunda Yahudi katliamı.
1215 IV. Lateran Konsili'nde Yahudilere yönelik kısıtlama kararlarının alınması.
1242 Paris'te *Talmud*'un yakılması.
1250 (yaklaşık) *Zohar*'ın derlenmesi.
1290 (yaklaşık) Moşhe de Leon, *Sefer ha-Zohar*'ı yazar/derler.
1290 Yahudilerin İngiltere'den kovulmaları ve Alman topraklarına sığınmaları.
1349-1360 Yahudilerin Macaristan'dan kovulmaları.
1391 İspanya Yahudilerinin zorla kovulmaları, Hıristiyanlaştırılmaları ve gizli-Yahudiliğin ortaya çıkışı.
1400 Bilinen ilk *bar mitsva* töreninin uygulanması.
1475 İlk İbranice kitap (Raşi'nin yorumu) matbaada basıldı.
1492 Yahudiler İspanya'dan kovuldular.
1497 Yahudiler Portekiz'den kovuldular.
1555 Papa IV. Paul'un İtalya'da Yahudi gettoları kurdurtması.
1579 Filistin Safet'de Osmanlı yönetiminde önemli bir Yahudi cemaatinin teşekkülü.
1593Yahudilerin Papalığa bağlı eyaletlerden kovulması.
1632 Baruch Spinoza Amsterdam'da doğdu.
1648 Polonya'da Yahudilere yönelik Kmielnitzki Katliamı.
1665-1666 Sabataycılak hareketinin ortaya çıkışı.
1700'ler Yahudi Haskala hareketinin ortaya çıkışı.
1800'ler Ortodoks, Reformist ve Muhafazakâr hareketlerin kurulması.
18481849 Fransa'nın ardından Hollanda, Macaristan, Danimarka, İtalya ve Almanya'da Yahudiler tam veya yarı vatandaşlık haklarını kazanması.
1891Yahudilerin Moskova'dan kovulması.
1897 Theodor Herzl öncülüğünde Basel'de ilk siyonist kongrenin toplanması.
1906 Emmanuel Levinas, Litvanya'da doğdu.
1907 Abraham Joshua Heschel, Litvanya'da doğdu.
1908 Yahudilere, Osmanlı İmparatorluğunda tam hukuki eşitlik verildi.
1910 Yahudilere İspanya'da tam hukuki eşitlik verildi.
1913 Hıristiyan olmayı düşünen Levinas bir Yom Kipur ibadetine katılır ve bir Yahudi olarak kalmaya karar verdi.
1917 Bolşevik zaferinin arkasından Rusya'da Yahudilere tam hukuki eşitlik verildi.

1920Rosenzweig, Frankfurt'ta Martin Buber'le olan hayat boyu arkadaşlığına başladı.

1921Rosenzweig'in *Star of Redemtion*i yayınlandı.

1922 Mordecai Kaplan'ın (Yahudi İlerlemesi Cemiyetinin kurucusu) kız kardeşi Judith Kaplan, bir bat mitsva törenine katılacak ilk kişidir.

1923 Martin *Buber'in I and Thou/Ben ve Sen* adlı kitabı yayınlandı.

1926 İlerlemeci Yahudilik kuruldu.

1929 Franz Rosenzweigh Amyotrofik lateral sklerozdan (motor nöron hastalığı) öldü.

1933 Adolf Hitler Reichschancellor seçildi.

1937 Martin Buber Abraham Joshua Heschel'i, Frankfurt'taki Lehrhaus'un başkanı olarak atar ve Filistin'e göç eder.

1938 Holokost başlar; Heschel Naziler tarafından Polonya'ya sürgün edilir.

1939 Heschel hayatının geri kalanını geçireceği New York'a gider. Fransız ordusunda bir subay olan Levinas, Almanlar tarafından hapsedilir.

1942 Treblinka'daki ölüm kamplarına sürgünler Av ayının dokuzunda başlar.

1948 İsrail Devleti kuruldu

1950 İsrail Parlamentosu Geri Dönüş Yasasını geçirdi.

1965 Martin Buber'in ölümü.

1967 Altı Gün Savaşındaki zaferle bölünmüş olan Kudüs yeniden birleştirildi.

1970 Geri Dönüş Yasasına, "Yalnızca Yahudi bir anneden doğanların Yahudiliğe geçenlerin" bu yasaya uygun olarak İsrail'e göçlerine verildiği ilave edildi.

1972Reformist hareket içinde ilk kadın rabbi atandı.

1972 Abraham Joshua Heschel'in ölümü.

1972 İlk gey Sinagogu olan Bet Hayim Hadaşim Los Angeles'da kuruldu.

1974 İlk kadın rabbiler Yeniden İnşacı grupta atandılar.

1980 World Congress of Gay and Lesbian Jewish Organization'u kuruldu.

1984 Muhafazakâr Hareket içinde ilk kadın rabbiler atandılar.

1984 21 Kasım'da, İsrail Savunma Kuvvetleri, CIA, Hartum'daki ABD elçiliği ve Sudan güvenlik güçlerinin ortak çabalarıyla Musa Operasyonuyla 7500 Falaşa Etiyopya'dan İsraile getirildi.

1985 Yeşu Operasyonuyla 550 Falaşa İsrail'e getirilir.
1991 Süleyman Operasyonuyla 14.300 Falaşa İsrail'e getirildi.
1996 Emmanual Levinas'ın ölümü.
1998-2013, Hıristiyanlığa geçenler dışındaki 11.500 Falaşa Mura İsrail'e getirildi.
2003 The Union of American Hebrew Congregations ismini, the Union for Reform Judaism olarak değiştirildi.

LÜGATÇE*

Adonay (İbr.)="*Benim Rabbim*": Yahudi kutsal kitabının okunması sırasında, tanrının söylenilmesi yasak ismi olan YHVH'nine yerine konularak okunan, Tanrının isimlerinden biri. Adonai'nin sesli harfleri bu kelimenin içine yerleştirilerek YaHoVah/Yehovah şeklindeki telaffuzu elde edilir.

Aftara (İbr.)="*Sonuç*": Şabatlar, bayramlar ve oruç günleri öğleden sonraları Peygamberler kısmından Sinagoglarda yapılan okuma için kullanılır.

Agada/Haggada (İbr.): Pesah seder sırasında toplanan aile tarafından okunan metin. Yahudi geleneksel metinlerinde bulunan hukuki (halaha) olmayan malzeme. Bu okumalar kitap haline getirilmiştir. Karailerin ve Reformist Yahudilerin kendi aggadaları vardır.

Ağlama Duvarı (bkz. Kotel ha-Ma'aravi).

* Bu lugatçenin hazırlanmasında aşağıda zikredilen kaynaklardan yararlanılmıştır: *A Dictionary of Comparative Religion*, S. G. F. Brondon (gen. edt.), Weidenfeld&Nicholson, London1970; *The Oxford Dictionary of World Religions*, John Bowker (edt.), Oxford University Press, Oxford-New York 1997; Yusuf Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazeticilik Basın ve Yayın A.Ş, İstanbul 2001, I-II; *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, edt. R. J. Zwi Werblowsky and Geoffrey Wigoder, Oxford University Press, New York-Oxford 1997; Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İsam Yayınları, 4. Bsk. İstanbul 2012; Eliezer Segal, *Judaism, The e-book*. https://www.myjewishlearning.com 15.02.2018; http://www.jewishvirtuallibrary.org. 15.02.2018.

Ahit Sandığı= *Aron ha-berit* (İbr.): Tanrının emriyle, İsraillilerin çöldeki dolaşmaları sırasında taştan ahit levlarının içine taşınması için yapılmış olan sandık. Tanrının sandığın olduğu yerde bulunuşunu sembolize eder. Ayinlerin merkezini oluşturur ve savaşlarda manevi yardımına mazhar olmak için götürülürdü. Savaşta Filistiler tarafından ele geçirilmiş, daha sonra alınarak Kudüs'e getirilmiş ve Mabed'in en kutsal yerine *aron ha-kodeş* denilen yere konulmuştur. MÖ. 586'da Mabed'in yıkılmasıyla ortadan kaybolmuştur.

Al Het (İbr.)="*Günahlar için*": Yom Kipur'da, yapılan günah itirafı duasının ilk sözleri. Al Het, "biz" şeklinde ifade edilen günahların alfabetik bir listesinden oluşur. Her bölüm, Tanrı'dan affedilmeyi bekleyen sözlerle sona erer.

Alaha/Halaha (İbr.)="*Kişinin yürüdüğü yol*": Hususi bir yasa ya da Yahudi hukuku sistemi anlamında kullanılır. Kökenin Musa'ya gittiği kabul edilen halahada, Yahudiler için izin verilen ve yasak olan şeyler açıklanır. Yazılı yasa, geleneksel olarak nakledilen ifadeler, şifahi yasa, kâtiplerin sözleri ve yerleşik dini geleneklerden oluşur.

Aliya (İbr.)="*Yükselme*": Kav
ram olarak üç anlamda kulla
nılır: Sinagogda Tevrat okur
duğunda inananların tek te
bu okuma için çağrılması; d
asporada yaşayan Yahudileri
İsrail devletinin daimi bir va
tandaşı olmak üzere göç etm
ve Kudüs'e hac ziyareti yapma

Amida (İbr.)="*Ayakta du
mak*": Sinagogda yapılan iba
retin ayakta icra edilen kısmın
ve bu kısımda okunan dua içi
kullanılır. Amida günlük, Şa
bat ve bayram ibadetinin an
duasını oluşturur. "Şemon
Esre/Onsekiz Kutsama"yı içe
rir. Şemone Esre veya Tefill
(Talmud'da) olarak da bilinir

Amora/im (Arm.): Aramîc
kökenli bir kelime olup, "kc
nuşmacı, yorumcu" anlamın
gelir. Talmud döneminde Fi
listin'de (3. yy'dan 5. yy'a ka
dar) ve Babil'de (3. yüzyılda
6. yy'a kadar), Gemara'nı
oluşmasına katkıda bulunan
Rabbani âlimlerine verilen bi
isimdir.

Aninut (İbr.): Ölüm ile gömül
me arasındaki yas dönemi.

Apokrifa (Yun.)="*Gizli/gizlen
miş şeyler*": Miladi birinci yüz
yıldan itibaren bugünkü halin
almaya başlayan Yahudi Kutsa
kitap kanonizasyonu sırasın
da dışarıda bırakılan Aramîce

İbranice ve Yunanca kaleme alınmış farklı edebi türlerdeki (Tobit, Yudit, Ezra, Süleyman'ın Hikmeti, Baruh.. vs. gibi) metinler için kullanılır.

Aramice: Sami dil grubuna ait olup Asurca, Arapça ve İbranicenin esasını oluşturan bir dildir. Sağdan sola doğru yazılır. Milattan önce altıncı-yedinci yüzyıldan Hıristiyanlığın ilk birkaç yüzyılına kadar Filistin, Babil ve Yakın Doğunun diğer bölgelerindeki Yahudilerin gündelik hayatlarında konuştukları lehçedir. Yahudi Kutsal Kitabı'nın bazı ufak kısımları (Ezra ve Daniel) ile bazı toplu dua metinleri, *Ketuba* (bkz.) ve *get* (bkz.) gibi antlaşmalar onunla yazılmış ve Kabala'da da kullanılmıştır.

Aron ha-Kodeş (Ark. *şeklinde kısaltılır*) (İbr.)="*Kutsal Sandık/dolap*": Mabed/Sinagog'da Tevrat tomarlarının içinde muhafaza edildiği sandık/dolap. Bazen duvardaki bir niş de bu iş için kullanılır. Buna yere Sefaradlılar'da *Ekhal* denilir. Sinagogo'da dua edildiği zaman Aron ha-kodeşin bulunduğu yöne dönülür. Sandık/dolap odanın, Kudüs'e bakan ön tarafına konulur. Bu sandığın/dolabın önünde ve nispeten biraz yukarısında sürekli bir ışık (ner tamia) yanar.

Arvit (İbr.)="*Akşam*": Günde üç kez yapılan ibadetin/duanın üçüncüsü olan Akşam ibadeti/duası.

Aşkenaz Yahudileri: Doğu Fransa, Almanya ve Doğu Avrupa asıllı Yahudiler ve onların soyundan gelenler.

Atalar: Yahudi milletinin kurucuları kabul edilen: İbrahim (Avraham), İshak (Yitshak) ve Yakup (Yaakov) için kullanılır.

Avelut (İbr.)**:** Cenazenin defninden sonra tutulan ve yedi gün süren yas. Baba, ana, kız, oğul, kardeş, kar-koca için yas tutulması emredilen bir davranıştır.

Ba'al Şem Tov (Beşt): Orta Çağ Avrupası'ndaki Hasidizm hareketinin kurucusu olup asıl adı Rabi Ysrael ben Eliezer'dir (1700-1760).

Babil Sürgünü: MÖ. 586'da Babillilerin İsrail Devletini işgal ederek, burada yaşayan Yahudileri toplu olarak Babil'e götürülmelerini ifade eder. Altıncı yüzyılın ortasında Pers İmparatoru Koreş'in Babillileri yenmesi üzerine ülkelerine dönmelerine izin vermiştir. Ancak orada, dönmeyip bugünü kadar varlıklarını devam et-

tiren Yahudi gruplar olmuştur.

Bar Mitsva (İbr.)="*Emrin oğlu*": 13. Yaşından gün almış dolayısıyla dini emirler'i yerine getirmekle yükümlü olarak kabul edilen erkek çocuğu ve çocuğun bu yaşa gelmesi vesilesiyle yapılan töreni ifade eder.

Bat Mitsva (İbr.)="*Emrin kızı*" anlamında olup, 12 yaşını doldurmuş ve Yahudi dini emirlerinden sorumlu olarak kabul edilen kız çocuğu. Aynı zamanda, kız çocuğun bu yaşa gelmesi vesilesiyle yapılan törendir.

Batı Duvarı (bkz. **ha-Kotel**).

Bet ha-Mikdaş: Eski Küdüs'de Moriya Tepesi'nde, Süleyman tarafından onuncu yüzyılda inşa edilen mabet. Kurbanların sunulması, Hac gibi ibadetlerin yegâne mekânıydı. MÖ. 586'da Küdüs'ün Babiller tarafından işgali sırasında yıkılmıştır. Beşinci yüzyılda yeniden yapılan Bet ha-Mikdaş, MS. 70'de ikinci kez Romalılar tarafından yerle bir edilmiştir.

Bet Midraş (İbr.)="*Öğrenim/inceleme evi*". Sinagog için de kullanılan isimlerden biridir (diğerleri havra, kal ve bet-kneset`dir). Fakat Bet Midraş, genellikle sinagogun parçası veya eki olan, Tora ve Talmud gibi kutsal metinlerin öğrenilmesine ayrılan bölümdür.

Bet Din (İbr.)="*Yargı Evi*". Ticari anlaşmazlıklara Yahudi Yasa'sı (halaha) uyarınca çözüm getiren ve din değiştirmek isteyen birinin buna hazır olup olmadığını belirleyen, üç rabbiden oluşan Yahudi mahkemesi.

Bet Knesset (İbr.)="*Toplanma Evi*": Sinagog için kullanılan bir diğer isim.

Beta İsrail (İbr.)="*İsrail Evi*". Etiyopya'daki siyahi Yahudilerin kendilerini adlandırmak için kullandıkları isimdir. Kökenleri hakkında herhangi bir uzlaşının bulunmadığı Beta İsrail'in Kutsal Kitapları, bunun yazıldığı dil ve bazı gelenekleri bakımından Ana damar Yahudilikten farklıdırlar. 1975'ten itibaren İsrail devletinin planladığı operasyonlarla tamamı İsrail'e getirilmiştir.

Bima (İbr.)="*Yüksek yer*": Tevrat rulolarının üstüne konularak okunduğu yerden belli bir yükseliğe sahip kürsü. Bu yer için *almemar* ve *teva* da denir. Vaazlar, melodili Tevrat okuması ve şofar üflemesi

burada yapılır. Çoğu sinagogda binanın ortasında; ancak Reformist/İlerlemeci Yahudiler Tevrat rulolarının konduğu sandığın önünde yer alır.

Birkat Ha-Mazon (İbr.): Yemekten sonra, Tanrıya şükür maksatlı olarak okunan dua.

Brit Mila (İbr.): İbrahim'le Tanrı arasında yapılan ahitleşmenin bir işareti olarak yapılan sünnet ve bunun için yapılan tören. Genellikle brit olarak gönderme yapılır. Yahudi erkek çocukları doğumlarının sekizinci gününde sünnet olurlar.

Dati (ç. datim): Ortodoks Yahudiler için İsrail'de kullanılan isim.

Diaspora (İbr.)= *"Dağıtma/Dağılım"*. Sürgün=Galut'un muadilidir. İsrail toprağının dışında yaşayan Yahudi toplulukları ifade eder.

Ekzilarh (Arm. Reş Galut): Ortaçağ'da MS. 111-10. yüzyılın ortalarına kadar Babil'deki Yahudi topluluğunun ulemadan olmayan, sivil ve hukuki bakımından reisi.

Eski Ahit: Hıristiyanlar, Tanrının İbrahim, Yakup ve Musa ile yaptığı Ahitten farklı olarak İsa ile yeni bir Ahit yaptığını kabul ederler. Bu yüzden önceki ahdin sonucu olan Yahudi Kutsal Kitabı için Eski Ahit ismini kullanırlar.

Esseniler (İbr. İssîm): İkinci Mabed döneminin sonlarında faal olan ve bir tür komünal hayat yaşayan Yahudi grubu. Haklarındaki en eski bilginin Philo ve Josephus'un aktardığı dünyanın sonunun yakın olduğu düşüncesinin etrafında şekillenen Esseniler Cemaati MS. 70'den sonra ortadan kalkmışlardır. Kumran'da bulunan ve Ölü Deniz Yazmaları olarak bilinen külliyatın sahipleriyle Esseniler aynı dini cemaat oldukları kabul edilir.

Falaşalar: Bkz. Beta İsrael

Ferisiler (İbr.)=*"Ayrılıkçılar, yorumcular"*: MS. I.-X. yüzyıl boyunca faal olan bir Yahudi mezhebi. Bugünkü Ortodoks Yahudiliğin köklerinin kendisine ulaştığı Ferisilerin inançları arasında: Ruhun ölümsüzlüğüne, irade özgürlüğüne, kadere, meleklerin varlığına ve ölenlerin yeniden hayata geleceğine dair inançlar yer alırdı.

Fleishig (Yidiş) *"Et"*: Et içeren, dolayısıyla süt ürünleriyle tüketilemeyen koşer yiyecekleri tanımlamak için kullanılır.

Galut (İbr.)="*Sürgün*": Bkz Diaspora.

Gaon/ (İbr. ç, Geonim) "Dahi": Altıncı ve on birinci yüzyıl arasında Babil'de gelişen Pumbedita ve Sura Akademilerinin liderlerine verilen isim. Bunlar Yahudi dini bilgisinin en büyük otoriteleri olarak kabul edilirler. Bu iki akademinin reisinden biri Eksilharh olarak atanırdı. Re'şu Gâlut olarak da bilinen bu Yahudi lideri hem Bet-din'i yönetir hem de Talmud'un yorumlanması ve uygulanmasından sorumludur. Ayrıca Yahudilerin hâkimiyeti altında oldukları yönetimler nezdinde de onların temsilciliği görevini icra eder.

Gehinnom (İbr.): Küdüs'te bulanan Gey Ben Hinom vadisinin kısaltılmış halidir. Tevrat öncesi burada, çocuklar Moleh adındaki bir puta kurban edilirdi. Bugün Yahudiler için, ölümden sonra on iki aylık bir süreye kadar kalınan ruhani ceza ve/veya mükâfat yeri.

Gemara (İbr.)="*Öğrenilen şey*": Miladi 3-5. yüzyılda Kudüs`-te ve 3-6. yüzyılda Babil`deki, Amoraim denilen Yahudi ulemanın Mişna üzerine yaptıkları yorumlar.

Gematria (İbr.): Sözcüklerin sayısal değerinde saklı anlan lar bulan Yahudi mistisizmi.

Geniza (İbr.)="*Depolama/depo* Sinagoglarda, kutsal kab edildiği için yırtılması, atılm sı, yasak olarak kabul edile dinsel malzemelerin (kuts kitap, dini içerikli yazılı malz me ve dini eşyalar-tefilin- vs. bir Yahudi mezarlığına gö mülmeden önce geçici olar muhafaza edildiği oda, dep gibi yer. Genizalar genellik sinagogla bağlantılıdır.

Gentil (Yun.)= "*Millet/ulus* Bkz. Goy/Goyim.

Ger (İbr.)="*Yabancı*": Başla gıçta İsrail ülkesinde yaşaya yabancılar anlamındayke zamanla Yahudiliğe ihtic edenleri ifade etmek için ku lanılmaya başlanmıştır. Ral bani yasa, aralarında farklıl olduğunu söyleyerek geri il gruba ayırır: *Ger toşav, ger tsa dık* (bkz. agm.)

Ger-Toşav (İbr.)= "*İsrail ülk sinde ikamet eden yabancı*": Pa ganizmi reddederek Nuh`u yedi kanununu yerine getire ve İsrail ülkesinde geçici ola rak ikamet eden kimse.

Ger tsadık (İbr.)="*Hakiki mü htedi*". İhtida için gereke bütün şartları yerine getirere Yahudi olan kimse. Bu hâ

bakımdan Yahudi olarak kabul edilir.

Gerizim Dağı: Eski Şekem olan bugünkü Nablus'da bulunan Efrayim tepelerinin en yükseğinin adıdır. Samiriler tarafından Mabed'in inşa edildiği yerin burası olduğuna inanılır. Kudüs'deki mabedin kutsallığını reddettikleri gibi, mabedin bu dağa yapılması hususundaki emrin Yahudiler tarafından kutsal metinlerinden silindiğini iddia ederler. Gerizim hala Samiriler için merkezi önemini muhafaza etmektedir. Dualarında bu yöne dönerler ve Pesah takdimini bu dağda yaparlar.

Get (İbr.)="*Boşama kağıdı*": Kadının kocasından boşanmış olduğunun resmiyet kazanmasını sağlayan, erkek tarafından kadına verilmesi gereken boşanma belgesi.

Getto (Alm.)="*Ayrılmış alan*": On beşinci yüzyıldan sonra belli dönemlerde Avrupa şehirlerinde Yahudilerin dışarıya kapalı bir şekilde yaşamak üzere yerleşime zorlandıkları bölge: Yahudi mahallesi.

Gilgul (İbr.)="*Ruh'ların göçü*": Yahudi ruh göçü anlayışı. Ortaçağ büyük Yahudi filozları tarafından karşı çıkılmasına rağmen Karailiğin kurucusu Anan ben David ve Kabalacı metinler tarafından gerçekliği kabul edilen bir inançtır. Bazıları insan ruhlarının hayvan bedenlerinde yeniden dünyaya gelebileceklerine de inanırlar.

Goy (İbr. ç. Goyim.)="*Ulus/millet*": Genel olarak Yahudi olmayan ulusları ifade eder. Yahudilerle goyim arasında ciddi bir ayırım vardır. Bu ayırım Yahudilerin tarihsel tecrübelerine uygun olarak aşırı dışlayıcılıktan eşitliğe varacak kadar bir çeşitlilik gösterir.

Günün Başlangıcı: Yahudiler ay takvimini kullandıklarından onlar için, gün, güneşin batışında başlar. Bayramların ve kutsal günlerin başlangıç ve bitişlerinde bu esas alınır.

Hac Bayramları: Kutsal Kitap menşeli yıllık olarak tekrarlanan üç bayram (Pesah, Sevuot ve Sukot). Bu günlerde kadim İsrailliler Mabed'de ibadet için Kudüs'e giderlerdi.

Haham: Yahudi dini tartışmalarını bir çözüme kavuşturacak derece alaha/haggadayı ve geleneği bilen, Yahudi cemaatine yol gösteren dini öğretmen. Dini törenleri yönetme hususunda diğer cemaat üyelerinden fazla bir yetkiye

sahip değildir. Bu iş için gerekli eğitimi tamamladıktan sonra kendisine "semiha" denilen bir belge verilir. Ayin ve ibadetlerin haham tarafından idare edilmesi zorunluluğu olmadığı halde yine de her sinagogun bir hahamı vardır. Bunların evlenmeleri serbesttir.

Hamets (İbr.)="*Maya*": Pesah sırasında evde bulundurulması veya yenmesi yasak olan mayalı tahıl ürünleri.

Ha-Kotel Ha-Ma'ravî (İbr.): Herod tarafından MS. I. yüzyılda, mabedin genişletilmesi sırasında etrafına çekilen ve MS. 70'de yıkılması sırasında geride kalan duvar.

Hanuka: Kelime anlamıyla "*adamak*". Yehuda'nın Suriye-Yunan zulmünden kurtuluşunu ve Kudüs Mabed'inin Tanrı'ya yeniden adanmasını anan kış ortasındaki sekiz günlük bayram.

Hanukat ha-Bayit (İbr.)= "*Evin adanması*": Yahudi evinin adanması için yapılan kısa tören; bu tören sırasında mezuza, kapı pervazına yerleştirilir.

Haredi (İbr. ç. Haredim): İsrail'deki ultra Ortodoks Yahudiler.

Hasidizm (İbr.): "Dindar anlamına gelen hasid sözcüğünden türemiştir. İsrael ben Eliezer (1700-1760) tarafından on sekizinci yüzyılda Polonya'da kurulan Ortodoks Yahudiliğin, Yahudi olmayan dünyadan ayrı bir yaşam sürdüren; ibadetlerine aşırı duygulanımı katan, mistisizmi bir yaşam tarzı haline getiren modern bir dalıdır.

Haskala (İbr.)="*Aydınlanma*": On sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda Moses Mendholsson tarafından başlatıldığı kabul edilen, Yahudilerin yaşadıkları sıkıntılardan ancak içinde yaşadıkları kültürün bir parçası haline geldiklerinde kurtulucakları varsayımından hareket eden, Seküler Yahudi Aydınlanma Hareketi. Zamanla bu grup içinde yer alanlar Ortodoks, İlerlemeci ve dini olmayan Yahudi gruplarına ayrıldılar.

Ha-Şem (İbr.): "*İsim*". Tanrının telaffuz edilemeyen isminin yerine kullanılır.

Hatafat Dam Brit (İbr.): Daha önce sünnet olan veya sünnetli doğan kişinin simgesel sünneti. Uçtaki deriye iğne batırarak bir damla kan çıkarılmayla icra edilir.

Hazan (İbr.): Sinagog'da yapılan ibadet ve ayinlerde, cemaate dua sırasında liderlik yapan kişi. Teva önünde dua etmenin yanı sıra şohetlik de yapar. Bir profesyonel veya cemaat üyesi olabilir.

Herem (İbr.): Yahudilikte İslam'daki tekfir, Hıristiyanlıktaki afarozun karşılığıdır. Talmud'da bilge bir kişiye hakaret, tanrının adını boş yere anmak, başka bir kişiyi günaha sevketmek ve koşer olmayan bir yiyeceği koşer diye satmak gibi yasakların da içinde yer aldığı 24 yasak sayar. Bunlardan birini işleyen kişi toplumdan uzaklaştırılır. Yedi günden otuz güne kadar süren uzaklaştırma cezaları verilirdi. Bunların en şiddetlisi ise heremdir. Toplumdan tam bir tecridi gerektirir. Herem cezasına çarptırılan en meşhur kişi, kitab-ı mukaddesle alakalı görüşlerini dile getirdiği *Teolojik-Politik İncelemeler* adlı kitabı sebebiyle Spinoza'dır.

Hupa (İbr.): " Düğün töreninin bir kısmının gerçekleştirildiği, damadın evini simgeleyen evlilik çadırı. Evlilik töreni sırasında gelin ve damadın altında durduğu örtü. Ortak bir çatı altında yaşamlarının başladığını sembolize ettiği kabul edilir.

İbranice: İbrani kutsal kitabı'nın ve kadim İsrail' in dili. Ayin ve diğer amaçlar için çağlar boyunca kullanılmış ve İsrail Devleti 'nin dili olarak modem zamanlarda yeniden hayatiyet kazanmıştır. Sami dili grubunun bir üyesi olarak Arapça'ya ve Aramca'ya çok yakındır. Bkz Aramice.

İsrailoğulları: Yakup'un Tanrı'yla güreşmesi karşılığında aldığı İsrail lakabından hareketle onun on iki oğluna verilen isim. Bunlar on iki Yahudi kabilesini oluşturmuştur. Asurlular tarafından işgal edilen İsrail krallığında bulunan on kabile Asur'a götürülmüş ve bunlardan bir daha haber alınamamıştır. Bu günkü Yahudilerin Yehuda bölgesinde bulunan Binyamin ve Yehuda kabilesinin soyundan gelenlerin oluşturduğu kabul edilir.

Kabala (İbr.): "*Gelenek*". Ortaçağ İspanya'sının son dönemlerinde kısmen Sufiliğin etkisiyle birlikte gelişen Yahudi mistisizmi. İkinci mabed döneminden itibaren gelişen Yahudi mistik öğretilerinin tamamını ifade etmek için de kullanılır.

Kadiş (Arm.): "*Kutsal*". Tanrı'yı öven ve yas tutanlar tarafından okunan Aramice dua.

Karailer (İbr.): "*Okuyanlar*". Yani, Yahudi kutsal kitabını çok okuyanlar anlamında kullanılan bir kelime olup, sekizinci yüzyılda Anan ben David tarafından kurulan Yahudi mezhebi. Benyamin Moses ben Nehavandî (ö. 830-60) tarafından sistemli bir mezhep halini almıştır. Mişna ve Gemarayı kabul etmezler.

Kaşer/Koşer (İbr.): "*Uygun*". Yahudi yiyecek kuralları (bkz. Kaşrut) uyarınca yenmesine izin verilen yiyecekleri tanımlar. Yahudi Kanuna göre kullanılması uygun olan herhangi bir ritüel nesneyi de tanımlayabilir.

Kaşrut (İbr.): "*Uygunluk*". Neyin yeneceğini belirleyen Yahudi dini kuralları.

Kavana (İbr.): "*Konsantrasyon, niyet*". Dua veya bir mitsva'nın yerine getirilmesi için gereken ruh hali.

Kerubim (İbr.): Tanah'a göre, Yahve'nin koruyucuları olarak faaliyet gösteren O'nun tahtını taşıya kanatlı varlıklar. İki tanesi Ahit Sandığını korur. Birçok farklı yüze sahiptirler. Yahudi melek anlayışında yüce meleklerden sayılırlar.

Keria (İbr.):"*Yırtmak*". Kişinin, yakın bir akrabasının ölümü üzerine giysilerini yırtması

Ketuba (İbr.):"*Yazı*". Evlilik akdinin kaydedildiği evrak. Bunda erkeğin kadına karş yükümlülüklerinin, kadını getirdiği çeyizin miktarı, ko canın vefatı ya da boşanm sırasında kadına ödenecek pa ranın miktarı yazılır.

Kidu (İbr.):"*Kutsama*". Şabat veya bir bayramı kutsama için şarap eşliğinde okuna dua.

Kipa: Yahudiler tarafında dua sırasında, bazı Yahudile tarafından da her zaman tak lan takke; yamulke olarak d bilinir.

Kohen (İbr. ç. Kohanim) Harun'un soyundan gelen v Bet Amikdaş'ta çeşitli ritüel leri yapmakla görevli olan kiş Rabi ile aynı anlama gelmez.

Kutsal Kitap. Bkz Yahud Kutsal Kitabı.

Kutsal Yazılar. Bkz. Tanah.

Ladino: Sefarad Yahudilerini kullandıkları dil. İspanyolc esaslı, İbranice, Aramice v

başka dillerden sözcükler içeren ve İbrani alfabesiyle yazılan dil. 1492 sonrasında gidilen yerlerin dilinden (mesela Türkçe gibi) kelimelerin katılmasıyla farklı Ladino lehçeleri ortaya çıkmıştır.

Levi: Yakup'un on iki oğlundan biri. Levili, bu kabileye mensup kişi. Din adamlarının bütün ayrıcalıkları Musa'nın da mensup olduğu bu kabileye verilmiştir. Bu ayrıcalıklar şu tür işleri yalnızca onların yapmasını gerektirir: Ahit Sandığı'nın taşınması, Mabed'deki kurban ibadetinde görev yapma, sunuların, öşürlerin ve ilk doğan hayvanların kutsal kısımlarını alma gibi. Ayrıca mabetteki musiki ile ilgili bütün görevler bunların uhdesine tevdi edilmiştir. İkinci Mabed sonrasında zamanla bütün bu ayrıcalıkları alınmış ve ikincil bir konuma düşmüşlerdir. Bugün sinagogda Tevrat okumasına kohenlerden sonra ikinci olarak çağrılırlar.

Ma'ariv (İbr.): Akşam duası. Arvit de denir.

Mabet: (Bet ha-Mikdaş): Kudüs'de Moriya tepesine Süleyman tarafından inşa edilen ibadet mekânı. İlk olarak yapıldığı 954'ten 586'ya Birinci Mabed Dönemi ve ikinci kez yapıldığı MÖ. 520'den MS. 70'e kadar olan dönem, İkinci Mabed Dönemi diye adlandırılır. Ayakta bulunduğu süre için, Yahudi dininin merkezini oluşturmuştur. Kurban ve hac gibi ibadetler yalnızca burada icra edilirdi. Kudüs dışında yapılan ibadetler de bir şekilde burayla ilişkiydi (ibadet sırasında dönülen mekân olması gibi). Bu merkezi konumdan dolayı, yıkılması sonrasında yeni bir Yahudilik ortaya çıkmıştır.

Magen David: Davud'un kalkanı. Yahudilikle özdeşleştirilen altı köşeli yıldız.

Mamzer (İbr.)="*Veled-i Zina*": Yahudi Kanunu uyarınca yasak (evli bir kadının başka bir erkekle birlikte olmasından) ve geçersiz olan evlilikten -ensest ilişki gibi- doğan çocuk. Yahudi hukukunda doğrudan mamzerle igili hükümler vardır. Bir mamzerin ancak başka bir mamzerle ve sonradan Yahudi olan biriyle; İsraioğullarından birinin ancak mamzerin onuncu nesliyle evlenebileceği gibi. Mamzer ile meşru bir evlilik yapan kimsenin çocuğu da mamzer olarak kabul edilir.

Marronalar (İsp.): "*Domuzlar*". İspanyol ve Portekiz'de Hıristiyan olmaya zorlanan

ve dıştan Hıristiyanlığı kabul eden ancak özel hayatlarında Yahudiliği devam ettiren kişilere, aşağılamak maksadıyla verilen isimdir. 1492 sonrası Avrupa'ya gidenlerden bir kısmı Yahudiliğe dönerken geri kalanlar bu özelliklerini sürdürmüşlerdir. Engizisyon mahkemelerinin kuruluş amaçlarından biri de, bu gizli Yahudileri tespit etmektir.

Masorti (İbr.)="*Geleneksel*": Muhafazakâr Yahudilerin İsrail'de ve başka yerlerde kendilerine verdikleri isim.

Maşgiah (İbr.): Yiyeceğin koşer olduğunu onaylayan kişi.

Mesih (İbr. Maşiyah): "*Yağlanmış kişi*". Yahudilikte, Davud'un soyundan, Yahudi devletini kurarak dağılmış olan Yahudileri bir araya getireceği kabul edilen kişi. Mabedi yeniden inşa edecek, ortadan kalkmış olan kurban gibi ibadetleri yeniden başlatacaktır. Onun dönemi bir yeryüzü cennetinin yaşandığı bir dönem olacaktır. Özellikle ikinci mabedin yıkılmasından sonra gittikçe yaygınlaşarak Yahudilerin inanç esaslarından biri haline gelmiştir. Reformist Yahudiler dışında bugün de bu beklenti devam etmektedir. Mesihlik iddiasında bulunanlardan en çok bilineni, Sabatay Sevi`dir.

Matsa (İbr.): "*Mayasız ekmek*". Geleneksel olarak Pesah'da mayalı ekmek yerine yenen mayasız pişmiş peksimet kıvamında ekmek. Mayalanmanın gerçekleşmemesine yönelik birçok kural vardır. Makineyle pişirmenin mayalanmaya yol açması korkusuyla, onunla Pesah ekmeğini pişirmeye yönelik ciddi bir direnç vardır.

Megilot (İbr.)="*Tomar/rulo*": Ketuvim'da yer alan beş tomardan: Ester, Rut, Ezgiler Ezgisi, Ağıtlar, Vaizden her biri.

Mehitza (İbr.)="*Bölme/ayırma*": Özellikle Ortodoks Yahudilerde sinagogdaki ibadet ve ayinler sırasında, kadınlarla erkekleri ayıran duvar veya perde.

Menora (İbr.): "Büyük kollu şamdan". Kadim Mabet'te kullanılan yedi kollu şamdan; şu anda Yahudiliğin ve modern İsrail Devleti'nin sembolüdür.

Mesihî Çağ: Mesih geldiğinde, onun tarafından başlatılacak olan küresel barış ve refah dönemi.

Mezuza (İbr.): "*Kapı pervazı*". Yahudi evlerinin kapı

pervazlarına asılan ve içinde Tora'dan seçmeler içeren -bunların arasında Şema'da bulunur- küçük parşömen tomarının bulunduğu mahfaza. Mezuza'yı söveye çakarken riayet edilmesi gereken bir usul ve okunması gereken dualar vardır.

Midraş (İbr. ç. Midraşim): "Araştırma-kutsal kitabın yorumu". Kitab-ı Mukaddes'in yorumuyla ilgilenen Yahudi yazın türü. Hagada/Agada ve Alaha/halaha ilgili olmak üzere iki tür midraş vardır. Birincisi kutsal kitaptan ahlaki ilkeler ya da teolojik bir anlayış çıkarmaya; oysa ikincisi, Kitab-ı Mukaddes yasasının tam anlamını açıklamaya çalışır. Rabbiler gizli olan ya da yeni anlamları çıkarmak maksadıyla birçok kural ortaya koymuşlardır. I. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar birçok midraş üretilmiştir. Bunların en en iyi örneklerinden biri, Tevrat ve beş megilot üzerine yapılmış olan *Midraş Rabat*ır.

Mikve (İbr.): "*Toplama*". Dinsel anlamda temizlenmek maksadıyla, kişinin bedeninin tamamını daldırabileceği kadar bir derinliği ve yer seviyesinde bulunması gereken bir tür havuz ve temizlik maksadıyla yapılan ayin için kullanılır. Belli dönemlerden sonra kadınlar ve din değiştirerek Yahudi olanlar için zorunlu bir uygulamadır. Eşyaların arındırılması maksadıyla da kullanılır.

Milçig (Yidiş): "*Süthane/mandıra*". Süt ürünü. Süt ürünleri içeren, dolayısıyla etle yenmemesi gereken koşer yiyecekleri tanımlamak için kullanılır.

Minha (İbr.): "*Kurban*". Öğleden sonra duası. İshak'ın zamanına kadar gittiği kabul edilen bu dua, bugün mabetteki öğleden sonra sunulan kurbanın yerine icra edildiği kabul edilir.

Minyan (İbr.): "*Sayı*". Bazı dualaların ve Tevratın okunabilmesi için gerekli olan, 13 yaşından gün almış on erkekten oluşan cemaat.

Mişna (İbr.): "*Öğreti/öğretim*". Yahudi şifahi yasası özellikle de Yehuda ha-Nası tarafından, üçüncü yüzyılın başında derlenen ve altı bölüm halinde düzenlenmiş olan yasa koleksiyonu. Bunların Sina'da Musa'ya verilen şifahi vahyin derlenmiş hali olduğu kabul edilir.

Mitnagedim (İbr.): "*Muhalifler*". Hasidiklerin sahip oldukları inanç ve uygulamalara karşı tavır olmayı

ifade mitnagedim, zamanla Ortodoks Yahudiler için de bir grup için kullanılmaya başlanmıştır.

Mitsva/ç. Mitsvot (İbr.): "*Emir/emirler*". Yahudi emri, ayinsel görev ya da salih amel için kullanılır. Yahudilerin yerine getirmek zorunda oldukları 613 emirden herhangi biri anlamına da gelir. Bunlardan 365 kaçınılması ve 248 ise yapılması gerekenlerle ilgilidir. Rabbiler bu emirleri iki gruba ayırırlar: Kitab-ı mukaddes emirleri ve rabbilerin emirleri. Bunların karşılığı öte dünyada alınacaktır.

Mohel (İbr.): Sekiz günlük Yahudi erkek bebeğin veya Yahudi dinini seçen erkeğin sünnetini gerçekleştiren kişi, sünnetçi.

Nida (İbr.)="*Adet gören kadın*": Karı-kocanın, kadının adet dönemi sırasında ayrı kalması.

Nuh Kanunları: Yedi tane olan bu yasalar, Âdem'e (Yaratılış 2/16) ve Nuh'a (*Genesis Raba* 34) verildiği kabul edilen emirlere dayandırılır. Putperest olanlar dışında kalan insanlardan bu yedi emri yerine getirmeleri beklenir. Bunları yerine getirenlerin (Müslümanlar, Hıristiyanlar) kurtulacakları kabul edilir. Yahudiler dışındakilerin gelecek dünyada (bkz. Olam ha-ba) bir paylarının olacağı hususundaki bu kabul, misyonerliğin yokluğuna bir gerekçe olark ileri sürülür.

Olam Ha-Ba (İbr.): "*Gelecek dünya*". Öte dünya, Mesih'in geliş zamanından ayrı bir şey olduğu kabul edilir. Öte dünya ölülerin genel bir dirilişiyle ve son yargıyla başlayacaktır. Salih olanlar, yaptıklarının tam karşılığını alacak ve tanrısal huzurdan zevk alacaklardır.

Ölü Deniz Yazmaları: 1947 ile 1956 yılları arasında Ölü Deniz yakınlarında bulunan yazmalar kolleksiyonu. MS. 150-168 arası bir dönemde yazılmışlardır. Miladi 70'de Romalılar tarafından ortadan kaldırılan bir cemaate ait olduğu ve bu cemaatin de Esseniler (bkz.) olduğu kabul edilir.

Parohet/Paroşet (İbr.): Tevrat rulolarının muhafaza edildiği sağdığın/dolabın önünde asılı bulunan perde.

Parve (Yid.): "*Nötr*". Ne et, ne de süt içeren ve dolayısıyla birlikte yenebilen koşer yiyecekler.

Pentateuch (Yun.): "*Beş kitap*". İbrani Kitab-ı Mukaddes'in ilk beş kitabı: Yaratılış, Mısır'dan Çıkış, Levililer, Çölde Sayım, Yasanın Tekrarı.

Peraşa (İbr.): Sinagogda Cumartesi, Bayram günleri ve bir takım ayinlerde okunan Tevrat bölümleri. Cumartesi günü okunanlar, bir senede Tevrat'ın tamamının okunmasını sağlayacak şekilde düzenlenir.

Pesah (İbr.): "*Geçmek/bir yerden bir yere geçmek*". Bir diğer adı Hamursuz Bayramı'dır. Mısır'dan Çıkış'ın anısına kutlanır. Sekiz gün süren bir bahar bayramıdır. Bu süre içinde mayalı yiyecekler yemekten kaçınırlar. Bu gün has, ayinsel bir yemek Seder (bkz) hazırlanır. Bayramın kutlanış sebebine işaret eden ilahiler okunur, şarkılar söylenir.

Rabi Moşe Ben Meymun/ Rambam: Ortaçağ'ın en büyük Yahudi hukukçu, filozof ve tabiplerinden biri. Çoğunlukla isminin baş harflerinin kısaltılmasından oluşan "Rambam" adıyla anılır. *Delâletü'l-Hâirîn* adlı eseri sebebiyle İslam ve batı dünyasında çok iyi tanınır.

Rebbe (İbr.): Hasidik dini lider.

Sadukiler (İbr.): İkinci Mabed dönemindeki Yahudi mezheplerinden biri. İsimlerini Süleymanın baş hahamı Zadok'tan aldıkları kabul edilir. Mabed ibadetinden sorumlu ve Sanhedrin'in üyelerinin büyük bir kısmını oluştururlar. Yalnızca Tevrat'ı kabul ettiklerinden ölümden sonraki bir hayatı ve dirilişi kabul etmezler. Mabed merkezli bir grup oldukları için 70'den sonra ortadan kalkmışlardır.

Sefarad Yahudiler: İki kullanımı vardır. Dar anlamda; İspanya, Portekiz kökenli ve onların çocukları; daha geniş anlamda ise birincilerin yanı sıra, Kuzey Afrika ve Ortadoğu kökenli Yahudiler ve onların soyundan gelenler.

Sefer ha-Zohar (İbr.): "*İhtişamın Kitabı*". Yahudi mistisizminin temel kitabı. Zohar birçok kitabın bir araya getirilmesinden oluşan bir derlemedir. Ancak yorumcuları tarafından içsel bir bütünlüğünün, bir dünya görüşünün bulunduğu kabul edilir. Tanah'ın (bkz.) Tevrat ve Ketuvim bölümleri üzerine yapılmış mistik yorumları içerir. İspanya'da ilk olarak ortaya çıktığı ve Moşe de Leon (13. yüzyıl) tarafından derlendiği kabul edilir. Aramîce ve İbranice olarak

yazılmıştır. Önceki Yahudi mistik çalışmalarının açık etkisini taşıyan Zohar Yahudi mistisizmi/Kabala'nın gelişmesinde önemli bir yere sahiptir.

Septuaginte (Yun.): "*Yetmişler*". MS. üçüncü yüzyılın başlarında, artık İbranice anlamayan İskenderiye Yahudilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için Yunancaya yapılan tercüme. Tevrat üçüncü; diğer iki kısım ise takip eden iki yüzyılda çevrilmiştir. Dördüncü yüzyılan sonuna kadar hem Batı hem de Doğu Hıristiyanlığının kullandığı Kitab-ı Mukaddes nüshasını teşkil etmekteydi. İçerdiği kitaplar, bazı okumalar ve üç bölümün kendi içindeki ayırımları hususunda İbranice Kitab-ı Mukaddes'ten farklılıklar gösterir.

Sidur (İbr.) "*Düzenlemek/düzen*": Özel bayramlar dışında Yahudiler tarafından her gün kullanılan dua kitabı. Hasidistlerin ve Reformist/İlerlemeci Yahudilerin kendi adetlerini yansıtan dua kitapları vardır.

Sidra (İbr.): "*Düzen*". Tevrat'ın haftalık olarak Sinagogda okunan bölümüne verilen isim.

Sim ha-Tora (İbr.): "*Tevrat'la sevinme*". Sukot bayramının son ve yıllık Tevrat okumasının tamamlandığı ve yenisinin başladığı gündür. Bu bayram, neşe içinde ve Tora parşömenleriyle dans edilerek kutlanır.

Sinagog (Yun.): "*Toplantı/meclis*" (İbr. Bet Knesset). Tam tarihi bilinmemekle birlikte MÖ. 586'da Birinci Mabed'in yıkılmasından sonra ortaya çıkmış; MS. 70'den sonra ise ana Yahudi mabedi haline gelmiştir. Miladi birinci yüzyılda, doğuda ve batıda bulunduğuna dair Yeni Ahit metinlerinde göndermeler vardır. Esas olarak Tevrat okuması, yorumlanması mekânı olarak ortaya çıkmıştır.

Siyon: Kudüs'te bir tepe; Kudüs'ün tamamı ve hatta tüm İsrail Ülkesi için kullanılagelmiştir.

Siyonizm: Filistin'de seküler, ulusalcı modern bir Yahudi devleti kurmayı; dağılmış olan bütün Yahudileri buraya toplamayı hedefleyen modern, siyasi ve dini hareket.

Sözlü Tora (İbranicesi Tora şe-be'al-pe): Yazılı Tora/Tevrat'ın şifahi olarak nakledilen yorumu. İki tür Tevrat kabul edilir: Yazılı ve Şifahi. Geleneğe göre bunların ikisi de Sina'da Musa'ya verilmiştir. Şifahi Tevrat yüzyıllar boyunca

Rabbiler tarafından ağızdan ağıza nakledilmiş ve üçüncü yüzyılın başında Yehuda ha-Nasi tarafından Mişna adı altında toplanmıştır. Sadukiler, Karailer ve Falaşalar gibi Yahudi dini grupları Şifahi Tevratı ve onun Yazılı Tevrat'la aynı kökenden oluşunu, dolayısıyla da bir kaynak oluşunu reddederler.

Sukot Bayramı (İbr.)="*Çardaklar Bayramı*": Bayram boyunca ailelerin içinde yemeklerini yedikleri, dal ve yapraklarla kaplı küçük geçici çardak. Mısır'dan Çıkış'tan sonra çölde İsrail' in dolaşmasını anısına ve sonbahar hasadı için şükran sunulan yedi günlük bayram.

Şabat (İbr.): "*Haftanın yedinci günü*". Tanrının evreni yarattığı altı günden sonra yedinci günde dinlenmiş ve onu kutsamıştır. On emirde bu günde Yahudilerin çalışması yasaklandığı gibi havyanlarının ve kölelerinin de çalıştırılması da yasaktır. Yahudiliğin en önemli işaretlerinden biridir. Bu günde yapılmaması emredilen 39 iş vardır. Modern akımlarla geleneksel Yahudilerin bu günde çalışmamaya yönelik anlayışları bir takım farklılıklar gösterir. Eric Fromm bu günü evrensel barış günü olarak kabul eder.

Şahrit (İbr.): Sabah duası

Şavuot (İbr.): "*Haftalar*". İlk ürün bayramı. Ayrıca Sina Dağ'ında Tevrat'ın Musa'ya verilişinin anısına kutlanır.

Şehita (İbr.): Koşer hayvan kesimi.

Şema' Yisrael (İbr.): "*Dinle Ey İsrail!*". Yahudi dualarından en önemlilerinden biri olup Yahudilerin Tanrının tekliğine dair inancını dile getirir (Yasanın Tekrarı 6/4-9, 11, 13-2 1 ve Sayılar 1 5/37-41). Dinle Ey İsrail, Tanrımız Adonay Bir'dir... şeklinde başlar.

Şofar (İbr.): Roş Aşana, Kipur ve özel zamanlarda çalınan boynuzdan mamul bir tür nefesli çalgı. Koşer koçboynuzundan Şofar, pişmanlığa çağrı maksadıyla üflenir.

Şohet (İbr.): Koşer hayvan kesimi yapan kişi.

Şomerim: Bkz. Samiriler

Takana (İbr.): "*Düzeltme/Tashih*". Kitab-ı Mukaddes emirlerden kaynaklanmayan, rabiler tarafından konulan yasa.

Talit (İbr.): "*Köşelerinde özel şekilde düğümlenmiş saçakların bulunduğu dört köşeli*

şal-giysi". Tanrı'nın varlığını hatırlatmak için giyilir. Küçük tallit bazen erkekler tarafından sürekli olarak kıyafet altına giyilir. Büyük tallit geleneksel olarak erkekler tarafından sabah ibadetinde ve ibadet yapanlar tarafından giyilir ve bazen "ibadet talliti"de denir.

Talit Katan (İbr.): "*Küçük tallit*". Bkz. Tallit

Talmud (İbr.)="*Öğrenmek, öğretmek, incelemek*". Bin yıldan fazla bir süre boyunca toplanmış ve MS. VI. yüzyılda düzenlenmiş Yahudi adet ve geleneklerinin büyük bir derlemesi. Tevrat'ı yorumlayan, en önemli Yahudi Sözlü geleneği derlemesidir. Bkz. Hagada ve Halaha.

Tanah: Tevrat (Yasa/Kanun), Neviim (Peygamberler) ve Ketuvim (Yazılar) sözcüklerinin ilk harflerinin bir araya getirilmesinden oluşan kelime. Yahudi kutsal kitabı için daha ziyade Yahudiler tarafından kullanılır. Bu kitapların oluşturduğu bütünü Hıristiyanlar Yeni Ahit olarak isimlendirirler.

Tanna/ç,Tannaim (İbr.): Yehuda ha-Nasini`nin Mişna`da düşüncelerini derlediği, I-II. yüzyıldaki Yahudi âlimleri.

Taşlih (İbr.): "*Atmak*". Kişinin günahlarını simgesel olarak atmak için, Roş Haşana'nın ilk günü, eğer ilk gün Şabat'a denk gelirse ikinci günü suyun bulunduğu bir yere gidilerek dua edilir.

Tefilla (İbr.)= "*Düşünmek, hüküm vermek, kişinin kendi kendisin yargılaması vs.*". Dua için kullanılan kelimelerden biridir. Genelde dua özelde ise ayakta icra edilen Amida duasına gönderme yapar.

Tefilin (İbr.) "*Muska/Yahudi Muskası*": Dört kutsal metnin (Mısırdan Çıkış 1/3-1, 11; Yasanın Tekrarı 6/4-9, 11/13-21) yazılı olduğu parşömen tomarı içeren küçük siyah deri kutu. Deri kayışlarla alına ve kollara bağlanan tefilinler sabah dualarında yetişkin Yahudi erkeklerince takılır.

Teşuva (İbr.) "*Geri dönüş, pişmanlık*": Bir Yahudi dini kavramı olarak ise, Tanrı'ya "dönüş", tövbe anlamına gelir.

Teşuvot (İbr.): Yanıt (responsa) edebiyatı. Yahudi yasası hakkında, bilge kişilerin sorulara verdikleri yanıtlar/fetvalar.

Tetragrammation (Yun.)= "*Dört harf*". Yahudi kutsal

kitabında Tanrı için kullanılan Y.H.V.H'e gönderme yapar. Bu dört harf, geleneksel olarak telaffuz edilmez. YHVH denk gelindiği yerde Adonay (bkz.), Haşem (bkz) olarak okunur.

Teva: Bkz. Bima.

Tevila (İbr.): "*Dalma*". Yahudi kadın ve erkeklerin manevi temizlik maksadıyla ve Yahudi mühtedilerin ihtida sürecinin bir parçası olarak bütün vücutlarını mikve'ye daldırak icra edilen ayinsel banyo.

Toplanma Çadırı (İbr.) "*Mişkan*": Mısır'dan çıktıktan sonra çöldeki hayatları sırasında, Tanrı'nın Musa'ya verdiği emirler uygun olarak inşa edilen ve Filistin'e götürdükleri taşınabilir çadır mabet. Süleymanın inşa ettiği mabedin ilk örneğini teşkil eder. İki kısımdan oluşur: Kutsal ve Kutsallar kutsalı. Birinci kısımda mihrap, menora, altın masa; ikincisinde ise ahit sandığı bulunur. Bu kısım birincisinden bir örtüyle ayırılır.

Tevrat Okumaları: Sinagogda her hafta Tevrat'ın ve Peygamberler Kitabı'nın farklı bölümleri okunmasını ifade eder.

Trefa (İbr.): "*Yırtılmış*". Koşer olmayan yiyecek.

Tsitsit (İbr.): "*Püskül*". Çölde Sayım 15/37-41 ve Yasanın Tekrarı 22, 12'deki emirlere uygun olarak Talitlerin (bkz. Talit, Talit Katan) kenarlarına bağlanan saçaklar. Rabbilere göre bunların maksadı Yahudiye görevini ve kimliğini hatırlatmaktır.

Yad (İbr.): "*El*". Tora rulolarını okurken sözcükleri takip etmek için kullanılan, ucunda el şekli bulunan çubuk.

Yahudi Yıldızı: Bkz. Magen Davud.

Yazılı Tevrat. Bkz. Şifahi Tevrat.

Yeşiva (İbr.): "*Oturma*". Yahudilerda Talmud'un öğretildiği kurum. İlk olarak, Amoraim'in Mişna incelemeleri yaptığı Babil ve İsrail ülkesindeki Yahudi eğitim akademeleri için, gaonik dönemdeki Sura ve Pumpedita akademilerine ve daha sona da yerel Talmud eğitimi yapan kurumlar için kullanılmıştır. Orta Çağda Orta Doğu ve Avrupa'nın birçok yerinde Yeşivalar bulunmaktaydı. Bunlar zengin öğrencilerin ve cemaat bağışlarıyla desteklenen önde gelen Yahudi bilginleri tarafından kurulur ve yönetilirdi. Ders müfredatı, Talmud merkezli olarak hazırlanırdı. Yirminci

yüzyılda ders programları genişletildi. Holokost'la Avrupa'da Yeşivalar ortadan kalktı. Ancak bugün hala İsrail, ABD ve İngiltere'de birçok önemli Yeşiva bulunmaktadır.

Yeruşalayim: Bkz. Kudüs.

Yeuda Ha-Nasi: Miladi ikinci ve üçüncü yüzyılda yaşamış Tannaim âlimler grubunun bir mensubudur. 3. Yüzyılın başında Mişna`yı derlemiştir.

Y-H-V-H: Bkz. Tetragrammation.

Yom ha-Atsmaut: İsrail'in Bağımsızlık Günü.

Yom ha-Şoa: Holokost'u Anma Günü.

Yom Kipur (İbr.): "*Kefaret günü*". 10 Tişri/Eylül-Ekim'de kutlanan bu gün herhangi bir günün anısına olmaksızın doğrudan Levililer 23'e ittibaen kutlanan dini bir gündür. Bu günde günların bağışlanması için Tanrı'dan af istenilir, dular edilir ve herkesin tutması zorunlu olan yirmiş saatlik bir oruç tutulur. Şabata benzer şekilde yasakları içinde barındırır.

Zaddık/tsadik (İbr.): "*Dürüst*". Bir Hasidik cemaatinin lideri; çoğu zaman özel, mistik güç lere sahip olduğuna inanılı Rebbe diye de adlandırılır.

Zohar: Bkz. *Sefeh ha-Zohar.*

DİZİN

1789 Devrimi 72
I. Mabet 5, 34, 44
I. Menalik 56
II. Mabet Dönemi 5, 26, 40, 42
II. Ramses 15, 34, 35
II. Sargon 38, 48

A

Abiru 14, 31, 32
Abraham Geiger 74
Adem 23, 168
Adonay 24, 57, 91, 115, 177, 195
Ahiret 133, 135, 168
Ahiret İnancı 168
Ahlak 75
Akhnaton 9, 44, 197
Alfred Dreyfus 151
Aliya 18, 178
Allah'ın adamı 93
Allah'ın kulu 93
Almanca-İbranice 67
Amarna 14, 31, 32
Amida 115, 116, 178, 195
Anan ben David 52, 71
Anti-semitizm 153
Apokaliptik 28
Apokrif 97, 100, 101
Aragon kraliçesi 60
Aramice 179, 185, 186, 187
Aristocu 63, 66
Aron ha-Kodeş 25, 178, 179
Aryüsçü 61
Aşkenazi 64, 118, 119, 129
Asurlular 26, 38, 45, 99, 186
Atalar Dini 5, 43
Atalar dönemi 43, 171
Avraham İbn Daud 62, 63, 92
Avraham İbn Ezra 64
Avram 22, 24, 32, 33
Aydınlanma 73, 150, 184, 185
Aziz Mehmet Efendi 29

B

Baal Şem Tov 80
Babil 15, 26, 38, 39, 40, 61, 68, 72, 96, 99, 100, 106, 111, 114, 118, 122, 123, 129, 132, 134, 171, 172, 178, 179, 180, 181, 182, 196
Babilliler 15, 99, 171
Babil sürgünü 15, 96, 99, 106, 114, 132
Bar-mitsva 74, 140

Baş Haham 51
Baş Hahamlık 19
Bayram 125, 127, 191, 193
Bedenlerin dirilişi 133
Bet ha-Mikdaş 37, 38, 39, 105, 113, 117, 180, 187
Bhagavad-gita 26
Bible 36, 98, 168
Binyamin 15, 37, 71, 91, 186
Biyolojik soy 17
Budizm 26

C - Ç

Çadır 27, 44
Çadır mabed 27

D

Davud 25, 26, 28, 37, 51, 52, 71, 83, 95, 102, 105, 115, 132, 156, 171, 187, 188, 196
Davud oğlu 28
Delâletü'l-Hâirîn 63
Derrida 10
Diaspora 181, 182
Din adamları 52
Din adamlığı 58, 108
Din değiştirme 161
Dinler Tarihi 165, 166, 168
Doğu Avrupa 65, 80, 82, 150, 179
Dua 67, 70, 118, 121, 128, 135, 186, 195
Durkheim 10

E

Eber 13
Eflatuncu 63
Efraim 49
Einstein 10
El 37, 43, 57, 196
El Bethel 43
Eli 27, 50
Eliyah b. Şloma Zahman 81
El Olam 43
El Roy 43
Ensest ilişkiler 142
Erkek çocuklar 78
Esav 14, 34
Esseniler 28, 141, 181, 191
Ester 99, 100, 102, 129, 188
Etiyopya 19, 55, 56, 57, 59, 160, 165, 174, 180
Evli kadınlar 146
Evlilik sözleşmesi 141
evrimci şemayı 43
Ezra 40, 62, 64, 72, 99, 100, 102, 106, 107, 179

F

Falaşlar 165
Fatuna 27
Felsefe 63, 168
Ferdinand 60, 62
Ferisiler 28, 45, 52, 133, 181
Filistin 16, 25, 32, 43, 47, 5(65, 82, 84, 106, 111, 152, 153, 154, 155, 156, 173, 174, 178, 179, 193, 195
Firavun 14, 32, 34, 35, 90, 166
Fısıh Bayramı 57, 153
Freud 10

G

Galut 39, 181, 182
Ge'ezce 57
Gelecek dünya 190
Gentile 157
Gerizim dağı 109
Gey 182
Gilgul 183
Goyim 182, 183

H

Haberci 93, 94
Habeşistan 56
Habiru 14, 31, 32
Hac 7, 124, 126, 127, 180, 184
Hacer 32, 33, 96
Haftalık 116, 121

Haham 51, 184
Hakiki İsrail 24
Hakimler 99
Halaha 78, 178, 194
Hammurabi 26
Haredi 184
Haskala 73, 74, 150, 159, 163, 168, 173, 184
Haşmoni yönetimi 39
Havra 117
Hayvanların kesimi 58
Hayyot 97
Hazan 185
Hazarlar 159
Herod 42, 184
Hiksoslar 34
Hint-Avrupa dilleri 151
Holokost 154, 155, 174, 196
Holon 50, 51
Hozeh 93, 94
Hümanistik Yahudilik 77
Hümanist Yahudiler 20
Hupa 185

I - İ

Isaac Luria 81, 92
Isaac Mayer Wise 75, 153
Israel ben Eliezer 80
İbadetin üç kez oluşu 115
İbn Ezra 62, 64, 107
İbrahim 5, 13, 14, 22, 23, 31, 32, 33, 34, 38, 56, 93, 96, 103, 107, 113, 139, 166, 171, 179, 181
İbranice 13, 15, 48, 50, 55, 57, 60, 63, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 76, 77, 91, 93, 97, 98, 99, 101, 108, 109, 122, 125, 138, 139, 150, 173, 179, 185, 187, 192
İbraniler 14, 15, 44
İlerlemeci Yahudi 17
İnanç esasları 54, 89
İranlılar 40
İsabel 60
İshak 14, 22, 33, 34, 56, 70, 96, 103, 107, 113, 138, 172, 179, 189
İslam 9, 21, 63, 65, 71, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 107, 146, 158, 159, 167, 185, 191
İsmail 33, 159, 168
İspanya 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 140, 172, 173, 186, 192
İsrail 5, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 75, 79, 82, 83, 84, 86, 90, 91, 99, 105, 106, 107, 109, 115, 116, 120, 124, 126, 127, 128, 129, 132, 142, 143, 149, 155, 156, 162, 165, 167, 168, 171, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 193, 194, 196
İsrail devleti 59, 82, 83, 99, 105, 156
İsrail Devleti 17, 165, 174, 185, 189
İsrail kabileleri 32, 36, 37
İsrail Taşı 15, 31
İssim 47
ivrit 13

J

Jean Astruc 107
Jean Chrysostome 98
Joseph 55, 161
Judaism as a Civilization 85

K

Kabala 66, 124, 179, 186, 192
Kabalacılar 135
Kadiş 116, 143, 186
Kadın 78, 142
Kadınlar 76, 114

Kalki 26
Kaplan 85, 86, 174
Karta 6, 80, 82, 83, 167
Kastilya kralı 60
Kefaret günü 196
Kefen 143
Kenan 14, 22, 24, 25, 32, 33, 36, 40, 43, 44, 90, 91, 103, 132, 171
Kerubim 97, 186
Ketuba 179, 186
Ketuvim 50, 98, 99, 100, 188, 192, 194
Kipa 114, 145, 186
Kızıldeniz 35
Kızlar 141
Kmielnitzki 65, 173
Knesset 18, 19, 180, 192
Kohen 47, 106, 109, 120, 187
Kohenler 47, 143
Koşer 186, 193, 194, 195
Kral Şaul 105
Küçük oruçlar 123
Kudüs 19, 26, 37, 38, 39, 40, 42, 50, 56, 58, 82, 105, 114, 115, 118, 119, 124, 125, 126, 143, 153, 155, 171, 172, 174, 178, 179, 182, 183, 184, 187, 193, 196
Kumran Cemaati 28
Kur'an 9, 16, 32, 33, 35, 36, 37, 49, 116, 168
Kur'an-ı Kerim 32
Kurban 84, 114, 161, 187, 189
Kurtuluş Fermanı 72
Kutiler 49
Kutim 48
Kutsal Kitap 6, 11, 14, 31, 32, 34, 50, 66, 71, 75, 78, 85, 87, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 123, 124, 127, 128, 132, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 157, 159, 167, 179, 184, 187
Kuzey Afrika 62, 65, 69, 75, 82, 192

L

Ladino 60, 67, 69, 187
Levililer 6, 23, 99, 101, 103, 120, 121, 127, 145, 191, 196
Liberal Yahudilik 74
Litvanya 64, 72, 81, 173
Lut 32, 33, 54, 95

M

Mabedin inşası 37, 40
Mabedin yıkılması 45, 114
Mabet 5, 7, 24, 26, 34, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 52, 83, 102, 109, 113, 114, 118, 120, 124, 125, 126, 134, 187, 189
Mabet dönemi 102, 134
Maitreya 26
Mamzer 187, 188
Mari 13, 31, 32
Marks 10
Masada Kalesi 55
Maskil 73
Maskilim 73, 163
Maskilim hareketi 163
Massoretik metin 109
Maya 184
Mecnun 93
Medyen 35
Mehitza 189
Melek 6, 54, 95
Menora 118, 189
Merenptah 15, 31, 35
Meşiah ben Yosef 28
Mesih 5, 22, 25, 26, 28, 38, 46, 54, 57, 73, 74, 75, 80, 83, 89, 132, 133, 134, 146 149, 150, 153, 155, 156, 158, 159, 188, 189, 190
Mesih anlayışı 133

Mesih beklentisi 25, 74, 75
Mesihi isyanlar 42
Mesih inancı 133
Mesih'in gelişi 132, 153, 159
Mesihlik iddiası 29
Mesiyanik çağ 134
Midraşlar 66, 96
Minyan 116, 190
Mişna 45, 50, 53, 57, 88, 101, 104, 110, 115, 127, 128, 139, 140, 167, 172, 182, 186, 190, 193, 194, 196
Mişne Tora 63
Mizrahiler 69
Mısır 6, 9, 14, 23, 24, 26, 31, 32, 34, 35, 36, 41, 42, 49, 56, 68, 70, 71, 90, 95, 101, 103, 105, 108, 116, 125, 126, 162, 165, 171, 191, 193, 195
Mohel 190
Mordecai Menahem 85
Moriya dağı 109
Moses Mendhelssohn 73, 74
Muhafazakar Yahudilik 6, 84
Musa 5, 7, 16, 22, 23, 27, 31, 34, 35, 36, 40, 43, 44, 45, 46, 50, 52, 56, 58, 59, 62, 63, 71, 75, 77, 78, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 120, 123, 124, 126, 131, 157, 162, 165, 166, 167, 172, 174, 178, 181, 187, 190, 193, 195
Musa b. Meymûn 62, 172
Müslüman müfessirler 16

N

Nablus 50, 183
Nehemya 40, 99, 100, 102
Neturay 83
Nevi 93
Nil 14, 32, 34
Normatif Yahudilik 45

O

Ofanim 97
Ölüm 7, 131, 143, 178
Orit 56, 57
Orta çağ 47, 55, 59, 64, 68, 71, 82, 107, 119
Ortodoks 6, 17, 18, 19, 28, 60, 74, 77, 79, 82, 85, 91, 100, 101, 104, 108, 114, 117, 119, 121, 134, 137, 138, 139, 145, 146, 150, 152, 153, 173, 181, 182, 184, 185, 189, 190
Ortodoks Yahudiler 17, 28, 91, 117, 137, 138, 139, 145, 181, 184, 190
Oruç 122, 128

P

Paran 33
Peruşim 47, 52
Pesah 57, 58, 67, 124, 125, 126, 177, 183, 184, 188, 191
Peygamber 6, 9, 93, 95, 102, 159, 166
Pitom 34
Pittsburg Platformu 75
Pogrom 154
Polonya 64, 65, 71, 173, 174, 184
Portekiz Kralı Manuel 60
Ptolemileri 41
Putperest 190

R

Rabbaniler 28
Rabbani otoriteler 78
Rabbani Yahudilik 6, 43, 45, 53, 60, 70, 77, 126
Rabbani yasa 183
Rafael 54, 97
Ramses 15, 34, 35
Rebbe 191, 196
Rehoboam 37

Roeh 93, 94
Romalılar 52, 69, 172, 180, 191
Rusya 18, 64, 65, 154, 173

S

Sabatay Sevi 29, 81, 188
Sadukiler 191, 193
Samaria 48
Sami dilleri 151
Samiriler 19, 27, 38, 47, 50, 51, 183, 194
Samson Raphaeal Hirsh 153
Samuel peygamber 101
Sanhedrin 41, 110, 158, 191
Saoşyant 26
Saray 32, 33, 172
Saul 36, 37, 171
Seçilmişlik/seçilmiş halk 21
Sefardim 60, 69, 81
Sefardim minhang 81
Sefarim 98
Seferad 118
Sefer ha-Huzari 63
Selevkiler 41
Semitik 9, 21
Semitik dinler 9
Şeol 131
Septuaginte 50, 101, 109, 171, 192
Simha Tora 127
Sinagog 7, 39, 117, 119, 120, 121, 179, 180, 185, 192
Sinagogda icra edilen ibadetler 115
Siyon 46, 153, 156, 193
Siyonizm 68, 82, 83, 151, 152, 153, 155, 168, 193
Spinoza 10, 107, 173, 185
Süleyman 25, 26, 37, 38, 40, 44, 56, 58, 59, 61, 70, 99, 102, 105, 113, 115, 171, 175, 179, 180, 187
Süleyman Mabedi 25, 38, 40, 44, 58
Sünnet 7, 138, 139
Sürgün 74, 131, 132, 181, 182

Ş

Şabat 17, 36, 42, 45, 67, 70, 71, 76, 78, 80, 84, 110, 116, 117, 119, 122, 139, 143, 158, 178, 186, 193, 194
Şabat günü 70, 78, 80, 84, 119, 143
Şabat kutlaması 76
Şamerim 49, 50
Şavout 126, 127
Şekem 27, 37, 183
Şema 90, 115, 119, 189, 193
Şema duası 115
Şeşbazar 40
Şifahi Tevrat 53, 193, 196
Şifahi Tora 19, 57
Şilo 27, 50
Şlome İbn Gebirol 62
Şoftim 36
Şomronim 47, 48, 50
Şuayb 35
Şulhan Aruh 67

T

Tabiatüstü bir Tanrı 77
Taheb 27
Talmud 19, 45, 50, 53, 57, 63, 66, 71, 73, 75, 79, 80, 82, 88, 96, 110, 111, 115, 118, 124, 128, 129, 133, 134, 138, 139, 140, 141, 145, 157, 158, 162, 167, 173, 178, 180, 182, 185, 194, 196
Talut 36
TaNaH 98
Tanrı 5, 6, 11, 14, 15, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 43, 45, 46, 52, 54, 55, 57, 66, 77, 78, 80, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97,

98, 102, 103, 104, 105, 108, 113, 114, 115, 116, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 131, 132, 134, 138, 139, 145, 146, 149, 153, 156, 157, 158, 159, 178, 181, 184, 185, 186, 194, 195, 196
Tanrı anlayışı 21, 22, 29, 86
Tanrının seçilmiş halkı 24
Tanrı'nın sözü 104
Tanrı'ya inanç 86
Terah 32
Tevrat 6, 7, 13, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 32, 40, 44, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 56, 58, 66, 67, 71, 75, 77, 78, 82, 84, 88, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 131, 132, 133, 138, 140, 157, 165, 171, 178, 179, 181, 182, 187, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196
Tevrat nüshaları 106, 124
Theoder Herlz 152
Thomas de Torquemada 62
Titus 42, 124
Tövbe 83, 127, 129

U

Uriel 54, 97

V

Vahiy 6, 7, 102, 109
Vizigotlar 61

Y

Yahudi aleyhtarlığı 151
Yahudi Almancası 67
Yahudi-Arapçası 63
Yahudi Aristocu 66
Yahudi Bayramları 7, 124
Yahudi bilgeleri 92, 116
Yahudi dini 11, 26, 27, 46, 48, 85, 137, 161, 180, 182, 184, 186, 193, 195
Yahudi dini grupları 46, 48, 193
Yahudi dini hayatı 137
Yahudi düşmanlığı 151
Yahudi erkeği 120
Yahudi halkı 85, 86, 87
Yahudi hukuku 178
Yahudi inanç esasları 89, 95
Yahudi kimdir 16, 59, 156, 160
Yahudi kimliği 40, 155
Yahudi kutsal kitapları 96, 98
Yahudilik tarihi 31
Yahudi Mezhepleri 6, 11, 42, 46, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 79, 81, 82, 83, 85, 108, 150
Yahudi olmak 17, 59, 160, 161
Yahudi tarihi 9, 10, 11, 22, 31, 32, 41, 77, 92, 132
Yahve 22, 24, 44, 45, 91, 92, 95, 107, 108, 186
Yakın Doğu 14
Yakup 14, 15, 16, 22, 31, 34, 37, 103, 113, 120, 138, 179, 181, 185, 187
Yaratılış 6, 13, 15, 22, 24, 25, 32, 43, 91, 92, 94, 95, 96, 99, 101, 102, 106, 107, 116, 119, 139, 146, 190, 191
Yas 143
Yavne 100, 106, 110
Yazıcı peygamberler 99
Yazılı Tevrat 193, 196
Yazılı yasa 178
Yefet ben Ali 71
Yehuda 15, 23, 26, 37, 38, 40, 41, 42, 48, 49, 52, 55, 99, 105, 108, 110, 168, 171, 172, 184, 186, 190, 193,

194
Yehuda valisi 42
Yemen 56, 68, 70, 172
Yeni-Eflatuncu 63
Yeni İsrail 149
Yeşiva 121, 196
Yeşu 36, 99, 101, 103, 105, 175
YHVH 36, 54, 90, 91, 177, 195
Yiddişce 73
Yitro 35
Yudah Halevi 62, 63

Z

Zadok 51, 71, 191
Zebur 37
Zecharias Frankel 84
Zelotlar 6, 48, 55
Zelotları 47
Zerubavel 40
Zina 36, 142, 188
Zohar 23, 66, 173, 192, 196